

XEYRULLA MƏMMƏDOV

**XIX ƏSR
AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI**

XEYRULLA MƏMMƏDOV

83021
1151

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

*ADPU – nun filologiya fakültəsinin
Elmi Şurasının, Azərbaycan və dünya
ədəbiyatı tarixi kafedrasının qərarları
ilə çapı məsləhət bilinmişdir.*

BAKI – 2006

AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

Azərbaycan
Müəllimlər
Institutunun
Şamşadlıq

№ 25934

13 VII

Rəyin müəllifləri:

TEYMUR ƏHMƏDOV
filologiya elmləri doktoru,
professor

HİMALAY QASIMOV
filologiya elmləri doktoru,
professor

Elmi redaktoru, nəşrə hazırlayanı
və ön sözün müəllifi:

ELMAN QULİYEV
filologiya elmləri doktoru,
professor

Kitabın nəşr olunmasında göstərdiyi köməyə görə görkəmli yazıçı, millət vəkili HÜSEYNBALA MİRƏLƏMOVA dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, mərhum professor Xeyrulla Məmmədovun oxuculara təqdim olunan «XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabında XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri daxilində dövrün tanınmış sənətkarlarının həyat və yaradıcılıqları təhlil obyektinə çevrilmişdir. Kitabda A.Bakıxanov, Q.Zakir, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınlı, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani yaradıcılıqlarına yeni elmi yanaşmada münasibət bildirilmiş, dövrün ictimai-siyasi və mədəni həyatı öz əksini tapmışdır. Kitab ədəbiyyatşünas alimlər və filologiya fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

«GƏRƏK GÜNƏŞ DAĞLARI AŞIB SÖNMƏYƏYDİ...»

(Ön söz əvəzi)

Yaşadığımız «yalan dünya»nın ən acı xəbəri də ölüm xəbəridir, ən ağır payı da ölüm payıdır. Bu xəbər və pay o zaman qat-qat, dönə-dönə «acılaşır» və «ağırlaşır» ki, dünyasını dəyişən, əbədiyyətə qovuşan insan öz əməli, zəkası, fəaliyyəti, istedadı, qabiliyyəti, təfəkkürü, düşüncə tərzini, kamilliyi, vətənpərvərliyi, yüksək insani keyfiyyətləri, bir sözlə bütün üstün cəhətləri ilə uzun illərin sınağından sonra insan qəlblərinin isti dərinlikliklərində yer tapsın, dostlarının sevimli adamına çevrilsin.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, zəmanəmizin «arxiv adamı», fitri istedad sahibi, yorulmaz və cəfəkeş tədqiqatçı prof.Xeyrulla Məmmədovun ölüm xəbəri də nəinki yaxın qohum və dostlarını, eyni zamanda ölkənin əksər ictimaiyyətinin kədərinə çevrildi. Qeyd edim ki, Xeyrulla müəllimin ölümü bu sətirlərin müəllifinin dərdinin üstünə dərd olmaqdan savayı, onun ruhunu sarsıtdı, qəlbini qan etdi...

Tələdən ən böyük gileyim odur ki, Xeyrulla müəllimin 70 illiyi haqqında yubiley yazısı hazırladığım halda, göz yaşlarımı silə-silə əlimdə qələm düşüncəmdə olan fikirləri başqa formada kağıza köçürdüm. Etiraf edim ki, bu vəzifəni yerinə yetirmək mənim üçün olduqca çətindir. Ona görə yox ki, nədəsə acizəm. Ona görə ki, əziz ustadın həyat və tale kitabına nə qədər yaxın olsam da, bunlar mənə söz demək imkanı versə də, onun ölümü mənim üçün qəbuledilməz və inanılmazdır. Açıq deyim ki, mən bu fikirləri özümə təlqin edəndən, daha doğrusu, Xeyrulla müəllimin ölmədiyini inamı ilə «özümü aldatdıqdan» sonra bir xatirə yazısı yazmaq qərarına gəldim...

Hamı kimi Xeyrulla müəllim də Allahın ona verdiyi ömür payını yaşadı. Nə az, nə çox... 70 illik ömür payı. Lakin onun bir çoxlarından fərqi o idi ki, həyatını, ömür payını Xeyrulla müəllim kimi yaşadı. Belə demək mümkünsə, «həyatın

dibindən» başlanan ömrünü ən uca zirvələrə qaldıraraq adını şərəfli ömür yolu keçmiş insanlar kimi tarixə saldı. Bu tarix Azərbaycan tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Azərbaycan ziyalılığı tarixi, Azərbaycan mənəviyyatı tarixi və s. bir qolu olmaqla yanaşı, bütöv halda Xeyrulla Məmmədov adlı bir ömür və tədqiqatçılıq məktəbi tarixinə çevrildi.

Xeyrulla Qulam oğlu Məmmədov 1935-ci il avqustun 1-də Lerik rayonu Zuvand mahalının Hoveri kəndində anadan olmuşdur. Atası Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuşdur. Babası Molla Məcid Məmmədqulu oğlu 1891-ci ildə Tiflisdə imtahan verərək prixod mollası attestatı almışdır. Bu attestatı Şeyxülislam Molla Həsən Tahirov və görkəmli yazıçı Abdulla Şaiqin atası Axund Mustafa Talıbzadə imzalamışlar. Xeyrulla müəllimin uşaqlığı doğma Zuvand mahalının dağlar qoynunda yerləşən kəndlərində keçmişdir. Ulu Şəhriyarın təbirincə desək, «dağ göylərə yaxındır, dağ göylərə yaxın olduğu üçün peyğəmbərlər də dağlar vasitəsilə Allaha yaxınlaşmışlar». Bu mənada onun başqalarından fərqlənən fitri istedad və yaddaş keyfiyyətini sanki dağ və göy yaxınlığından Xeyrulla Məmmədova çatmış tanrı payı kimi qiymətləndirmək olar.

Xeyrulla Məmmədov Lerik qəsəbə orta məktəbini bitirdikdən sonra (1952) Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində oxumuş (1952-1957), təyinatla Lerikdə müəllim işləmiş (1957-1960), 1960-cı ildən ömrünün sonuna qədər Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində çalışmışdır. Bu müddət ərzində aspirantlıqdan professorluğa qədər uzun, ağır, gərgin, əzablı, lakin şərəfli və mənalı ömür yolu keçmişdir.

Coxlarının həsəd, qibtə, paxıllığına səbəb olan bu şərəfli və mənalı ömür yolunun istiqaməti həmişə düz, işığı gur, qətiyyəti güclü, təsiri geniş, zirvəsi ucadan-uca və s. olmuşdur. Əslində bir insan həyatının zaman hədudlarına, fiziki güc imkanlarına sığmayan belə zəngin ömür yolu və məhsuldar yaradıcılığı onu elmin və xeyirxahlığın emblemi kimi səciyələndirməyə əsas vermişdir.

Professor X.Məmmədov əsl alim mövqeyi nümayiş etdirərək yaradıcılığında iki istiqamətin dürüst və dolğun vəhdətini yarada bilmişdir: tədqiqatçı-alim və mətnşünas kimi. Alimin 10 illər boyu Bakı, Moskva, Sankt-Peterburq, Tbilisi, Kazan, Daşkənd, Alma-Atı şəhər arxivlərindən əldə etdiyi sənədlər elmi-tarixi fakt və sərəvət kimi əsərlərinin elmi sanbalının artmasında başlıca amil olmuşdur. Prof. X.Məmmədov bütün yazılarında ilkin mənbələrdən bəhrələnmiş, vacib, gərəkli elmi həqiqətləri üzə çıxarmışdır. Bu səbəbdəndir ki, heç vaxt «o, bəzi alimlər kimi havaya baxmayıb, söz oyunbazlığı xoşlamayıbdır» (Əziz Mirəhmədov).

Görkəmli elm fədaisinin «Sultan Məcid Qənizadə» adlı namizədlik (1962) və «XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarifçi realist ədəbi hərəkat» mövzusunda yazdığı doktorluq (1982) dissertasiyaları Azərbaycan elmi ictimaiyyətində ən uğurlu, elmi dəyərləri yüksək, ilkin mənbələrə əsaslanan fakt bolluğu, obyektiv qənaətləri ilə seçilən əsərlər kimi böyük əks-səda doğurdu.

Prof. Xeyrulla Məmmədovu Azərbaycanda, eləcə də ölkə hədudlarından kənarında tanından başlıca cəhətlərdən biri onun zəhmətkeşliyi və elmi vicdanının böyüklüyündə idi. Ədəbiyyatımızın bir sıra mühüm dövrlərinin, xüsusilə XIX və XX əsrlər ədəbiyyatı və ədəbi-tənqid problemlərinin dərinəndən tədqiqi və «bu sahələrdə fikir sabitliyinin yaranması» (prof. Ş.Qurbanov) heç şübhəsiz onun adı ilə bağlıdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünasın «XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarifçi realist ədəbiyyat» (1978), «Sultan Məcid Qənizadə» (1983), «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər» (1986), «XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» (1992), «Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hədudunda» (1999) və s. elmi-tədqiqat əsərləri Azərbaycan ədəbiyyat-şünaslığının inkişaf və zənginləşməsində layiqli tövəhlərdir.

Tədqiqatlarında müəyyən mənada ədəbiyyatın dövr, mövzu məhdudiyyətindən kənarında dayanan alim heç şübhəsiz,

elmi fəaliyyət enerjisini XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı problemlərinin tədqiq və təhlilinə, bədii nümunələrinin toplanıb nəşr etdirilməsinə sərf etmişdir. Prof. X.Məmmədovun XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin zəngin, qarışıq və ziddiyyətli ədəbi proseslərinin tədqiqi ilə bağlı istər Sovet, istərsə də müstəqillik dövründə yazılmış əsərlərində milli düşüncə, milli təfəkkür amili və yanaşma tərzini aparıcı olduğundan problemin sosioloji deyil, estetik dəyərlənməsi özünə yer tapmışdır. Bu səbəbdəndir ki, X.Məmmədovun bütün tədqiqatlarında «qeyb olmuş» ədəbi mərhələ geniş miqyasda araşdırılıb tədqiqata zəngin filoloji fakt əsasında cəlb edilməklə məhdudlaşmır. Onun bundan az əhəmiyyəti olmayan digər məziyyətləri də, daha doğrusu, ilk dəfə olaraq Şimali və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının bir kök altında, Sovet hakimiyyəti illərində «panislamist», «pantürkist», «dini klerikal», «sosial-demokrat» və s. siyasi terminlər altında müxtəlif cəbhələrə təqsim edilmiş və bir-birinə qarşı qoyulmuş yazıçılar milli mənafelər, azərbaycançılıq məfkurəsi zəminində təhlil olunur.

Professor Xeyrulla Məmmədov əsl alim, pedaqoq kimi bir sıra hallarda əvvəlki tədqiqlərində irəli sürdüyü müddəaları və tezisləri daha da dərinləşdirərək və inkişaf etdirərək araşdırdığı və yaxından bağlı olduğu dövrün tədqiq və tədrisində mövcud pərakəndəliyə son qoymuş, iki əsrin qovşağında (XIX və XX əsrlər) iyirmi beş illik zaman kəsiyini müstəqil ədəbi mərhələ kimi təsdiqləmiş, eyni bir mühitdə və tarixi şəraitdə yaşayan sənətkarların ədəbiyyat tarixlərində müxtəlif dövrlər ədəbiyyatının xadimləri kimi təqdim və tədris edilməsinin elmi məntiqə söykənmədiyini tutarlı arqumentlərlə əsaslandırılmışdır.

Prof. Xeyrulla Məmmədovun təşəbbüsü, böyük zəhmət və əziyyəti hesabına Azərbaycan ali təhsil sisteminə uzun illər «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» adı ilə tədris olunan fənnin «XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı» şəklində tərtibi, tədris proqramının nəşri bu

dövr ədəbiyyatının kontur, nümayəndə, bədii nümunələrinin yeniləşmə və dürüstləşmə istiqamətində öyrənilməsində irəli atılan ilk addım idi.

Ədəbiyyatşünas alimin əsas tədqiqat obyektini kimi səciyələndirən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi tənqidinin klassik irsə yanaşmasında özünü göstərən müxtəlif fikirlərin təhlil və izahına münasibətinin özü əslində prof. X.Məmmədovun həmin dövrün ədəbi mühit və fikir tarixinə olan möhkəm bələdçiliyi, geniş təhlil və elmi-nəzəri fikir yürütmək qabiliyyətindən xəbər verir. XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk illərində nəzəri-estetik fikrin inkişafını M.F.Axundov ədəbi-tənqidi ənənələri kontekstində araşdıran alim tam haqlı olaraq həmin dövrdə milli ədəbi tənqidi fikrin formalaşma və inkişafına təsiri təkcə M.F.Axundovla məhdudlaşdırmamışdır. Prof. X.Məmmədov əsərlərində tarixi-filoloji materialların verdiyi imkan əsasında bu təsirin müxtəlifliyindən söhbət açmış, qaynaqların çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı təcrübəsi ilə yanaşı, həm də ərəb, fars, türk, rus, Qərbi Avropa ədəbi fikir nümunələri ilə bağlı olduğunu istisna etməmiş, əksinə, göstərilən hər iki zəmində, yəni Şərqi və Qərbi faktorunda həmin dövr (XIX-XX əsr) Azərbaycan tənqidi fikrinin formalaşma və inkişafına təsir göstərən cəhətlərə, onların təzahür və ifadə xüsusiyyətlərinə ayrıca diqqət yetirmişdir.

Görkəmli alim X.Məmmədovun Azərbaycanda tədqiq və tədris tarixinin yeniliyi ilə seçilən Türk xalqları ədəbiyyatı və türkcülük ideyalarının öyrənilməsi sahəsində uğurları böyükdür. Onun türk xalqları ədəbiyyatının tədqiqinə aid fikirləri təkcə ədəbi tənqidi fikir tarixinin öyrənilməsi baxımından deyil, həm də bu günün tələb və ehtiyaclarının ödənilməsi, mütəxəssislərə lazımı kömək göstərilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Müəllifin «Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hüdunda» (1999) adlı əsərində Şeyx Əhməd Hüseynzadənin «Tarixi-ədəbiyyatı-türk» yazısı, S.M.Qənizadənin Nəvai və Füzuli, S.Ünsizadənin İbrahim Həqqi, R.Əfəndiyevin Nabi bərdə tədqiqlərinə dair fikirləri və məlumatları

ədəbi-fikir tarixində müəyyən boşluqları doldurmaq baxımından xeyli əhəmiyyətlidir.

Prof. X.Məmmədovun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı qarşısında etdiyi çoxsaylı xidmətlərdən biri də onun səriştəli mətnşünas olması idi. S.Ə.Şirvaninin, N.B.Vəzirovun, S.S.Axundovun, Ə.Haqverdiyevin seçilmiş əsərləri, S.M.Qənizadənin «Gəlinlər həmayili», «XX əsr Azərbaycan nəsr», üç cildlik «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxabatı» (XIX-XX əsrlər) və s. adlı tərtibləri geniş müqəddimə və şərhilərlə çap olunmuşdur. Həmin kitablar mətnşünaslığın yüksək tələbləri səviyyəsində hazırlanan nümunələr kimi qəbul olunmuş, oxucuların stolüstü kitabına çevrilmişdir. Prof. X.Q.Məmmədov həmçinin «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı», «Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq metodu», «Filologiya elminin tarixi və metodologiyası» tədris proqramlarının müəllifidir. Azərbaycanda nəşr olunan müxtəlif ensiklopediyalarda alimin 130-dan, dövrü mətbuatda isə 600-dən çox məqaləsi çap olunmuşdur.

Prof. X.Məmmədovun böyük zəhmətlə yazıb tamamladığı «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi», «Azərbaycan ədəbi tənqid tarixi», «İsmayıl bəy Qaspiralı» adlı dərslik və monoqrafiyaları, o cümlədən onlarla elmi məqaləsi, felyetonları və digər janrlarda yazdığı bədii nümunələri çap olunmamışdır.

Prof. X.Məmmədov geniş mütaliə qabiliyyəti ilə seçilən və fərqlənən alim idi. O, Azərbaycan, türk, rus, Qərb və Şərq ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünaslıq problemləri, ədəbi tənqidi barədə hərtərəfli bilik və məlumata sahib idi...

...Ürəyimdə Xeyrulla müəllimlə bağlı bir dünya sözüm qalsa da, bu məqamda nədənsə müdriklərin «hər şey zamana baxar, zaman isə heç nəyə baxmaz» fikri beynimi məşğul etdi...

Doğrudan da, zaman Xeyrulla müəllimlə bağlı öz hökümünü verdi. Mənim aləmində ölüm heç vaxt bu qədər qınaq və nifrət obyektinə ola bilməmişdi. Ona görə ki, Xeyrulla müəllim on minlərlə insanın sevimlisi idi. Onun ölümü həmin sayda insanların dərdi, nisgili və ölümə nifrəti şəklində bir

yerdə cəmləndi. Ömrü boyu yazı stolu arxasında işləməkdən savayı bütün hərəkətlərində tələsən, sürətli yerışı ilə tanınan Xeyrulla müəllim heç nəyin yarımçıq qalmasını və başdan-sovdu edilməsini xoşlamazdı. Ölümündən iki gün əvvəl, 2005-ci il sentyabrın 6-da işlədiyi doğma universitetin divarları arasında ən yaxın dostlarından birinə (prof. H.Qasimova) «bu isti yay günlərində canıma can basıb bütün yarımçıq yazılarımı tamamladım» deməsi onu göstərir ki, o, haqq dünyasının astanasında qalmasından xəbərdar imiş. Elə ömrünün 70 yaş tamamlanma möhləti də Allah qismətindən başqa şey deyildir...

Prof. Xeyrulla Məmmədov indi haqq dünyasındadır. Yaşadığımız dünyada isə onun yeri boşdur. Bu boşluq təkcə onun doğmaları, dostları, həmyerliləri arasında deyil, ali məktəb auditoriya və şuralarında, beynəlxalq konfrans zallarında, arxiv idarələrində, televiziya və radio məkanında, mətbuat səhifələrində və s. kimi onlarla yerlərdə hiss olunur və olunacaq. Lakin təsəlli odur ki, prof. X.Məmmədovdan onu sevənlərə və Azərbaycan elminə dünyanın ən qiymətli daş-qaşından dəyərli əsərləri, Xeyrulla müəllim şəxsiyyəti, Xeyrulla müəllim vüqarı, Xeyrulla müəllim ləyaqəti, Xeyrulla müəllim üslubu yadigar və nümunə qalmışdır...

ELMAN QULİYEV

*filologiya elmləri doktoru,
professor*

GİRİŞ

XVIII əsr Azərbaycanında fəlakətlər, məhrumiyyətlər doğurdu, minlərlə insanın taleyinə qaçqınlıq, köçkünlük, aclıq, səfalet, vaxtsiz ölüm gətirdi. Axırda Vətənin bir-birinə düşmən kəsilən iki görkəmli dövlət xadimi və şairinin faciəli surətdə öldürülməsi ilə başa çatdı.

1747-ci ildə Nadir şah qətlə yetirildikdən sonra dağılmağa başlayan İran imperiyasının Azərbaycan bölgəsində "Xanlıqlar" adı altında yaradılan kiçik yarımüstəqil feodal dövlətlərin bir-birilə aramsız müharibələrindən əzab çəkən, yorulub taqətdən düşən xalq dağıdılmış təsərrüfatını bərpa etmək, rahat yaşamaq arzusu ilə XIX əsrə qədəm basdı.

Azərbaycan siyasi mövqə, hərbi hegemonluq, iqtisadi üstünlük uğrunda gedən döyüşlər meydanına çevrildi. 1804-1813-cü illərdə Rusiya ilə İran arasındakı müharibə Azərbaycanı parçalanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoydu.

1801-ci ilin sentyabrında Kartli-Kaxetaya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra başlanan və on üç il davam edən soyuq müharibələr rus silahının qələbəsi ilə başa çatdı.

1813-cü ilin 12 oktyabrında "Gülüstən" sülh müqaviləsi imzalandı. Sazişin şərtlərinə görə Azərbaycanın şimal əraziləri - Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Talış, Bakı, Quba, Dərbənd vilayətləri Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı.

Lakin Şahənşah sarayı rüsvayçı sülh müqaviləsinin şərtləri ilə barışa bilmədi. O, cihad edən ruhanilərin və Cənubi Qafqaz Şərqdə müstəmləkəçilik məqsədlərini həyata keçirmək, Hindistanla siyasi iqtisadi və ticarət əlaqələrini genişləndirməkdən ötrü dayaq məntəqəsinə çevirmək istəyən və Rusiya ilə rəqabət aparan Fransanın təhriki ilə yenidən müharibəyə hazırlaşdı. 1826-cı ilin iyulunda İran on üç il əvvəl bağlanmış "Gülüstən" sazişinin şərtlərini pozaraq Abbas Mirzənin komandanlığı altında 60 min nəfərlik qoşunla artıq Rusiyanın hökmranlıq etdiyi Qafqaz hüdudlarına daxil oldu. Döyüşlərin ilk mərhələsi İran ordusu üçün uğurlu oldu. Birinci müha-

ribədə istila edilmiş ərazilərin böyük bir hissəsi geri alındı.

Lakin Tehran sarayında siyasi intriqaların nəticəsində Abbas Mirzənin hərbi uğurlarına qışqıncı və bədiz münasibətin təzahür etməsi, əyan-əşrəfin təsiri altında iradəsiz Fətəli şahın hərbi xərcləri azaltması nəticəsində orduda təchizatın pisləşməsi İranı məğlubiyyətlə üz-üzə qoydu. Şuşa qalasının 48 gün davam edən müdafiəsi ləğv edildikdən sonra rus ordusunun zəfər yürüşü başlandı. Qələbələrin miqyası genişləndi. Çox çəkmədi ki, nəinki Şimali Azərbaycan, hətta Cənubi Azərbaycan hərbi teatrın münəqişə səhnəsinə çevrildi. Bir-birinin ardınca Ərdəbil, Marağa, Xoy, Səlməs, Urmıyə xanlıqları işğal olundu. Rus ordusu Təbrizdə dayandı. İranın bütövlükdə istila olunmaq təhlükəsi Tehranı ciddi təşvişə saldı. Şahənşah hökuməti məğlubiyyətini etiraf etməyə məcbur oldu.

1828-ci ilin 10 fevralında Cənubi Azərbaycanın Türkmənçay kəndində Rusiya ilə İran arasında ikinci dəfə sülh sazişi bağlandı. General İ.F.Paskeviçin rəhbərliyi altında bütün maddələri məşhur rus yazıçısı və diplomatı A.S.Qriboyedov tərəfindən hazırlanmış Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə Rusiya İrandan 20 milyon manatlıq təminat almaqla bərabər, Xəzər dənizində sərbəst hərəkət etmək hüququ əldə etdi, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını öz ərazi vahidinə çevirdi. Beləliklə, Azərbaycan parçalanıb iki hissəyə bölündü.

Ölkənin şimal ərazisi Rusiyanın tərkibinə qatıldı, cənub torpaqları əvvəlki kimi İranın nüfuzu altında qaldı. Araz çayı, Talış dağları, Muğan düzü iki dövlət arasında sərhəd zolağı təşkil etdi. Bununla da müharibə gurultuları səngidi. Xalq M.F.Axundovun dediyi kimi "keçən zəmanələrin qoşunkeşliyindən və çarqıncılığından azad olub asayiş tapdı." Şübhəsiz, illərlə davam edən aramsız və qanlı müharibələr nəticəsində əldə edilən əsas uğur və nailiyyət də sülh və əmin-amanlıq oldu.

Şərqi müstəbidindən yaxa qurtaran xalq müstəmləkəçilik və talançılığın Avropa və Asiyaya məxsus xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirən və onu məharətlə icra edən

GİRİŞ

XVIII əsr Azərbaycanda fəlakətlər, məhrumiyyətlər doğurdu, minlərlə insanın taleyinə qaçqınlıq, köçkünlük, aclıq, səfalət, vaxtsız ölüm gətirdi. Axırda Vətənin bir-birinə düşmən kəsilən iki görkəmli dövlət xadimi və şairinin faciəli surətdə öldürülməsi ilə başa çatdı.

1747-ci ildə Nadir şah qətlə yetirildikdən sonra dağılmağa başlayan İran imperiyasının Azərbaycan bölgəsində "Xanlıqlar" adı altında yaradılan kiçik yarımüstəqil feodal dövlətlərin bir-birilə aramsız müharibələrindən əzab çəkən, yorulub təqətdən düşən xalq dağıdılmış təsərrüfatını bərpa etmək, rahat yaşamaq arzusu ilə XIX əsrə qədəm basdı.

Azərbaycan siyasi mövqə, hərbi hegemonluq, iqtisadi üstünlük uğrunda gedən döyüşlər meydanına çevrildi. 1804-1813-cü illərdə Rusiya ilə İran arasındakı müharibə Azərbaycanı parçalanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoydu.

1801-ci ilin sentyabrında Kartli-Kaxetaya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra başlanan və on üç il davam edən soyuq müharibələr rus silahının qələbəsi ilə başa çatdı.

1813-cü ilin 12 oktyabrında "Gülüstan" sülh müqaviləsi imzalandı. Sazişin şərtlərinə görə Azərbaycanın şimal əraziləri - Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan, Talış, Bakı, Quba, Dərbənd vilayətləri Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı.

Lakin Şahənşah sarayı rüsvayçı sülh müqaviləsinin şərtləri ilə barışa bilmədi. O, cihad edən ruhanilərin və Cənubi Qafqazı Şərqdə müstəmləkəçilik məqsədlərini həyata keçirmək, Hindistanla siyasi iqtisadi və ticarət əlaqələrini genişləndirməkdən ötrü dayaq məntəqəsinə çevirmək istəyən və Rusiya ilə rəqabət aparan Fransanın təhriki ilə yenidən müharibəyə hazırlaşdı. 1826-cı ilin iyulunda İran on üç il əvvəl bağlanmış "Gülüstan" sazişinin şərtlərini pozaraq Abbas Mirzənin komandanlığı altında 60 min nəfərlik qoşunla artıq Rusiyanın hökmranlığı etdiyi Qafqaz hüdudlarına daxil oldu. Döyüşlərin ilk mərhələsi İran ordusu üçün uğurlu oldu. Birinci müha-

ribədə istila edilmiş ərazilərin böyük bir hissəsi geri alındı.

Lakin Tehran sarayında siyasi intriqaların nəticəsində Abbas Mirzənin hərbi uğurlarına qısqanc və bədxah münasibətin təzahür etməsi, əyan-əşrəfin təsiri altında iradəsiz Fətəli şahın hərbi xərcləri azaltması nəticəsində orduda təchizatın pisləşməsi İrani məğlubiyyətlə üz-üzə qoydu. Şuşa qalasının 48 gün davam edən müdafiəsi ləğv edildikdən sonra rus ordusunun zəfər yürüşü başlandı. Qələbələrin miqyası genişləndi. Çox çəkmədi ki, nəinki Şimali Azərbaycan, hətta Cənubi Azərbaycan hərbi teatrın münəqişə səhnəsinə çevrildi. Bir-birinin ardınca Ərdəbil, Marağa, Xoy, Səlmas, Urmiyə xanlıqları işğal olundu. Rus ordusu Təbrizdə dayandı. İranın bütövlükdə istila olunmaq təhlükəsi Tehranı ciddi təşvişə saldı. Şahənşah hökuməti məğlubiyyətini etiraf etməyə məcbur oldu.

1828-ci ilin 10 fevralında Cənubi Azərbaycanın Türkmənçay kəndində Rusiya ilə İran arasında ikinci dəfə sülh sazişi bağlandı. General İ.F.Paskeviçin rəhbərliyi altında bütün maddələri məşhur rıis yazıçısı və diplomatı A.S.Qriboyedov tərəfindən hazırlanmış Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə Rusiya İrandan 20 milyon manatlıq təzminat almaqla bərabər, Xəzər dənizində sərbəst hərəkət etmək hüququ əldə etdi, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını öz ərazi vahidinə çevirdi. Beləliklə, Azərbaycan parçalanıb iki hissəyə bölündü.

Ölkənin şimal ərazisi Rusiyanın tərkibinə qatıldı, cənub torpaqları əvvəlki kimi İranın nüfuzu altında qaldı. Araz çayı, Talış dağları, Muğan düzü iki dövlət arasında sərhəd zolağı təşkil etdi. Bununla da müharibə gurultuları səngidi. Xalq M.F.Axundovun dediyi kimi "keçən zəmanələrin qoşunkeşliyindən və çapqınçılığından azad olub asayiş tapdı." Şübhəsiz, illərlə davam edən aramsız və qanlı müharibələr nəticəsində əldə edilən əsas uğur və nailiyyət də sülh və əmin-amanlıq oldu.

Şərq müstəbidindən yaxa qurtaran xalq müstəmləkəçilik və talançılığın Avropa və Asiyaya məxsus xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirən və onu məhəretlə icra edən

qüvvətli və səriştəli despotun caynağına keçdi. Diyarda müstəmləkə rejiminin yeni mərhələsi başlandı. Azərbaycanın siyasi işğalını başa çatdıran çarizm onun iqtisadi fəthi uğrunda mübarizəni genişləndirdi.

Zəngin sərvəti, ucuz işçi qüvvəsi olan ölkəni Rusiya sənayesinin xammal bazasına çevirmək, zavod-fabrik məhsullarına bazar yaratmaq məqsədilə Peterburqda bir sıra layihələr tərtib olunub həyata keçirildi. Dağ-mədən, yerli kустar sənayesi, kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı sürətləndi. Diyarın yerüstü və yeraltı sərvətləri istismar olunmağa başlandı. Azərbaycan Qərbin maraq nöqtəsinə çevrildi. Diyarın təbii coğrafi şəraitini, mineral ehtiyatlarını, tarix və ədəbiyyatını öyrənmək üçün təşkil edilmiş cəmiyyətlərə Avropadan və Rusiyadan gələn alimlər, sənət adamları, dövlət məmurları cəlb olundu. "İsti Sibire" sürgün edilən dekabrist üsyanının iştirakçıları ölkənin həyatında fəal iştirak etməyə başladılar.

Tiflisdə A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınlı, M.F.Axundov, A.S.Qriboyedov, V.K.Küxelbeker, A.Odoevski, A.Bestujev-Marlinski, T.Zadozablotski, F.Bodensdet, P.S.Sakovski və b. arasında başlanan şəxsi dostluq və yaradıcılıq əlaqələri, mənəvi sərvətlərin mübadiləsi ölkədə mədəni iqlimin dəyişib yeni istiqamət almasına səbəb oldu. Şimali Azərbaycan Şərq karvanından ayrılıb Qərb qatarının yedəyinə qoşuldu.

Ölkə tarixində yeni siyasi mərhələnin başlanması, xalqın avropasayağı inzibati qanunlarla idarə olunması, iqtisadiyyat və ticarətin dirçəlməsi ilə əmtəə mübadiləsinin genişlənməsi, maarif, mədəniyyət səhnəsində islahatların keçirilməsi, ədəbi əlaqələrin sıxlaşması və s. geniş əhali kütləsinin fikri inkişafına qüvvətli təsir göstərdi. O, təcridcən miqyasını genişləndirib sosial həyatın bütün istiqamətlərini özünün nüfuz dairəsinə aldı. Azərbaycanda yeni bir fikir cərəyanı, maarifçilik məfkurəsinin doğuluşundan ötrü münbit bir zəmin hazırladı. O, əsrin 20-ci illərindən etibarən inkişaf yoluna düşdü. Onun bir sıra komponentləri ilk dəfə A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, Q.Zakir, M.Ş.Vazeh və s. yazıçıların yaradıcılığında

ifadəsini tapdı. Yeni ideologiya M.P.Vaqiflə başlanan realizmin dərinləşib maarifçi səciyyə qazanmasına, ədəbi hərəkatın əsas yaradıcılıq metoduna çevrilməsinə faydalı təsir göstərdi. Bədii sənət yeni məcrada inkişaf etməyə başladı. Azərbaycan xalqı XIX əsrə tarixən şifahi və yazılı şəkildə yaranan zəngin ədəbi ənənələr üzərində qədəm qoydu. Təzə qərinənin birinci yarısında, xüsusilə onun ilk on illərində poeziya ədəbi hərəkatda aparıcı istiqamət təşkil edirdi. Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim, Abdulla Cənioğlu, Kazım ağa Salik, Əndəlib Qaracadaği, Heyran xanım, Əbülqasım Nəbati, Aşiq Pəri, Məhəmməd bəy Aşiq və s. onlarla şairin fəaliyyəti sayəsində onun inkişafında yeni mərhələ başlandı.

Poeziyanın həyatla əlaqəsi sıxlaşıb təsvir obyektini konkretləşdi, real mündəricəsi qüvvətləndi. Şairlər varislik ənənələrini inkişaf etdirərək klassik poeziyanın qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müstəzad, tərkibbənd, tərcibənd, təmsil, mənzum məktub, mənzumə, aşiq şeirinin qoşma, gəraylı, təcnis, cığalı təcnis və s. janrlarında müharibələr və ictimai sarsıntılar dövrünün ziddiyyətli səhnələrini, insanların mürəkkəb əhval-ruhiyyəsini əks etdirirdilər.

XIX əsrin birinci yarısında poeziya mövzu baxımından geniş, pafos etibarilə əlvan idi. Burada ənənəvi məhəbbət mövzusu ilə yanaşı müasir Azərbaycan cəmiyyətində baş verən müxtəlif hadisələr və Rusiya istilası, onun və onun ayrı-ayrı təbəqələrdə doğurduğu əhval-ruhiyyə, İran qoşunlarının talançılığı, komendantlıq idarə üsulunun hərc-mərcliyi, rüşvət-xorluq, məmur özbaşnalığı, xan, bəy zülmü, ruhani hiyləgərliyi, rəiyyət məşəqqəti və s. əks olunmuşdu. Həyatdan gələn səslərin polifonizmi, bədii materialın rəngarəngliyi yazıçı dünyagörüşünün xüsusiyyətindən irəli gələrək poeziyanın lirik-sentimental, satirik və didaktik pafosunu qüvvətləndirmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatında lirik, satirik və didaktik poeziya məktəbi formalaşdı: A.Bakıxanov, Q.Zakir, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim, Heyran xanım, Əbülqasım Nəbati yara-

dəcılıqlarında dəyərli nümunələr yarandı.

XIX əsrin birinci yarısında lirika aparıcılığı ilə seçilirdi. Real insan məhəbbəti və təbii hisslərinin tərənnümü, aşiq-məşuqə münasibətləri, hicran qəmi, vüsal həsrəti onun əsas məzmununu və təsvir obyektini təşkil edirdi. Azad sevgi uğrunda mübarizənin fonunda şəxsiyyətin sərbəstliyi, humanizm, ədalət, mərhəmət kimi ideyalar təbliğ olunurdu. Lakin lirik şeirin imkanları bununla məhdudlaşmırdı. O, yarandığı dövrün müxtəlif hadisələrindən də yan keçmirdi. Lirik qəhrəmanın nükbin və bədbin əhval-ruhiyyəsində zəmanın işıqlı və mütərəqqi, kölgəli və mürtəcə hadisələrinə münasibət bildirilirdi. Qasım bəy Zakir, Heyran xanım, A. Bakıxanov, Kazım ağa Salikin təsvirində aşiq və məşuqənin kədər və pərişanlıq hissləri subyektiv hədləri aşaraq kəskin ictimai məzmun qazanır və mövcud cəmiyyətə qarşı etiraz kimi səslənirdi.

XIX əsrin birinci yarısında poeziyanın digər istiqamətini satira təşkil edirdi. Onun dirçəlişi və ədəbi prosesdə aparıcı mövqe tutması bilavasitə Qafqazın Rusiya tərəfindən istilasına və xalqa zidd siyasət yürütməsinə ilə əlaqədardır.

Çarizmin köçürmə tədbirləri, azərbaycanlılara məxsus məhsuldar torpaqlarda rus kəndlərinin salınması, məmurların qanunsuz əməllərindən doğan hərc-mərclik, dövlətin yerlərdə xanlar, bəyləri, ruhaniləri özünün dayağına çevirib kəndli hüquqlarını qəsb etməsi və zülmü artırması, cəhalət və nadanlığa rəvac verməsi, bütün bunlara qarşı etirazların soldat əli ilə, silahla susdurulması və s. poeziyada satiranın qüvvətlənməsinə təkan verdi. Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim, Qasım bəy Zakir, Abbasqulu ağa Bakıxanovun və b. simasında yeni cərəyanın istedadlı nümayəndələri yetişdi.

Lirikadan fərqli olaraq satiranın mövzu dairəsi geniş idi. Çarizmin Azərbaycan xalqının milli mənafeələrinə zidd qanunları, komendantların yaramaz idarə üsulları və onun əlilə gətirdiyi hərc-mərclik, məmurların şəxsi mənafeələri xatirinə qanunları pozub oğurluğa və rüşvətxorluğa rəvac vermələri,

qubernator və naçalniklərin rəiyyət dərdinə biganə münasibəti, rəncbərlərin heyvan kimi istismarı, ruhanilərin təriqət ixtilafı, cəhalət və nadanlığın formalaşdığı mənfi əxlaqi keyfiyyətlər Baba bəy Şakirin "Qasım bəy Zakirə", "Gəncüm ağa", "Quberniya bina olandan...", "Təriqət şeyxlərinin həcvi", Qasım bəy Zakirin "Vilayətin məşşuşluğu haqqında", "Şuşa mollaları haqqında", "Üsuli və şeyxi təriqət mollaların həcvi", Mirzə Baxış Nadimin "Mahmud", "Ay ağalar", Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Təbriz əhlinə xitab" satiralarının tənqid hədəfi idi.

Bütün bu müxtəlif mövzuları vahid bir ideya-vətənin azadlığı, geniş xalq kütləsinin hüquqları uğrunda mübarizə birləşdirir və ictimai şüurun formalaşması işinə xidmət göstərirdi.

İctimai proseslərin sürətlə inkişafı və ziddiyyətlərin kəskinləşməsi XIX əsr Azərbaycan həyatının mənzərəsini mürəkkəbləşdirirdi. Rəngarəng əhvalatlar və ideyalar pozulmaz qanunları olan lirik janrın qəlibinə sığmadı. Bu vəziyyət fikrin sərbəst ifadəsinə, hadisə və insan səciyyələrinin geniş təsvirinə imkan verən epik şeirin inkişafını zərurətə çevirdi. Əndəlib Qaracadağının "Leyli və Məcnun", M.Ş.Vazehin "Məktubun intizarında", A. Bakıxanovun "Miratül-cəmal" poemaları, Q. Zakirin "Məlikzadə və Şahsənəm", "Tərən və elçilər", "Həyasız dərvişlər haqqında", "Aşiq və məşuqə haqqında", "Əmirzadəyi-məşuq və cavan aşiq", A. Bakıxanovun "Xəyalın uçuşu", "Firəng məclisi", "Haqq söz", "Ümidin boşa çıxması", "Dua və təvəkkül", "Məşvərətin şərtləri" və s., Heyran xanım və Mirzə Baxış Nadimin mənzumələri yarandı.

Epik poeziyanın müxtəlif janrlarda və mövzularda yaranmasına baxmayaraq, müasir ideyaların təbliği onların əsas mündəricəsini təşkil edirdi. Poemalarda real insan və onun təbii hissləri, sevgi iztirabları təsvir olunurdu. Mənzum hekayələrdə çirkin mənəvi keyfiyyətlərin tənqidi fonunda cəmiyyətin yenidən qurulmasına kömək edən nəcib əxlaqi keyfiyyətlər təbliğ edilirdi. Heyran xanımın mənzumələrində

şəxsiyyətin azadlığını məhdudlaşdıran mühitə qarşı etiraz sədaları əks olunmuşdu. Mirzə Baxış Nadim mənzuməsində tarixi keçmişin hadisələrini canlandırmaq, Gəncəni istila edən rus qoşunlarına müqavimət göstərən Cavad xanın vəhşicəsinə öldürülməsini, İran qoşunları tərəfindən kənd və şəhərlərin talan, əhalinin qarət edilməsini təsvir etməklə vətənin istiqlalıyyətini qəsb edən çar və şahənşah səltənətinə nifrət hissələrini coşdururdu.

XIX əsrin birinci yarısında ədəbiyyat hakim dairələrdən və imtiyazlı təbəqələrdən ibarət ikiqat senzura altında yaranırdı. Siyasi düşüncənin təqib olunması yazıçı şəxsiyyəti üçün təhlükə yaradırdı. Bu vəziyyət sənətkarları ezopvari və allegorik vasitələrə müraciət etmək zərurəti ilə qarşılaşdırırdı. Q.Zakirin "Aslan, Qurd və Çaqqal", "Dəvə və Eşşək", "Tülkü və Qurd", "Xain yoldaşlar haqqında", "Tülkü və şir", "Sədaqətli dostlar haqqında", A.Bakıxanovun "Tülkü və qoyun", "Qurd və İlbiz", "Yersiz iftixar" təmsilləri meydana çıxdı. Doğrudur, təmsillər tarixi ənənəyə görə bir qayda olaraq əxlaq-didaktik məzmunu malik idi. Lakin burada zülmün, zorakılığın tənqidi, ədalət, mərhəmət və s. təbliği birbaşa müasir həyat məsələləri ilə səsleşirdi.

XIX əsrin birinci yarısında xalqla dövlət arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, ictimai zülmə etirazların artması poeziyaya publisist pafos gətirdi. Lirik təsvirlərin yerini təhlil və mühakimə tutdu. Bunlar öz ifadəsini epistolıyar janrda tapdı. Q.Zakirin, B.Şakirin, M.F.Axundovun yaradıcılığında məktub aparıcı yer tutdu.

XIX əsrin birinci yarısında poeziyanın lirik janrların çərçivəsindən kənara çıxıb, lirik-epik və didaktik epik formalara doğru istiqamət alması və prozaik həyat səhnələrini təsvirə gətirməsi ədəbi prosesdə nəsrin inkişafını şərtləndirdi. A.Bakıxanovun "Riyazül-qüds", "Kitabi-əsgəriyyə", İ.Qutqaşınlının "Rəşid bəy və Səadət xanım", "M.Ş.Vazehin "Hekayəti-Tısbəğa və əqrəb", "Zalım padşahın adil olması", "Sövdəgər və oğlanları", "Padşah və meymun", "Sərçə və ilan",

"Aslan və dovşan", "İki rəfiq", "İki göyərçin" və s. hekayələri, "Məzhəkələr" ümumi başlıq altında münəatürlər yarandı. Azərbaycan ədəbiyyatında nəsrin realist ənənəsi yox idi. Onun yaradıcıları klassik və şifahi ədəbiyyat üslubundan bəhrələnilirdilər. A.Bakıxanovun Kərbəla faciəsini təsvir edən "Riyazül-qüds"ü Füzulinin "Həqiqətüs-süada", "Kitabi-əsgəriyyə"si "Şikayətnamə" əsərinin üslubundan istifadə yolu ilə yaradılmışdır. İ.Qutqaşınlının "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsinin təhkiyəsi və təhkiyəçi obrazı xalq nağıl və dastanlarından gələn bədii elementlər və üsullarla zəngindir. M.Ş.Vazehin hekayələri xalq təmsillərinin süjet və motivləri əsasında yaradılmışdı.

Üslub rəngarəngliyinə baxmayaraq, XIX əsr Azərbaycan nəsrini ümumi bir ideya-cəmiyyətdə insan şəxsiyyətinin azadlığı uğrunda köhnə düşüncə tərzinə, zərərli adət-ənənələrə, zülmə, ədalətsizliyə, zorakılığa qarşı mübarizə, müasir əxlaq normalarının, ailə münasibətlərində mərhəmət və xeyrixahlığın təbliği birləşdirirdi.

AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

Azərbaycan
Müəllimlər
İnstitutunun
Şamaxı Filialı

N. 25934

13. XII 2007

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV
(1794-1847)

Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühitinin yetişdirdiyi nadir şəxsiyyətdir. O, görkəmli dövlət xadimi və diplomat, istedadlı yazıçı-şair, nasir, tərcüməçi, elmin müxtəlif sahələrinə dair dəyərli əsərlərin müəllifi, zəkali alim kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında ilk hekayənin, satiranın və bədii tərcümənin yaranması onun adı ilə bağlıdır.

Abbasqulu ağa Mirzə Məhəmməd oğlu Bakıxanov 1794-cü il iyun ayının 21-də (iyulun 3-də) Bakı qəzasının Əmirhacıyan kəndində xan ailəsində anadan olmuşdur. Yazıçının atası II Mirzə Məhəmməd Bakı xanı Məlik Məhəmməd xanın oğlu, anası Sofiya xanım İslam dinini qəbul etmiş, milliyyətçə gürcü olan Bəhrəm xanın qızı idi. Abbasqulu ağanın uşaqlıq illəri atasına məxsus Əmirhacıyan, Balaxanı, Ramanı, Bülbülə, Maşağa kəndlərində keçmişdir. O, məktəbə 1801-ci ildə Maşağada getmişdir. Xan malikənəsində ailə üzvləri arasında başlanan siyasi ixtilaflar nəticəsində məğlub olan II Mirzə Məhəmməd 1803-cü ildə ailəsi ilə birlikdə ana qohumlarının himayəsinə sığınaraq Qubaya köçmüş, Əmsar kəndində yaşamışdır. Abbasqulu ağa burada təhsilini davam etmiş, Şərq ənənəsi üzrə Quba üləmalarından ərəb-fars dillərini, dini və dünyəvi elmləri – ilahiyyatı, fəlsəfəni, tarixi, məntiqi öyrənmiş, Firdovsi, Nizami, Xaqani, Sənayi, Xəyyam, Sədi, Hafiz, Rumi, Füzuli və s. klassik şairlərin əsərlərini mütaliə etmişdir. Təhsil və mütaliə gənc Abbasqulunu kamilləşdirir və xalq arasında alim kimi məşhurlaşdırır. O, bədii yaradıcılığa da Qubada başlayır. Oxuduğu dini ədəbiyyatın təsiri altında 1820-ci ildə "Riyazül-qüds" (Müqəddəs Gülzar) və "Kitabi-Əsgəriyyə" əsərlərini yazır.

Şərq dilləri və elmlərinin bilicisi kimi A.Bakıxanov atasının sıx əlaqə saxladığı Rus dövlət məmurlarının diqqətini cəlb edir. O, 1820-ci ilin 20 dekabrında (1820-ci ilin 1

yanvarında) Qafqazın baş hakimi A.P.Yermolov tərəfindən Tiflisə dəfət olunur. İlk vaxtlar baş hakimin ayrı-ayrı hərbi tapşırıqlarını yerinə yetirirdi. O, bir ildən sonra (1821-ci ilin 28 dekabrında) baş hakimin dostərxanasında Şərq dilləri üzrə tərcüməçi vəzifəsinə təyin olunur. Bu illərdə A.Bakıxanov general Yermolovun üsyankar Dağıstan və Azərbaycan xanlarına qarşı təşkil etdiyi hərbi yürüşlərdə iştirak edir. Onu eyni zamanda diplomatik xidmətə cəlb edirlər. Bakıxanov 1823-cü ildə Qarabağda İranla Rusiya arasında sərhəd çəkən komissiyanın işində iştirak edir, 1827-ci ilin martında qraf İ.F.Paskeviç Qafqaza baş hakim təyin edildikdən sonra A.Bakıxanovun hərbi və diplomatik fəaliyyətində yeni mərhələ başlanır. O, 1827-ci ildə Dehxarəanda, 1828-ci ildə Türkmənçayda Paskeviçlə Abbas Mirzə arasında gedən sülh danışıqlarında tərcüməçi kimi iştirak edir. Yüksək istedad, nümunəvi əxlaq, xidməti vəzifəni qüsursuz yerinə yetirmək bacarığı azərbaycanlı diplomata şərəf gətirir. Paskeviçin xüsusi hörmətini qazanır. Rütbəsi artır. Poruçiklikdən polkovnikə qədər yüksəlir. Rəsmi qulluqla bərabər A.Bakıxanov elmi və bədii yaradıcılığını da davam edir. Bu illərdə o, "Tiflis", "Gürcülər arasında", "Bismillah", "Fatma tar çalarkən", "Tatar nəğməsi" lirik şeirlərini, "Təbriz əhlinə xitab" satirasını, "Müşkatül-əнвар" poemasını, "Qanuni-Qüdsi", "Təhzibi-əxlaq", "Kəşfül-qəraib" və s. elmi əsərlərini yazır. 1832-ci ildə baron Rozen Qafqaza baş hakim təyin edildikdən sonra A.Bakıxanovun böhranlı günləri başlanır. O, erməni generalları Mirzəcan Mədətov və V.O.Behbutovun fitnəkar məktublarına əsasən A.Bakıxanovu İ.F.Paskeviçin yaxın adamı kimi sıxışdırmağa başlayır. Yeni baş hakimlə münasibətlərin soyuqluğu nəticəsində A.Bakıxanov qulluqdan uzaqlaşmaq qərarına gəlir.

O, 1833-cü ildə Peterburqda "Qanuni-Qüdsi" əsərini şərqşünas alimlərə göstərmək və nəşr etmək bəhanəsilə bir illik məzuniyyət alır.

Həmin ilin yayında Peterburqa yola düşür. Səfər zamanı Rusiyanın bir sıra mərkəz şəhərlərində olur. Altı ay Varşavada

yaşayır. O, burada dostu İ.F.Paskeviçlə görüşür. Polşada X rus ordasına komandanlıq edən İ.F.Paskeviç onu Peterburqda Xarici İşlər Nazirliyində işə düzəltmək barədə təşəbbüs qaldırır. Lakin mərkəz şəhərin iqlimi ona düşmədiyinə görə bundan imtina edir.

Alim-yazıçı 1835-ci ilin əvvəlində uzun müddətli məzuniyyət götürərək Qubaya köçüb Əmsar kəndində yaşamağa başlayır. O, burada "Nəsəyeh" (1836-1837) əsərini yazır. "Gülüstani" adlı ədəbi məclis təşkil edib, onun işinə rəhbərlik edir.

1837-ci ildə Quba üsyanı zamanı A.Bakıxanov baron Rozen tərəfindən Tiflisə çağırılır. O, nəzarətdə saxlanılır. Uzun müddət heç bir işlə məşğul olmur. 1840-cı ildə inzibati dövlət qurumunda Azərbaycanın idarələrinin düzgün təşkilində iştirak edir. 1842-ci ildə yenidən hərbi xidmətə çağırılır. Bir sıra rəsmi tapşırıqları yerinə yetirir. "Gülüstani-İrəm" (1841-1842) əsərini yazır. 1843-cü ildə Bakı və Quba qəzaları bəyləri tərəfindən deputat seçilərək müsəlman ali silkinin hüquqlarını müəyyənləşdirən komitənin işində iştirak edir. Tiflisdə M.Ş.Vazehin təşkil etdiyi "Divani-hikmət" ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən olur. 1848-ci ildə A.Bakıxanov səyahətə çıxır. O, Ərdəbil, Təbriz, Tehran, İstanbul, Misir yolu ilə Yaxın və Orta Şərqi mühüm məntəqələrindən keçərək Məkkəyə gedir. Müqəddəs məkanda Həcc ziyarətini başa çatdırır. Vətənə qayıdarkən 1847-ci ildə vəba xəstəliyinə tutulub "Vadiyi-Fatimə" adlanan məntəqədə vəfat edir və orada dəfn olunur.

YARADICILIĞI

Abbasqulu ağa Bakıxanov məhsuldar yaradıcılıq yolu keçmişdir. O, iyirmi altı yaşından başlayaraq ardıcıl surətdə elmi və bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Alim-yazıçı dilçiliyə, tarixə, coğrafiyaya, pedaqogikaya, astronomiyaya, məntiqə dair elmi əsərlərdən, müxtəlif janrlarda lirik və satirik şeirlərdən, poemalardan, mənzum və mənsur hekayələrdən, təmsillərdən, nəsihətlərdən ibarət zəngin bir irs yaratmışdır. Onun "Qanuni-Qüdsi", "Gülüstani-İrəm" elmi, "Müşkatül-

ənvar" məcmuəsində və "Divan"ında toplanmış bədii əsərləri Azərbaycan mədəniyyətinin həqiqi nailiyyətidir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov Azərbaycanda Şərq feodalizmindən Qərb kapitalizminə keçid dövrünün yetişdirdiyi alim-yazıçı idi. Onun yaradıcılığında bu iki tarixi mərhələnin ideoloji əhval-ruhiyyəsi əks olunmuşdur. Uşaqlıq və ilk gənclik illərini Bakı və Quba kimi dindar mühitdə keçirən yazıçı əldə olan məlumata görə yaradıcılığa aldığı tərbiyə və oxuduğu kitabların təsiri altında VII əsr Kərbəla hadisələrini təsvir və şiə təəssübkeşliyini təbliğ edən "Riyazül-Qüds" ("Müqəddəs Gülzar") əsəri ilə başlamışdır.

1829-cu ildə tamamladığı "Müşkatül-ənvar" məcmuəsində məşhur Mollayi-Rumidən gələn Şərq panteizmi – vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin təsiri vardır. Yazıcının əyalət şəhərində iki gəncin real sevgisini təsvir edən "Kitabi-Əsgəriyyə" hekayəsi forması etibarlı ilə köhnə idi. Təhkiyənin poetik parçalarla müşaiyət olunması, ərəb-fars dillərinə məxsus tərkiblərin çoxluğu hekayənin realizmini zəiflətməmişdi.

A.Bakıxanovun əsərlərinin böyük əksəriyyətini fars dilində yazması da Azərbaycan aristokrat ailələrində rəğbət bəslənən tarixi ənənənin təzahürü idi.

Lakin feodal əyalət mühitindən ayrılıb Tiflisdə gərgin siyasi hadisələrin qoynuna düşdükdən sonra rus və Avropa mədəniyyəti ilə başlanan tanışlıq, dekabrist yazıçı-məmurlarla dostluq, ardıcıl mütaliə A.Bakıxanov baxışlarının büllurlaşmasına, real həyatı mündəricə özə etməsinə, yaradıcılığında demokratizm və realizmin qüvvətlənməsinə təsir göstərmişdi.

Şair qəzəllərinin birində Tiflis mühitinin dünyagörüşündə yaratdığı təkamülə işarə edərək yazırdı:

*Mən daha bir an belə vaiz sözün etməm qəbul,
Tiflisin küncündə bu ömrü keçirəm bir təhər.*

A.Bakıxanov bədii irsinin mühüm bir hissəsini lirik şeirlər təşkil edir. Divan ədəbiyyatı ənənələri üzərində yetişən

şair əsasən qəzəl, qəsidə, qitə, rübai, mürəbbə, məsnəvi janlarında yazmışdır.

Qüdsi lirikasında kəmiyyət etibarilə qəzəl üstünlük təşkil edir. Bunların ümumi sayı 130-dan artıqdır. Yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində müraciət etdiyi bu lirik formada şairin məsnəvi dünyası, fikirlərinin əsas inkişaf istiqaməti əks olunmuşdur. Qezəllərində lirik qəhrəmanın simasında ehtirasla sevən, vüsal həsrəti ilə ömür sürən sədaqətli aşiqin, vətən qardaşlarına sağlam yaşayış yollarını nişan verən mürəbbinin, zamanəsində hökm sürən əzici qanunlara, zülm və sitəmə qarşı etiraz səsinə qaldıran üsyankar ictimai xadimin obrazı canlanır.

Məhəbbət Qüdsi qezəllərinin əsas mövzusunı təşkil edir. Şair məhəbbətə geniş mənə verir. Onu təbiətin məhvərində duran, kainatı dirçəldib canlandıran qüvvə kimi tərənnüm edir.

*Bağ, meşə, bostan, çəmən, gülşən ki, var,
Cümləsi eşqin suyundan dirçələr.*

Eşq həm də insan ruhunda olan qüvvələrin ən qüdrətli-sidir. Onun qarşısında heç bir şey tab gətirə bilmir.

*Eşq əqlin pəndinə möhtac deyil,
Bağlamaz coşğun seli çör-çöp, tikan.*

Şairə görə insan ona görə ulvi varlıq və qiymətlidir ki, o, öz həmcinsinə məhəbbət bəsləyir. Bunsuz o, heç bir dəyərli olmayan cism və cəsəddən ibarət gərəksiz vüquddur.

*Canan olmazsa nə lazım mənə bu canü cigər,
Kim nə qiymət qoyacaq onda bu cansız bədənə.*

Qüdsinin məhəbbət qezəlləri məzmun baxımından rəngarəngdir. Burada qarşılıqlı məhəbbət xoşbəxtliyin rəhni kimi təsvir olunur. Aşiq yar zülfündə bəndə düşüb əsirə çevrildiyinə görə özünü xoşbəxt sayır.

*Qəlbi bəndə düşübdür yar zülfündə, a dostlar,
Əsir könül özünü hesab edir bəxtiyar.*

Məşuqəsindən ayrılan aşiqin hicran dərdi, vüsalına yetmək həsrətilə keçirdiyi narahatlıq qezəllərin əsas aparıcı mövzularındandır. "Arizu eylər könül..." qezəlində sevgilisinin yolunu gözləməkdən usanan, nəhayətsiz dərdə düşər olub əzab içində ömür sürən aşiqin iztirabları ifadə olunmuşdur.

*Arizu eylər könül dildar gəlsin-gəlmədi,
Zülfü kafər, gözləri xunxar gəlsin-gəlmədi.
... Canə gəldim bivəfa ülfətindən, istərəm,
Bir vəfa rəsmində sabit yar gəlsin-gəlmədi.
Dərdü möhnət keçdi həddən, bəs ki,
çəkdim intizar,
Gözlədim ol şux gülrüsxar gəlsin-gəlmədi.*

Aşiqin məşuqənin əzablarından və hicran qəminin şiddətindən doğan iztirabları inkişaf edib müxalif "dövri-fələyin" zülmünün təsvirinə çevrilir və ictimai səciyyə daşımağa başlayır:

*Dövrani-fələk müxalif olmuş,
Can düşməni-ruzigar olubdur.
... Xunin ciyərim bəsanı-lalə,
Əfsurdəvü dağidar olubdur.
Qəm bihədü dərd binəhayət
Möhnət dəxi bişümar olubdur.*

Qüdsi qezəllərində aşiq-məşuqə münasibətləri fonunda ruzigardan şikayət motivləri inkişaf edib mövcud cəmiyyətdə hökm sürən ədalətsizlik, idarə üsulunda hərc-mərclik, məzlumların halına biganə münasibət tənqid hədəfinə çevrilir.

*İndi zamana icra fazilatla olmur intixab,
İşlər dolaymış, öylə ki, yox işdə haqq-hesab.
Hər kəs nə istəyir eləyir, yox sənəd, sübut,
Güya ki, ən zəif şey imiş dünyada kitab,
... Şöhrət adıla hökm edilir ədlə yox baxan,
Düzlüklə ayrılik qarışıb, artmış iztirab.*

Qüdsi xalq mənafeyinin müdafiəçisi kimi çıxış edir. O, qanunsuzluğun hökm sürdüyü, zülmün tüğyan etdiyi cəmiyyətdə geniş xalq kütləsinin hüquqlarının qəsb olunmasından narahat olur.

*İndi şəhrimiz əmin-amandır,
Hər kəs öz işində bir kamrandır.
Başqa cür zülm olunur burada xalqə,
Dadrəs tapılmır, bu iş yamandır.*

Şair xalq cəmiyyətinin təməli hesab edir və onun rəyini hər şeydən üstün tutur. O, belə bir fikri təbliğ edir ki, yalnız xalqla birləşənlər, ona istinad edənlər haqq yolunu tapa bilərlər.

*Mən özüm də bilmirəm işlər nə cür əncam tapar?
Xalq içində hörmətim yox, həm də haqdan şərmisar
Hər kəs haqdan əl üzə hərgiz qavuşmaz xalqə o,
Xalq ilə birləşsə olmaz heç zaman həqdən kənar.*

Cəmiyyətdə məzlum kütlənin mənafeyini hər şeydən üstün tutan Qüdsi hakim təbəqəni onların dərdlərinə həssas münasibət bəsləməyə çağıraraq yazırdı:

*Ey qürrələnən tacə, tacdan nə olar hasil?
Məzlumların ahından olma bu qədər gəfil.*

Bir maarifçi kimi əxlaq məsələləri Qüdsi qəzəl-

lərində əsas mövzulardan idi. Amah sağlam və işıqlı cəmiyyətdən ibarət olan şair onu bürüyən riyakar adamların mühtində əzab çəkir. O, nadanlıq üzündən həqiqəti dərk etməyən və ikiüzlülüüyü özünə peşə seçən adamların mühtində "ömrünü bade" verdiyinə görə təəssüflənir.

*Cahan əhli bu icz ilə özünü zənn edər sultan,
Sözü "düzlük" olar, lakin oğurluqdur işi hər an.
Sənə möhtac olan dəmdə əgər baş, qul olar lakin,
Ona düşsə işin dərhal vurar dəm kəndüdəliqdan.*

Şairi narahat edən bir də o idi ki, onun mühtində elman, hünərin, mərifətin qədir-qiyməti yox idi. Fikirləri ancaq vətən, dövlət, sərvət toplamaq hərisliyi məşğul edirdi.

*Hünərə heç kəsə bir rəğbat yoxdur,
Cəməat axtarır ancaq simü-zar.*

Qüdsi iyirmi altı yaşında doğma malikanəsindən, el-obasından ayrılıb qürbət ellərə düşmüşdü. Bu səbəbdən şairin qəzəllərində vətən və qürbət motivləri xüsusi yer tuturdu. O, qəzəllərinin birində vətən həsrətini ifadə edərək yazırdı:

*Vətən deyib gaziram qürbat eldə avara,
Bu qürbat ölkə mənə oldu vətən, nə edim?*

Qüdsinin vətən və qürbət mövzusunda yazılmış qəzəlləri avtobiografik elementlərlə zəngindir. "Ey bəxt" müraciəti ilə başlanan bir qəzəldə şairin səyahətlərinin xəritəsi verilmişdir. O, rəsmi qulluqla əlaqədar aramsız səyahətlərdən söhbət açaraq yazırdı:

*Ey bəxt, nədir səndə bu əhval, bu halət,
Yoxdur sənə dünyada neçin azca fəruqat?!
Gah Qaf dağına çıxmadayam, gahi cahanda -*

*Avara dolannam da vilayət bəvilayət,
Gah Qıpçağa, gah Ruma, gah İrana gedib mən,
Gah da edərəm Rus, Lehistanə azimat.
... Bundan belə bir künci-xərabata düşərdim,
Qurtarsan əgər, Qüdsi, bu dəm canı salamət.*

Başqa bir qəzəlində Qarabağa ezamiyyətə göndərilər-
kən yaşadığı nisgil hissləri bədii ifadəsini tapmışdır.

*Ya rəb, nə edibdir mənə dövrən Qarabağda
Etmiş mənə pamal bu hicran Qarabağda,
Tiflisdə də mən günlərimi qəmlə keçirdim,
Olmuşdur halım indi pərişan Qarabağda.
... Çox qorxuram əl çatmayacaq dəməni-yarə,
Olsun həm əcəl dəsti-giriban Qarabağda,
Qəlbimdə coşar can vətəni yadə salanda,
Gündüzlə gecəm olmadı yeksan Qarabağda.
Ya rəb, sən özün eylə xilas qürbətə düşdüm,
Olsunmu günüm şami-qəriban Qarabağda.*

Avtobioqrafik elementlərin zənginliyi, realizmin dərinliyi baxımından Qüdsinin "Tiflis", "Gürcülər arasında" müxəmməsləri diqqətəlayiqdir. Sentimental, didaktik və tənqidi pafosa malik qəzəllərindən fərqli olaraq Qüdsinin "Tiflis", "Gürcülər arasında", "Bismillah" və s. müxəmməsləri təmiz lirik səpkidə yazılmışdır. "Tiflis" və "Gürcülər arasında" müxəmməslərində şairin gənclik çağlarında Tiflislə ilk tanışlıqdan aldığı təəssüratları ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan "Tiflis" müxəmməsi xüsusi diqqətəlayiqdir. Başdan-başa Gülüstanı andıran Tiflis ciyəri "qana", vüsal əyyamı "şəbi-hicrana", işi "naləvü əfqana" döndən şairdə nikbin duyğular yaradır. Qüdsi əhval-ruhiyyəsini dəyişən bu mühitdə insan amilini ön plana çəkir. Şairin diqqətini Tiflisin ecazkar təbiəti yox, onun yetirdiyi insanların gözəlliyi, "sərvqəd"lərin, "xoşləhcə"lərin füsunkarlığı cəlb edir. Onlar nə pəridir, nə mələk. Tiflis tor-

pağı üzərində doğulub ərşəyə çatan real insanlar, təbiətin nadir inciləridir. Qüdsi onların simasında "mənzili-virana"ni Çin mülkünə döndərən Kür suyunun dirilik əlamətini görür.

*İrs ilə yetib bunlara asari-vəcahət,
Geysulari sünbül tək açılıb tabü tərəvət,
Qamətləri dünyaya salıb türfə qiyamət,
Hər dilbərə bir növ verib rəngi-nəzakət,
Kür suyu məgər çeşməyi-heyvanə dönübdür!?*

"Bismillah" müxəmməsində sədaqət, dəyanət kimi ali mənəvi keyfiyyətlər təbliğ olunur. Şair belə hesab edir ki, qəlbində sevda gözdirən insanlar məşuqələrinin cövrü vəfalarından usanıb şikayət etməməli, mərdlik və dəyanət göstərməlidirlər. Qüdsi lirik qəhrəmanın simasında həqiqi aşiq obrazı yaratmışdır. O, nəinki sevgilisinin zümlərindən şikayətlənmir, əksinə onun cövrü vəfasını nəşə, səadət hesab edir, bunların hamısını qəbul etməyə hazır olduğunu bildirir. Burada bütün bəndlərin sonunda təkrar olunan "bismillah" rədifli zülm və cəfanın icrasına dəvət kimi səslənir. Onun döndə-döndə təkrarı müxəmməsin ümumi ruhuna bir səmimiyyət aşılayır.

Qüdsinin rus dilindən tərcüməsi əldə olan "Fatma tar çalarkən", "Tatar nəğməsi" şeirləri xalq ədəbiyyatından gələn motivlərin zənginliyi, mövzu və insan səciyyələrinin reallığı və hisslərin təbiiliyi ilə seçilir.

Abbasqulu ağa Qüdsi lirikasında cəmiyyət və onun ayrı-ayrı təbəqələrinin ünvanına səslənən tənqid notları qüvvətlənib satiraya keçid üçün zəmin hazırladı. Rəsmi dövlət qulluğu ilə əlaqədar Cənubi Azərbaycanda yaşayarkən cəmiyyət həyatı üzərində apardığı müşahidələr və onların doğurduğu acı təəssüratlar əsasında "Xitab" satirasını yazdı. Təbrizlilərə müraciətlə başlanan satiranın tənqid obyektini əhalinin mədəni geriliyi, mənəvi dünyasının kasıblığıdır. Ancaq zahirlərini bəzəməklə məşğul olan təbrizlilər elmdən və qanunlardan xəbərsizdirlər. "Vəfa yerində cəfa" onların adətində çevrildiyi

kimi saqqalı hənalıq da ləyaqət rəmzi kimi qəbul olunmuşdur. Maarifçi kimi ağıl və elmi insan şəxsiyyətinin başlıca keyfiyyəti sayan şair bunları adam cərgəsinə daxil etmədi.

*Nə qədər seyr edirəm küçə ilə bazarı,
Adam çox az görünür, izdihami-kəsrətdir.*

Nadanlıq və cəhəlet şəhərdə üç təbəqənin inkişafına meydan açmışdır. Bunlar ruhanilərdən, xanlardan və işi gecəgündüz işləmək olan qara camaatdan ibarətdir. "İşi rənc ilə riyazət"dən ibarət olan "xəri" digər iki firqədən fərqləndirən şair axund və xanı Təbriz əhlinin bəla və bədbəxtliklərinin bəisi kimi tənqid edirdi. Şairə görə şəxsi mənafe axund və xan təbəqəsinin müqəddəs hissələrini boğub, onları milli və dini əqidədən məhrum ünvensiz varlığa, hətta ölkəni faciəyə aparan cinayətə çevrilmişdir.

*Axund ilə xana hər tənə eyləsən yaraşır,
Bu müstəxorların əndişəsi şərərətdir.
Nə rahi-rəsmi-nəsara, nə şiveyi-islam,
Nə büt-pərəst süluki, bular nə millətdir?!
Bular vuran od idi əhli fəqr xərməninə,
Ki, indi şöləvər oldu cahanda, vəhşəhdir.*

Satiranın ilk dəyərli nümunəsi kimi "Xitab" poeziyada realizmin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Epik şeir Qüdsi yaradıcılığında xüsusi istiqamət təşkil edir. Mövzusu tarixdən, rəvayətdən və müasir həyatdan götürülmüş "Hikmətin fəziləti", "Haqq söz", "Qarı və Harun", "Ümidin boşa çıxması", "Dua və təvəkkül", "Xeyirli işin faydası", "Məşvərətin şərtləri" və s. hekayələrdə müxtəlif əxlaqi keyfiyyətlər, xeyirxah əməllər təbliğ olunur. "Ümidin boşa çıxması" hekayəsində becərdiyi gözəl almaları "bəxtiyar" olmaq niyyəti ilə şaha erməğan aparan kəndli Həsənin başına gələn müsibətlərin fonunda tamahkarlığın acı nəticələri

göstərilir. Məmurların özbaşınalığı üzündən zindana düşən kəndliyə şah çəkdiyi əzabların müqabilində xəzinədən istədiyi qədər sərvət götürməyi təklif edir. O, bir balta və Quranla kifayətlənir. Bunu divanəlik əlaməti sayanlara Həsən məramını başa salır:

*Şaha təzim edib söylədi Həsən:
"Bunlardan özgə şey istəmirəm mən
Baltayla kəsərəm ağacı əvvəl,
Ki, odur başıma gətirən əngəl.
Deyərəm and içsin nəslim Qurana,
Ümid bağlamasın heç bir sultana.
Nə arzu etmişdim, noldu nəhayət,
Qoy onlar halımdan alsınlar ibrət.
Kim razı qalmasa öz xoş halından,
Varına qənaət etməyən insan,
Tamahla, həsədlə yaşasa ancaq,
Şadlığı dəyişib əzab olacaq."*

"Hikmətin fəziləti" hekayəsində Qüdsinin ağıllı şah, ədalətli idarə üsulu haqqında fikirləri ifadə olunmuşdur. Padşahın insanda yaxşı keyfiyyətlər haqqında sualına ağıllı cavab verən qocanı təqdir edən şah onu özünə vəzir seçir. Ölkədə saysız-hesabsız məmur özbaşınalıqlarının şahidi olan A.Bakıxanov ədalətli idarə haqqında arzularını bəyan edərək yazırdı:

*Nə yaxşı olardı hər ölkədə ah,
Olaydı bəla bir vəzir ilə şah*

Abbasqulu ağa Qüdsinin ədəbi irsində "Mişkətül-ənvar" və "Miratül-cəmal" adlı iki poetik məcmuə də var. Tərtib prinsipləri baxımından bir-birinə yaxın olan bu toplular şairin orijinal yaradıcılıq məhsuludur. "Müşkatül-ənvar" 1829-cu ildə tamamlanmışdır. Sufi ədəbiyyatı, xüsusilə Mollayi-Ruminin "Məsnəvi"sinin təsiri altında yazılmış toplu kompozisiya baxımından Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" əsərini xatırladır.

kimi saqqalı hənalılıq da ləyaqət rəmzi kimi qəbul olunmuşdur. Maarifçi kimi ağıl və elmi insan şəxsiyyətinin başlıca keyfiyyəti sayan şair bunları adam cərgəsinə daxil etmədi.

*Nə qədər seyr edirəm küçə ilə bazarı,
Adam çox az görünür, izdihami-kəsrətdir.*

Nadanlıq və cəhalət şəhərdə üç təbəqənin inkişafına meydan açmışdır. Bunlar ruhanilərdən, xanlardan və işi gecə-riyazət"dən ibarət olan "xəri" digər iki fırqədən fərqləndirən şair axund və xanı Təbriz əhlinin bəla və bədbəxtliklərinin baisi kimi tənqid edirdi. Şairə görə şəxsi mənafe axund və xan təbəqəsinin müqəddəs hissələrini boğub, onları milli və dini əqidədən məhrum ünvanlı varlığa, hətta ölkəni faciəyə aparan cinayətə çevrilmişdir.

*Axund ilə xana hər tənə eyləsən yaraşır,
Bu müftəxorların əndişəsi şərərətdir.
Nə rahi-rəsmi-nəsara, nə şiveyi-islam,
Nə büt-pərəst süluki, bular nə millətdir?!
Bular vuran od idi əhli fəqr xərməninə,
Ki, indi şöləvər oldu cahanda, vəhşəhdir.*

Satiranın ilk dəyərli nümunəsi kimi "Xitab" poeziyada realizmin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Epik şeir Qüdsi yaradıcılığında xüsusi istiqamət təşkil edir. Mövzusu tarixdən, rəvayətdən və müasir həyatdan götürülmüş "Hikmətin fəziləti", "Haqq söz", "Qarı və Harun", "Ümidin boşa çıxması", "Dua və təvəkkül", "Xeyirli işin faydası", "Məşvərətin şərtləri" və s. hekayələrdə müxtəlif əxlaqi keyfiyyətlər, xeyirxah əməllər təbliğ olunur. "Ümidin boşa çıxması" hekayəsində becərdiyi gözəl almaları "bəxtiyar" olmaq niyyəti ilə şaha ərmoğan aparan kəndli Həsənin başına gələn müsibətlərin fonunda tamahkarlığın acı nəticələri

göstərilir. Məmurların özbaşınalığı üzündən zindana düşən kəndliyə şah çəkdiyi əzabların müqabilində xəzinədən istədiyi qədər sorvət götürməyi təklif edir. O, bir balta və Quranla kifayətlənir. Bunu divanəlik əlaməti sayanlara Həsən məramını başa salır:

*Şaha təzim edib söylədi Həsən:
"Bunlardan özgə şey istəmirəm mən
Baltayla kəsərəm ağacı əvvəl,
Ki, odur başıma gətirən əngəl.
Deyərəm and içsin nəslim Qurana,
Ümid bağlamasın heç bir sultana.
Nə arzu etmişdim, noldu nəhayət,
Qoy onlar halımdan alsınlar ibrət.
Kim razı qalmasa öz xoş halından,
Varına qənaət etməyən insan,
Tamahla, həsədlə yaşasa ancaq,
Şadlığı dəyişib əzab olacaq."*

"Hikmətin fəziləti" hekayəsində Qüdsinin ağıllı şah, ədalətli idarə üsulu haqqında fikirləri ifadə olunmuşdur. Padşahın insanda yaxşı keyfiyyətlər haqqında sualına ağıllı cavab verən qocanı təqdir edən şah onu özünə vəzir seçir. Ölkədə saysız-hesabsız məmur özbaşınalıqlarının şahidi olan A.Bakıxanov ədalətli idarə haqqında arzularını bəyan edərək yazırdı:

*Nə yaxşı olardı hər ölkədə ah,
Olaydı belə bir vəzir ilə şah*

Abbasqulu ağa Qüdsinin ədəbi irsində "Mişkatül-ənvər" və "Miratül-cəmal" adlı iki poetik məcmuə də var. Tərtib prinsipləri baxımından bir-birinə yaxın olan bu toplular şairin orijinal yaradıcılıq məhsuludur. "Mişkatül-ənvər" 1829-cu ildə tamamlanmışdır. Sufi ədəbiyyatı, xüsusilə Mollayi-Ruminin "Məsnəvi"sinin təsiri altında yazılmış toplu kompozisiya baxımından Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" əsərini xatırladır.

"Müşkatül-ənvār" sərlövhesinin "Məxzənül-əsrar" ("Sirlər xəzinəsi") eyni ahəngdə səslənməsi bunu bir daha təsdiq edir. "Ey düzlüyü sevən, eşqi gəl eyləmə məzəmmət" misrası ilə başlanan poetik bir müqəddimədə toplanın yazılma səbəbi və tarixi haqqında məlumat verən şair bir-birinin məzmununu tamamlayan "Bəyani-hal", "Məqsədin kəşfi", "Fikrin izahı", "Nəfsin qorunması" və s. başlıqlarda həyat, eşq, əxlaq haqqında fəlsəfi və didaktik görüşlərini ifadə edir. Nizamidə olduğu kimi şeirlərdə əks olunmuş müxtəlif səpkili fikirlər hekayələr, təmsillər və lətifələr vasitəsilə illüstrativləşdirilir. "Məcəzdan çəkinmək"də şərabin insana gətirdiyi rəzalətdən bəhs edən şair öz həyatından bəhs edən, "Mətləbin tədriclə açılması" adlanan bir hekayədə fikirlərini əyaniləşdirir.

"Miratül-cəmal" toplusu Qüdsi yaradıcılığının Avropa səyahətindən sonra dünyagörüşündə durulma prosesinin başa çatdığı, realizmin qüvvətləndiyi mərhələnin məhsuludur. Təsəvvüfün təzahür etdiyi "Müşkatül-ənvār"dan fərqli olaraq "Miratül-cəmal" toplusunun məzmununu həyatdan gələn real hadisələr, şairin Varşava səyahətindən aldığı təəssüratlar təşkil edir. "Ərzi-əhval" və onun əsas məramını əyaniləşdirib inkişaf etdirən "Xəyalın uçuşu"nda şairin qürbət eldə vətən həsrəti ifadə olunmuşdur. Xəstələnib pərişan anlar keçirən şairin gözləri qarşısında doğma kəndi canlanır. Doğma yurdu tərk edib yad məkanda səadət axtarışına görə təəssüf hissi keçirir.

*Bir əhd etdim xəyalımla bu axşam,
Bu səfərdən əgər mən sağ qayıtsam,
O guşədə sakit qərar tutaraq,
Yaşayaram qovqalardan mən uzaq.
... Qüdsi, xoşdur Əmsar adlı məskənin,
Şəhərlərdən xoşdur sənin öz kəndin.*

Avropa kübar məclislərini təsvir edən "Miratül-cəmal"ın "Firəng məclisi" hekayəsinin əsas tənqid obyektini çirkin əxlaq və eybəcər ailə-məişət qaydalarıdır. Şərqli kimi firəng

məclislərini müşahidə edən şair dəbdəbə və zahiri bərbəzəkliyin arxasında gördüyü əməllər, xüsusilə, qadınların ailəyə yüngül münasibəti onda ikrah hissi doğurur. Firəng qadınlarında vəfa, sədaqət, ailə namusundan əlamət görməyən şair onların əxlaqsız əməllərini quldurluğa bərabər tutur.

*Vəfanı bilən, təmiz, pak ürəkli yar hanı?
Kİ, ona qurban edim dərdə düşmüş bu canı!
Huri kimi bəzənmiş bu gördüyüm gözəllər,
Yolkəsəndir, quldurdur, biri-birindən bətar.*

A.Bakıxanov Qüdsinin müraciət etdiyi yaradıcılıq sahələrindən biri də bədii nəsrdir. Yazıçı bədii nəsrə ədəbi fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində məşğul olmuşdur, O, 1820-ci ildə "Riyazül-Qüds", 1836-cı ildə "Kitabi-Əsgəriyyə" əsərlərini yazmışdır. Bunlar bir-birindən aralı on altı illik zaman fasiləsində yazıldıqları kimi janr və ideya xüsusiyyətləri baxımından da fərqlənirdilər.

"Riyazül-Qüds" şiə müsəlmanlar arasında geniş yayılmış dini ədəbiyyatın, xüsusilə Məhəmməd Füzulinin "Həqiqətüs-süəda" ("Xoşbəxtlər bağçası") əsərinin təsiri altında yazılmışdır. Əsərin mövzusu VII əsrdə Ərəbistanda xilafət uğrunda gedən mübarizələrdə Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi, birinci imam Həzrət Əli Əbutalibin oğlu İmam Hüseyn və onun tərəfdarlarının başına Yezidin gətirdiyi faciə təşkil edir. Əsər on dörd fəsildən ibarətdir. Hər fəsil müstəqil bir hekayədir. Bunlardan hər birində Məhəmməd ailəsinin bir üzvünün taleyi təsvir olunur. Hekayələrin hər biri bir bitkin əsərdir. Lakin onlar kompozisiya baxımından bir-birinə bağlı olub, biri digərini tamamlayır, bütöv halda Kərbəla faciəsi haqqında tam təsəvvür yaradır.

"Riyazül-Qüds" Füzulinin "Həqiqətüs-süəda"sı kimi qoşa janrlı əsərdir. Doğrudur, mətnin əsas hissəsini nəsr materialı təşkil edir. Lakin hekayələrin məzmununu xüsusi şeirlərlə müşayiət olunur. Süjet xəttinin inkişafında rol oynamayan

poetik parçalar yazıçı təhkiyəsinin təsirli ifadəsinə xidmət göstərir.

"Kitabi-Əsgəriyyə" Qüdsinin dünyanı görmə və əks etmə üsulunda realizm komponentlərinin çoxaldığı mərhələnin məhsuludur. "Riyazül-Qüds"dən fərqli olaraq o, tarixin kədərli hadisələrinə yox, müasir cəmiyyətdə konkret, məkanda, tanış mühitdə kiçik adamların həyatına müraciət etmişdir. O, Quba şəhərinin Ərdəbillilər məhəlləsində dəmirçi oğlunun mərsiyəxan qızına aşiq olmasını mövzu seçərkən realist bir hekayə yaratmışdır. Əsgər dəmirçi oğludur. O, müəllimi Mərsiyə xanımın qızını sevir. Lakin müəllimi vəfat etdikdən sonra onun çətin günləri başlanır. Onun sevgilisinin yanına gediş-gəlişi çətinləşir. O, məhəllə camaatının tənələrinə məruz qalır. O, sevgilisi ilə görüşmək üçün yollar axtarır. Böyük iradə nümayiş etdirərək onunla görüşür. Əsərin dilinin, xüsusi şeir parçaları ilə müşayət olunan hadisələrin realizmi zəiflətməsinə baxmayaraq, hadisə, insan səciyyələri, zaman və məkan tipikdir. Müəllif Əsgər və onun sevgilisi mərsiyəxan qızının simasında ictimai həyat səhnəsinə yeni gələn, əski adətlərin buxovundan qurtarıb azad və sərbəst yaşamaq eşqilə çırpınan gənclərin tipik obrazını yaratmışdır.

Yeni insan tərbiyəsinə bir maarifçi kimi sağlam, ədalətli cəmiyyət quruculuğu işində zəruri sayan A.Bakıxanov onun yetişdirilməsi və tərbiyə edilməsi işinə xüsusi qayğı bəsləyirdi. O, bu məqsədlə ilk dəfə uşaqlar üçün xüsusi ədəbiyyat yaratmağa təşəbbüs göstərmişdi. 1836-cı ildə "Nəsiyəh" ("Nəsihətlər") adı altında bir əsər yazmışdı. Kifayət qədər həyat təcrübəsi və biliyi olan Qüdsi nəsihətlərdə insan şəxsiyyətini zənginləşdirən, ləyaqət və mərifətini artıran, cəmiyyətdə ona başı ucalıq gətirən gözəl əxlaqi sifətlərdən söhbət açmışdı. Dünya görmüş, müdrik insan həyat təcrübəsini uşaqlar və gənclərlə bölüşməklə şəxsi nümunəsində onlara sağlam yaşayış nişan verirdi. Nəsihətlərin ümumi sayı 103-dür. Bunlarda müxtəlif həyat və əxlaq məsələləri əhatə olunmuşdu.

- Hər kəs vəzifədə, elmdə və yaşıda səndən böyüksə,

ona hörmət elə, ta ki, səndən sənə hörmət eləsinlər.

- Elə adamlarla otur-dur ki, böyüklər onları yaxşı hesab edirlər. Əclaf və hərzə adamlardan kənar gəz ki, sən də onlar kimi olmayasan.

- Yalan danışmaqdan çəkin. Çünki hər kəs sənənin bu xüsusiyyətini bilərsə, doğru sözüne inanmaz.

- Paxıllıqdan daha bədtər yandırıcı od yoxdur. Paxıl adamlar heç vaxt rahat yaşaya bilməz. Onun öz dərdi və başqalarının şadlığı - hər ikisi ona müsibət olar.

- Heç kəsin ədavətinə də ürəyində saxlama ki, qəlb rahatlığını və dinini pozar və s.

Geniş yaradıcılıq diapozonuna malik olan Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına, xalqın mədəni səviyyəsi və bədii zövqünün formalaşmasına qüvvətli təsir göstərmişdir. Azərbaycanda xalq həyatının bütün sahələri, o cümlədən maarif, təlim-tərbiyə işləri Avropasayağı qaydalar əsasında yenidən qurularkən yeni tələblərdən irəli gələrək müstəqil müəllimə vasitələri: xüsusi uşaq ədəbiyyatı yaratmaq ideyası meydana çıxdı. Onu həyata keçirmək üçün ilk dəfə Abbasqulu ağa Bakıxanov təşəbbüs göstərdi. Yazıçı 18 hicri 1252-ci ildə (Miladi 1836/37-ci illər) "Kitabi nəsayeh" ("Nəsihətlər kitabı") əsərini yazmaqla ədəbi pedaqoji prosesdə yeni istiqamətin əsasını qoydu.

A.Bakıxanov geniş yaradıcılıq diapozonuna malik şəxsiyyətdir. Onun fəaliyyəti müasir elmin tarix ("Gülüstani-lrəm"), filologiya ("Qanuni-Qüds"), astronomiya ("Əsrarül-mələküt"), coğrafiya ("Kəşfül-qəraib") "Ümumi coğrafiya"), məntiq ("Eynülmizan"), pedaqogika ("Təhzübül-əxlaq") kimi müxtəlif sahələrini əhatə edir.

Bədii yaradıcılıq A.Bakıxanov fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edir. Şairin yaradıcılıq palitrası xeyli zəngindir. O, klassik ədəbiyyatın demək olar, bütün formalarında - qəzəl, qəsidə, qitə, rübai, müstəzad, mürəbbə, mürəbbə və s. janrlarında mənzum və mənşur hekayə, alleqoriya, təmsil, satira yaradıcılığı sahəsində qızgın fəaliyyət göstərmiş, lirik və

estetik əsərlərdən ibarət zəngin bir irs yaratmışdır.

Şairin dərin fəlsəfi mündəricəyə, didaktik pafosa malik "Müşkatül-əvvar" lirik – epik şeirlər toplusu - "Miratül-cəmal" poeması klassik şərqi ədəbiyyatı ənənələri zəminində yaradılan poetik nümunələrdir. A.Bakıxanov dünyagörüşünün müxtəlif çalarlarını özündə əks etdirən bu müxtəlif əsərləri məzmununun dərinliyini, ideyasının müasirliyi və üslubi, bəşəri mündəricəsinin aktuallığı, ən başlıcası təbii hisslərin, real düşüncənin tərənnümü ilə diqqəti cəlb edir. A.Bakıxanov orta əsrlər Şərqi intibahı ideyalarından qidalanmış və XIX əsr Azərbaycan maarifçilik məfkurəsinin təməlinə yetişən sənətkardır. İnsan zəkasının təntənəsinə əsaslanan və onun hərtərəfli fəaliyyətini təmin edən yaşamaq və yaratmaq uğrunda mübarizə məsələləri A.Bakıxanovun çoxsahəli fəaliyyətinin əsas məqsədini təşkil edir. Bu baxımdan mütəfəkkirin "Təhzivi-əxlaq" əsəri xüsusi diqqətə layiqdir. Əsərdə insanın cəmiyyətdə yeri və funksiyası geniş miqyasda şərh olunmuşdur. "Təhzivi-əxlaq" ünvansız bir girişdən, "Hikmət qaydaları haqqında" adlanan bir müqəddimədən və insanın mənəvi həyatının bütün sahələrini əhatə edən on iki fəsildən ibarətdir. Fəsillərin hər birində müəllif bir problem olaraq insan, insan əxlaqının təmizlənməsi, saflaşması, yaxşılığa doğru dəyişməsi prosesini diqqət mərkəzində saxlayır. İnsan və onun həyatda yeri və vəzifəsi haqqında müstəqil və orijinal görüşləri olan A.Bakıxanov fikirlərini əsaslandırmaq və təsir gücünü artırmaq üçün tez-tez şərqi filosofları və şairlərinin əsərlərinə müraciət edir, sənətkara bu yolla əməyə, dostluğa, təvazökarlığa, xeyirxahlığa rəğbət, yalana, riyakarlığa, hiyləgərliyə, paxılığa, nankorluğa nifrət təlqin edir.

Beləliklə, "Təhzivi-əxlaq"da mütəfəkkirlərin əxlaqi görüşləri özünün tam ifadəsini tapmışdır. "Kitabi-nəsayeh" "Təhzivi-əxlaq"la yaxından səslənir və ideya-məzmunu bir-birinə uyğun gəlir. Belə düşünmək olar ki, A.Bakıxanov "Təhzivi-əxlaq"da ifadə olunmuş əxlaqi-didaktik fikirlərə xüsusi əhəmiyyət vermiş, onları uşaq mütaliəsi üçün zəruri

saymışdır. Lakin "Təhzivi-əxlaq"ın mürəkkəb məzmununu və quruluşunun uşaq idrakının mənimsəməsi üçün çətin olduğunu nəzərə alan müəllif onu sadələşdirmiş yeniyetmələrin anlaşıq üçün əlverişli şəkə salmışdır. A.Bakıxanovun uşaqların yaş və idrakı üçün ədəbiyyat yaratmaq səyləri "Kitabi-nəsayeh"ə yazdığı müqəddimədə öz ifadəsini tapmışdır. Yazıçı əsərin meydana çıxmasının zərurətindən söhbət açaraq yazırdı: "Mən nə qədər axtarımsa uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o, asan və anlaşılın bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşıq ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin başlıca qüsuru onların uşaq təbiəti ilə hesablaşmamaları, fəaliyyətlərində onları nəzərə almamaqları olmuşdur.

Müdərrislər və müəlliflər əsərlərini çətin dildə, anlaşılınmaz ibarələrlə yazmaqla uşaq vaxtı öyrənilməsi zəruri olan mətləblərin uşaq ruhuna daxil olması yollarını bağlamışlar. O yazırdı: "Bu kitablarda "uşaqlıqda öyrənilən elm daşa qazılmış şəkil kimidir" zərbül-məsəlinin məzmunundan qəflət olunur. Uşaq yaşlarında hər zamandan daha artıq əxlaq gözəlliklərinin onlara öyrətmək lazımdır. Pis xasiyyətlər təkrar olunduğu zaman adətə çevrilib uşaq təbiətinə daxil olduqdan sonra onlara elm və ədəb öyrətmək müşkül olar".

A.Bakıxanov mənfi adətlərin uşaq qəlbinə yol tapmamış ruhlarını yüksək əxlaqi keyfiyyətlərlə bəzəmək, onları əsl insan və vətəndaş kimi tərbiyə etmək məqsədilə "Kitabi-nəsayeh"i yazmışdır. Ədib məramını ifadə edərək yazırdı: "Beləliklə, hicrətdən 1252-ci il keçən bir zamanda (1836-cı ildə -X.M.) "Nəsayeh" adlı aydın və sadə anlaşılın müxtəsər bir kitab yazdım...Ümid edirəm ki, bu əsər uşaqlara faydalı olub, onların tərbiyəsində getdikcə daha artıq təsir etsin."

"Kitabi-nəsayeh" 103 nəsihətdən ibarətdir. Bunları küll halında ali-əxlaqi keyfiyyətlərin məcmusu adlandırmaq olar. Yazıçı fikirlərini uşaqlara çatdırmaq üçün son dərəcə səmimi bir ifadə tərzini seçmişdir. Sanki o uşaqlarla üz-üzə oturub onlarla söhbət edir. Onlara həyat yollarında nəyin pis, nəyin

yaxşı olduğunu başa salır, onlara anladır ki, insan yaranmışların alısidir. O, öz bacarığı sayəsində hər şeyə qalib gəlir. Ona görə o, uşaqlara çox bilik toplamağı, bacarıq əldə etməyi tövsiyə edir. Bundan ötrü "iş bilən" adamların təcrübəsini mənimsəməyi məsləhət görür. İnsanlar arasında hər kəs çox bilikli və iş bilən olsa həmişə hörmətli olar. Deməli, gerek iş bilmək və yaxşılıq etmək qaydalarını o adamlardan öyrənmək lazımdır ki, onlar həyatda təcrübəli və qabiliyyətli olmuşlar. Belə adamların sözləri bizə nəsihətdir". Nəsihətlərin birinci on üçü dini etiqadlara həsr olunmuşdur. Burada bir olan Allahın varlığına inam təlqin olunur. Yazıçı uşaqların şüuruna belə bir fikri yeridir ki, həyat ahəng üzrə qurulmuşdur. O, Allahın iradəsilə idarə olunur. Ona görə onu tanımaq lazımdır. Ədib Allahı ailədə ata ilə müqayisə edir. Ata övladlarının hər birinə iş müəyyənləşdirən kimi Allah da insanları boş yerə yaratmamışdır. O, onların hər biri üçün bir funksiya müəyyənləşdirmişdir. Allah gözə görünür. Onun sözləri və tələbləri mələklər vasitəsilə peyğəmbərlərə çatdırılır. Quran Allahın sözüdür. Onu xalqa Məhəmməd çatdırmışdır. Hər kəs peyğəmbərin ailəsinə və imamlarına hörmət bəsləməyə borcludur. Allah insanlara əməllərinə görə mükafat verir. Cənnət və cəhənnəm bundan ötrü yaradılmışdır. Yazıçı namaz qılmağı, oruc tutmağı, xüms, zəkat verməyi müsəlmanlığın vacib şərtlərindən hesab edir və bunlara riayət etməyi uşaqlara tövsiyə edir. Nəsihətlərin beşində valideynlərə, yaxın qohumlara, yaşlı adamlara, ölkə başçılarına və qanunlara hörmət təbliğ olunur. Onlardan 94-ü mənəvi həyat və əxlaq məsələlərini əhatə edir.

A.Bakıxanovun əxlaqi görüşlərinin əsasında maarifçilik fəlsəfəsi durur. Ədib ağılı bütün məsələləri qiymətləndirmək üçün yeganə ölçü vahidi, bütün sərvətlərin ən üstünü və dəyərlisi hesab edir. "Hər işi ağılın təsdiqi ilə görməyi, hər əməli icra edərkən ağılı sahibləri ilə məsləhətləşməyi məsləhət görür. Ədib hissləri həqiqəti üzrə çıxarmaq üçün qənaətbəxş saymır. "Ağılın istədiyini icra" etməyi məsləhət görür. Çünki

"qabil övladın" ata-baba şöhrətinə ehtiyacı olmur. Əməlləri ilə özünə hörmət və mövqə qazanır.

Nəsihətlərin mühüm bir qismi nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin təbliğinə, mənfi sifətlərin tənqidinə həsr olunmuşdur. Ədib xeyirxah müəbbi kimi uşaqlarla dialoqa girir. Onlara nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu başa salır və həyatda sağlam yaşayış yollarını göstərir. Bakıxanova görə, insan cəmiyyətdə öz ləyaqətini təmin etmək üçün əməklə məşğul olmalıdır. İşsiz adam heç bir dəyəərə malik olmayan bioloji varlıqdır. O, gəncliyə üzünü tutaraq deyirdi: "Əgər işsiz qalsan daş və palçıq səndən daha yaxşıdır. Çünki onlar bir ev tikməyə yarayırlar".

"Nəsəyeh"də elm və kamal əldə etmək uşaqlara və gənclərə həyati əhəmiyyət kəsb edən vasitə kimi tövsiyə olunur. Çünki hər şey onların vasitəsilə əldə olunur. Daxili təmizlik, mənəvi paklıq, əxlaqi saflıq insan nəcəbətini və ləyaqətini nişan verən ümdə cəhətdir. A.Bakıxanova görə yalan danışmaq, paxıllıq, xəsislik insan ləyaqətini alçaldan sifətlərdir. Onların əsirinə çevrilmək insana başıucalıq gətirmir, əksinə ona əzab verir. Paxıllığı hünərsizliyin təzahürü sayan ədib onu "yandırıcı od"a bənzədir. "Hünərsiz tərəqqiyə çatmağı bacarmadığı üçün başqalarının tənəzzülünü arzulayır. Ona görə o heç vaxt "rahat yaşaya" bilmir. Onun öz dərdi və başqalarının şadlığı hər ikisi ona müsibət olur".

"Kitabi-nəsəyeh"də uşaqların həyatı üçün zəruri olan dövrənin qaydalarının təbliği aparıcı yerlərdən birini tutur. A.Bakıxanov uşaqlara yaxşı yoldaş seçməyi, yaşlı nəslin təqdir etdiyi adamlarla ünsiyyət bağlamağı vacib sayır. "Əclaf və hərzə danışan", "hər kəsin pisliliyini söyləməyi şüxluq və boş zarafatı etməyi özünə peşə edən adamlarla yoldaşlıq etməyi və onların təsirinə qapılmamağı tövsiyyə edir. Çünki bunlar normal cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmayan keyfiyyətlərdir. Bu xasiyyətlərin daşıyıcılarına qoşulanlar ancaq mənfi imic qazanırlar.

A.Bakıxanov etidal nəzəriyyəsinin təbliğatçısı idi. O,

insanlara orta mövqedə yaşamağı tövsiyə edirdi. Hər halda etidala riayət etmək lazımdır. Belə ki, hər fikirdə israfa yol versək, xeyir görmərik. Mehribanlıq gözəl xasiyyət olsa da, bəzən qəzəb də öz yerində bəyənilər. Deməli, ağıllı adam odur ki, hər işdə orta vəziyyəti özünə adət etsin. Yazıçı orta həddi həyatın bütün istiqamətlərində gözləməyi tövsiyə edirdi.

O, məsləhət görürdü ki, hər mənəbdə olsan öz həddini bil ki, "özünü olduğundan nə aşağı tut, nə də yuxarı", "maldövlət sərf edərkən israfa yol vermə", "daha vacib yerdə sərf etmək lazım gəldikdə əldə olmaz." "Ədib etidala riayət etmək haqqında görüşlərinə uyğun olaraq həyatda, insanlarla davranışda da ehtiyatla davranmağı, ehtiyatlı addım atmağı yaşayış üçün əsas şərt sayırdı. Ədib "qəzəbli olanda" "ağıl yerindən" oynarkən "hərşeydən" çəkinməyi, hər işi acığın keçəndən sonra icra etməyi, "hər sözə eşidən kimi inanma"mağı, haman sözün düzgün olduğunu başqa yerdən də öyrənməyə çalışmağı müsibət üz verdikdə əldən gedən şeyin "darıxmaq və təəssüflə geri dönməyəcəyini dərk edib dözməyi" gələcək işlər üçün "tədbir görməyi", qəlb rahatlığının pozulmaması üçün "heç kəsin ədavətini ürəkdə saxlamağı bir iş görəndə "əvvəlcə yaxşı düşünməyi", sonra "icrasına başlamağı" və s. tövsiyə edirdi.

Göründüyü kimi, nəsihətlər zərbül məsəl qədər sadə, yığcam və mənalıdır. Burada bir nəfərin yox, nəsillərin həyat tərzini cəmlənmiş, həyat astanasına qədəm qoyan uşaqlar və gənclər üçün təlimat yaradılmışdır. A.Bakıxanovun uşaq ədəbiyyatı yaratmaq söylərini ancaq "Kitabi-nəsayeh"lə məhdudlaşdırmaq olmaz.

1832-ci ildə Bakıda məktəb açmaq üçün layihə hazırlayıb hökumətə təqdim edən alim-yazıçı şübhə yoxdur ki, onun dərslik və müstəqil oxu kitabları ilə təmin olunması haqqında da düşünmüşdür. Ədibin N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi", Şeyx Sədinin "Bustan" əsərinin tərtibi prinsiplərinə uyğun yazılmış "Müşkatül-Ənvar" məcmuəsinin ideya-bədii və struktur xüsusiyyətlərini nəzərə alıb onun uşaq mütaliəsindən

ötrü nəzərdə tutulduğunu demək olar. Lakin A.Bakıxanov ədəbi irsinin görkəmli tədqiqatçıları – akademik Feyzulla Qasımlı, professor Ənvər Əhmədov, dosent Məmmədəğa Sultanov belə yekdil bir fikirdədirlər ki, məcmuə dini mistik doktorinaların təsiri altında yazılmışdır. F.Qasımlı Qüdsinin "İlahi-eşqi tərənnüm edə-edə vəhdəti-vücut təriqətinə gəlib" çıxdığını, "ilahi eşqi tərənnüm etdiyini", Ə.Əhmədov bu əsərlərin realist əsasdan məhrum olduğunu, "sufi doktorinalarının təsiri altında yazıldığını", M.Sultanov isə "təsəvvür cərəyanının təsiri ilə panteist dünyagörüşə meyl etdiyini" qeyd edir. Şübhəsiz, nə Bakıxanovun tutduğu siyasi ictimai mövqe, nə də əsəri yazdığı zaman dünyagörüşü və estetik baxışlarının inkişaf səviyyəsi onun uşaqları "vəhdəti-vücut", "sufi" və "panteist" ideyaları ilə qidalandırılmasına yol verməzdi. Lakin buna baxmayaraq A.Bakıxanovun istər "Mişkətül-Ənvar", "Mirətül-cəmal" məcmuələrində, istərsə də digər əsərlərində uşaq mütaliəsi üçün faydalı, bəlkə də birbaşa uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş nümunələr yox deyildir. Bunlar əsasən mənzum hekayələrdən, təmsillərdən ibarətdir. Ümumiyyətlə, A.Bakıxanov yaradıcılığı, o cümlədən mənzum hekayələri mövzu baxımından əlverişlidir. "Hikmətin fəziləti", "Haqq söz", "Qarı və Harun", "Hekayət", "Hindistanda bir padşah vardı", "Tədbirin gözəlliyi", "Məşvərətin şərtləri", "Kəndli həyatı", "Ümidin boşa çıxması", "Dua və təvəkkül", "Avamın nöqsan axtarması", "Xeyirli işin faydası", "Məlumat əlaməti", "Həkim xəstə münasibətləri", "Yersiz minnət qoymaq", "Səlamətliyin qədr", "Sağlam ikən müalicə", "Səyahət və düşüncələr", "Uşaq aləmi" və bu kimi digər əsərlərində ədib özünün əxlaqi-didaktik və fəlsəfi görüşlərini əks etdirir. Müəllifin bir çox hekayələrində məzmun müxtəlif mənbələrdən əxz olunmuşdur. Yazıçı imkan daxilində onlar haqqında məlumat verir. Məsələn: "Qədim bir kitabda vardı bu xəbər" ("Hikmətin fəziləti", "Yadımda deyildir, nə vaxt və kimdən belə bir hekayət eşitmişəm mən" ("Haqq söz"). Hekayələrin bəzisi, məsələn "Xəyalın uçuşu", "Firəng məclisi" müəllifin şəxsi müşahidələri və

onlardan doğan təəssüratlar əsasında yazılmışdır.

Hekayələrin bir qrupunda hadisələrin cərəyan etdiyi məkan və zaman nişan verilir və konkret insanlar təsvir olunur. "Ərzi əhval", "Xəyalın uçuşu" və "Firəng məclisində" Varsava, "Hikmətin fəzilətin"də İran, "Qarı və Harun"da Bağdad, "Kələkbazlıq"da Misirin Rinud kəndi və "Hekayət"də Hindistan, Abbasilər, Harun ər Rəşid dövrü çar Rusiyasının hakimiyyəti illəri təsvir olunur. Hadisələrin konkret zaman və məkanının göstərilməsi onların uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsini asanlaşdırmaqla yanaşı, uşaqların tarix və məkan duyğusunu da inkişaf etdirir. A.Bakıxanov hekayələrində tarixin müəyyən mərhələlərində cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrindən olan insanların ayrı-ayrı peşə və əxlaq sahiblərinin obrazları canlandırılır. Adil şah "Hikmətin fəziləti", "Nadan hökim" ("Sağlam ikən müalicə", "Yersiz minnət qoymaq"), eyib axtarmağı peşə edən insan ("Avamın nöqsan axtarması"), əxlaqsızlığı həyat tərzinə çevirən gözəl ("Firəng məclisi"), hiylə və fırıldaqla gün keçirən avara ("Kələkbazlıq"), vətənpərvər alim ("Xəyalın uçuşu") A.Bakıxanov hekayələrinin əsas qəhrəmanlarıdır.

Mövzunun keçmiş və müasir həyatın hansı səhnəsindən alınmasına baxmayaraq, mənzum hekayələri ümumi bir xüsusiyyət birləşdirir. Bu da əxlaqi-didaktik pafosun qabarıq və qüvvətli şəkildə ifadəsindən ibarətdir. Bir maarifçi kimi A.Bakıxanovun qarşısında mövcud müsəlman cəmiyyətini islah edib, ağıla uyğun şəkildə yenidən qurmaq məqsədi dururdu. O bu işdə xeyirxah əməllərin, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin, mütərəqqi ideyaların təbliğinə üstünlük verirdi. Yazıçı belə bir qəti fikirdə idi ki, nəcib əməlləri ruhlara və zehinlərə yetirməklə cəmiyyətin simasını dəyişmək və ahəngdar inkişafını təmin etmək olar.

Bu amalın həyata keçməsində bütün maarifçilər kimi A.Bakıxanov da dövlət və rəiyyət münasibətlərinin tənzimləyicisi kimi dövlət başçısının şəxsiyyəti məsələsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Ədibin fikrincə şahlıq ölkəni idarə edən orqandır.

Taxtda ağıla istinad və ədaləti şüar edən müdrik insan oturarsa, onda ölkə abad olar, rəiyyət rifah tapar. Əks təqdirdə isə vətəni xarabazara çevrilər.

*Sayıq deyil belə alçaq sifət mənca heç kəsə,
Xüsusilə ünvanı şah deyilən bir şəxsə
Şahın hökmü olmalıdır xalq rəyinə müvafiq
Elə bir iş tutmalı ki, xalqa olsun o layiq
Ölkəsində qəddarlığa, zülmə etsə şah adət
Heç bir zaman xalq içində hökm sürməz ədalət
Şah bir etsə zülmü, onun xadimləri yüz edər
Gedər elin iqtidarı, hörməti də tez itər.
Bu halları görən zaman söyləmişlər atalar
Ölkədə şah zalım olsa, xadimləri can olar.
Viran edər öz yurdunu zülm eyləyən hökmran
Həqiqəti yox eyləyər, puça çıxar din, iman
Şah kafər də olub əgər ədalətlə görsə iş
Rəhmət ilə yad olunar, versə elə asayiş,
Hifz ilə zülm olan yerdə dövlət olmaz payidar.
Bəsdir, zülm küfr haqqında söhbətini gəl qurtar.*

A.Bakıxanov ədalətli şah, hakim-rəiyyət münasibətlərinə yüksək əhəmiyyət verdiyinə və bunu ölkənin abadlığı, əhalinin əmin-amanlığı üçün əsas hesab etdiyinə görə bu mövzuda "Hekayət" (Hindistanda bir şah vardı"), "Hikmətin fəziləti", "Haqq söz", "Qarı və Harun", "Ümidin boşa çıxması", "Məşvərətin şərtləri" hekayələrini yazmışdır. Lakin mövzunun müştərək olmasına baxmayaraq yazıçı onlardan müxtəlif əxlaqi fikirlərin təbliği üçün istifadə edir.

"Hekayət"də ("Hindistanda bir şah vardı") nadan, qanaqsız oğulun fəaliyyəti timsalında şah şəxsiyyətinin ölkənin taleyində oynadığı rol təsvir edilmişdir. Hər cür xudpəsəndlikdən uzaq olan şah ata ağıllı vəzirin tədbir və məsləhətləri ilə ölkəni ədalətlə idarə edir. Şah yanlış fərman verəndə vəzir onları islah edir, onun əməllərindən həm xaqan, həm də rəiyyət

yət razı qalır və ölkə əminamanlıq içində yaşayır. Şah ata öldükdən sonra varis kimi taxt-taca sahib olan oğul ətrafına yaltaq, tamahkar, riyakar, xain adamları toplayır, onlar şahı bəd əməllərə sövq edir, əməllərinin genişlənməsi yolunda maneə olan ağıllı vəzir aradan götürməyə nail olurlar. Bütün bunlar ölkənin tənəzzülünə səbəb olur.

*Xülasə, şah elə daldı sonsuz eysə-işrətə,
Ki unatdı şahlığı, laqeyd oldu dövlətə
Hökmlərli qüdrətini verdi yelə, tufana
İşə düşdü, saqi-şərab, saray oldu meyxana,
Əvvəl əgər məhrumdursa, düşüncədən, ağıldan
İndi daha dəlidən də dəli oldu o nadan.
Şah kefi məmləkətə bir dözülməz matəmdir.
Birisinin yersiz kefi minlərinə dərd-qəmdir.*

Lakin xəyanətlə saraydan uzaqlaşdırılan, ölümünə fitva verilən və öldüyü zənn olunan vəzir ağıllı tədbiri ilə şahı əhatə edən adamları ifşa edir, vətənə etdikləri xəyanətə görə onlara layiqli cəza verdirməyə nail olur. Göründüyü kimi, hekayədə təsvir edilən hadisələr şah sarayında cərəyan edir və sırf siyasi mündəricə daşıyır.

Lakin A.Bakıxanov maarifçi dünyagörüşünün xüsusiyyətlərindən çıxış edərək irəli gələrək əxlaqi – didaktik nəticələr çıxarır və xəyanəti zərərli əxlaqi keyfiyyət kimi pisləyir.

O, qoca vəzirin ağıllı tədbirləri sayəsində cavan şahın ətrafında toplaşanların cəzalandırılmasını edilmiş xəyanətin müqabilində verilmiş ədalətli cəza hesab edir:

*Bəli, belə olmuş dünya, nə tökərsən aşına
Öz tökdüyün çıxacaqdır axırda öz qaşığına
Çox yerində deyilibdir ataların bu sözü
Özgələyə quyu qazan düşəcəkdir bil özü.
Nəyi rəva bilməyirsən özünə sən ey filan!
Başqasına onu rəva görməyəsən heç zaman*

*Çalış daim başqasına yaxşılıq et dünyada,
Ki səni də yaxşılıqla salsın hamı qoy yada.*

A.Bakıxanov bir maarifçi kimi cəmiyyətin inkişafında qabaqcıl mütərəqqi ideyaların, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Ədibin fikrincə müsbət mənəvi keyfiyyətləri təbliğ etmək yolu ilə çirklənmiş mühiti tənəzzüldən xilas etmək olar. Ona görə də bir qayda olaraq hekayələrində müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin təbliğinə üstünlük verirdi. Ölüm ayağında şahdan üzünün "ən müdrək adama" yadigar verilməsini vəsiyyət edən və həkimin arzusunu yerinə yetirmək üçün məclis çağıran şah üzünün ünvanını müəyyənləşdirmək üçün onlara üç sualla müraciət edir: O, xeyirli, yaxşı və insana lazımlı şeyin nədən ibarət olduğunu soruşur, məclisdə oturanlardan müxtəlif cavablar alır. Şah müxtəlif təbəqələrin dünya nemətlərinin üstünlüyü haqqında fikirlərinə bəraət qazandırır və üzüyü ona təqdim edir. Çünki bu mənəvi keyfiyyətlər olmayan yerdə cəmiyyət nizama düşməz. Ölkənin nizama düşməsi üçün yüksək əxlaqi keyfiyyətləri şəxsiyyətində birləşdirən insanları faydalı sayan şah qocanı özünə vəzir təyin edir.

*Şah qalxıb qocaya eylədi təzim,
Üzüyü hörmətlə eylədi təqdim
Əmr etdi saraydan getməsin bir an
Ki, alsın hər işdə məsləhət ondan.
Nəhayət oldu o, şahın vəziri
Ölkəni düzəltdi onun tədbiri.*

"Məşvərətin şərtləri" hekayəsində düzlüyün tənənəsi nümayiş etdirilir. Öz xudpəsəndliyi ilə sarayda hamını özünə tabe və susmağa məcbur edən Əmir məşvərət zamanı onun fikrinə qarşı çıxan "Şəxsi-fazili" təhqir edir. Lakin alim həqiqətin gücünə inanır. Düzlüyün Əmirin rütbəsindən yüksək olduğunu ona bəyan etməyə haqqı-hüququ olduğunu bildirir.

Şah ona:

*Unutdun ki, mənəm burada hökmran,
İcra olmalıdır verdiyim fərman – deyəndə, alim
ona həqiqətin qarşısında şah fərmanının zəif olduğunu bildirir.
Şahın "Unutdun ki, mənəm burada hökmran, icra ol-
malıdır verdiyim fərman" hökmünə qarşı alim deyir:*

*O fazir əmirə cavab verərək,
Söylədi: "Hər şeydə bir düzlük gərək.
Danışma heç bir şey, görmə əmr etsən.
Bağlaram dil, qulaq, gözümü həmən
Əmir dediyindən oldu peşiman
Bu işdə əlimdə deyil ixtiyar".*

Alimin həqiqəti şüar edib inadla müdafiə etməsi və onu hamının nəzərinə çatdırması xudpəsənd, özündən razı Əmiri güzəştə getməyə məcbur edər. Əmirlə alimin mübahisəsindən A.Bakıxanov belə bir nəticə çıxarır ki, düzlük böyük sərvət və dövlətdir. Onu müdafiə edənə zaval yoxdur. Onu düşmən belə inkar edə bilməz. A.Bakıxanovun mənzum hekayələrinin bir qisminə saray mühitinin tənqidi əsas yer tutur. Şair saray mühitində əyan-əşrəfi şahla xalq arasında keçilməz maneə hesab edir. Onların əməlləri üzündən çox vaxt şahın xeyir əməlləri nəinki fayda gətirmir, əksinə ziyanla nəticələnir. Bu baxımdan "Ümidin boşa çıxması" hekayəsi diqqətə layiqdir. Hekayənin süjetini şah sarayında kəndli Həsənin başına gələn hadisələr təşkil edir.

Gözəl alma növləri yetişdirən bağban ondan şaha hədiyyə aparmağı qərara alır. Şah səfərə çıxarkən Həsən almaları ona təqdim edir. Yol üstə olan şah ona sarayda qalması, qayıdıb onu mükafatlandıracağını bildirir. Lakin saray adamları onu zindana salıb əzab verirlər. Şah qayıdıb Həsənə verdiyi vədi yerinə yetirmək məqsədini, onu xəzinəyə buraxıb istədiyini götürməyi təklif edir. Lakin o, bir balta və bir də Quran

götürür. Şah bunun səbəbini soruşduqda, o balta ilə alma ağaclarını kəsəcəyini, nəslini Qurana and içdirib Sultana bel bağlamamağı tövsiyyə edəcəyini bildirir. Sarayda baş verən adi bir hadisədən sənətkar tamahkarlığın tənqidi üçün istifadə edir. O, tamahkarlığa insan təbiətinin zərərli keyfiyyəti kimi baxır və onu tənqid edir.

*Kim razı qalmasa öz xoş halından,
Varına qənaət etməyən insan,
Tamahla, həsədlə yaşasa ancaq,
Şadlığı dəyişib əzab olacaq.
... Belə tamahkarlıq nəyə gərəkdir?
Səadət əlinə düşməyəcəkdir.
Özünə nə lazım bu zülmü sitəm,
Çox pay istəyənsə ruzi olar kəm.*

Bakıxanov hekayələrində dini-mövhumu təsəvvürlərin tənqidi baxımından "Dua və təvəkkül" hekayəsi daha ibrətlidir. Ədib havalar quraqlıq keçərkən dua etməklə Allaha təsir göstərərək yağış yağdırmaq istəyənlərin təsəvvürünü tənqid edir. Ədib xalqa başa salır ki, təbiətin öz qanunları var. Onu dua və sənə ilə dəyişmək olmaz. Ədib Bəhlulun dilindən deyir:

*Bəhlul baxıb camaata məstanə,
Dedi ki, ey ağıldan dəm vuranlar,
... Bu bağbandan ibrət alın, de məgər,
Allah bilmir işini bağban qədər.*

"Kələkbazlıq" hekayəsinin əsas tənqid hədəfi isə özünün nadan və xəbis əməllərinə din, şəriət donu geydirən insanlardır. Kəndli hüsnünə heyran olduğu cavanı qucaqlayıb öpür. Bu əməldən narazı qalan gənc şaha şikayət edərkən o, hərəkətini Məhəmməd peyğəmbərə məhəbbətinin şiddəti ilə izah edir. Şah ona Məhəmməd adlı eybəcər adamı göstərərək onu öpməyi təklif edərkən o, bəhanə ilə bundan imtina edir. Ədib

hekayənin tənqid atəşini müqəddəs adlardan və qaydalardan çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün istifadə edənlərə qarşı çevirir. O, belələrinin əməllərini tənqid edərək yazırdı:

*Nə xoşdur, aman, bu gözəl macərə
Bənzəyir bizdəki hala, rəftara.
Bizə nə xoş gəlsə, bizə də o saat.
Adına deyərək təqva, ibadət
Qüdsi də belədir, yeri gələndə,
Deyir ki, itaət edirəm mən də.*

Bakıxanov bir pedaqoq kimi kamil insan tərbiyəsi üçün həyat təcrübəsinin roluna yüksək əhəmiyyət verir. Mövzusu bilavasitə uşaq həyatından götürülmüş bir hekayətdə qaranlıq evdə doğulan və şam işığında dərs alan bir uşaq müəlliminin günəşin şamdan qat-qat işıqlı olması fikrinə və onun varlığına inanır. "Bir gün səhər çölə" çıxan uşaq günəşi gördükdə heyran qalır. Müəllimin günəş haqqında söhbətlərinə uşaq yalnız onu görəndən, müəyyən həyat təcrübəsi əldə etdikdən sonra inanır. Yazıçı belə hesab edirdi ki, əgər ağıl bir şeyi həll edə bilmirsə, bu o demək deyildir ki, o müşküldür. Həyatda ağılın həllində aciz qaldığı məsələlər təcrübə vasitəsi ilə asanlaşır. Ağıl və təcrübə birləşəndə müşkül işlərin həlli asanlaşır.

A.Bakıxanov yaradıcılığında alleqoriya da mühüm yer tutur. Mənzum hekayələrində olduğu kimi ədib alleqorik əsərlərində də bir qayda olaraq ancaq əxlaqi-didaktik məqsədlər izləyir.

"Tülkü və qoyun" təmsilində ədib zoru, zorakılığı tənqid hədəfinə çevirir. Qoyunu miskin və gücsüz görən tülkü onu yemək üçün bəhanələr uydurur. Qoyunun otladığı ərazinin babasına məxsus olduğunu deyir və qurdu şahid gətirir. Beləliklə, zülm ikiqat artır.

Tülkünün qurduğu hiylə qoyunun xilas yolunu bağlayır. Lakin o qurduğu hiylə toruna özü ilə şahid gətirdiyi qurd düşür. Qoyunun özü ilə bərabər gətirdiyi itin tədbiri ilə o,

ölümdən xilas olur.

Ədib təmsilin süjetindən belə bir nəticəyə gəlir ki, gücə uyub məzluma zülm etmək olmaz. Qüdrətlilərdən daha qüdrətli si tapılıb zəifləri himayə edər və intiqamını alar. Bakıxanov "Qurd və ilbiz" təmsilində yersiz qürur və lovgalığı tənqid edir. Ağacdən düşən almanın içindən - yerə düşən qurd salamat qaldığına görə özünü qəhrəman hesab edir, hətta sabit sığınacağı olan ilbizə də gəlib onun himayəsinə sığınmağı təklif edir. Lakin yenidən külək əsərkən ağacdən düşən alma onun üstünə düşür və həyatına son qoyur.

Ədib şöhrət və qüruru insan əxlaqının naqis cəhəti kimi pisləyir, onun fəlakətlə nəticələndiyini bildirir.

Ədib deyir:

*Hava sakitləşəndə ilbiz çıxdı yuvadan,
Gördü əzilmiş səfeh, təkəbbürlü pəhlivan.
İlbiz ahəstə dedi: "Budur şöhrətin sonu,
Yersiz öyünmək, qürür məhv etdi axır onu
İnanın bu ilbizə, bir hikmət söyləyim mən,
Öz yurduna sığınmaq yeydir sarsaq ölümdən.*

"Yersiz iftixar" təmsilində kütü tağının simasında qüvvətlilərin himayəsinə sığınıb yüksələn, nadanlıq üzündən hamisini də bəyənməyənlər tənqid olunur. Yazıçı belələrini səfil, gəda adlandırır.

Təmsilə maraqlı A.Bakıxanovu dünya ədəbiyyatında onun dəyərli nümunələrini yaradan məşhur rus şairi İ.A.Krılov yaradıcılığına müraciət etməyə, "Eşşək və bülbül" əsərini ana dilinə çevirməyə sövq etmişdir.

"Eşşək və bülbül" təmsili ilə A.Bakıxanov yaradıcılığının ideya istiqamətində ümumi cəhətlər var idi. Bu əsasən cəhalət və nadanlıqın tənqidindən ibarət idi. Ona görə Qüdsi təmsili tərcümə edərkən bunların qabarıq şəkildə ifadəsinə xüsusi diqqət yetirmişdi. Orijinalda bülbülün nəğməsinin doğurduğu təsirin təsvirinə xüsusi yer ayrıldığı halda, tərcümə zamanı bunlar qısaldılmış, əsas yer eşşəyin bülbülün nəğ-

məsinə verdiyi qiymətə ayrılmışdır. Bununla da tərcümənin nadan münisifə, cahil hakimə qarşı çevrilmiş tənqidi pafosu qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur.

Məsələn, İ.A.Krlovun təmsilində mətləb birbaşa başlanır (осёл увидел соловья). Bakıxanov bura bir nəqldir ifadəsini artıraraq Krlovdakı "сказывают" ifadəsini "xəlv edər" ifadəs ilə əvəz etmişdir. Təmsilin mətninin tərcüməsinə gəldikdə Bakıxanov orada ciddi dəyişiklik etmişdir. Məsələn, orijinalda eşşəyin bülbüllə oxumaq haqda müraciəti bu şəkildədir.

*Осёл увидел Соловья
И говорит ему: «Послушай-ка, дружище!
Ты, сказывают, петъ великий мастерище,
Хотел бы очень я
Сам посудить, твоё услышав пенье,
Велико ль подлинно твоё уменье?»*

Lakin Bakıxanov eşşəyin bülbüllə oxumaq haqqında müraciətinin tərcüməsinə genişləndirmiş, tərffüata yol verərək bu şəkildə təqdim etmişdir.

*Xəlv edər sövtü, ləhcəni tərif,
İstəram mən həm eyləyim tövsif.
Ey olan hüsnü sövtədə mərif!
Eylə bu şəkk üqdəsin məqsuf
Xəlv əqvalı ta ola məlum,
Sidqü kizbini mən edən məfhum
Et bu dəm bir nəvayi-xoş avaz,
Qıl qəbul iltimasım, eyləmə naz.*

Orijinalda bülbülün nəğməsinin doğurduğu təsirin təsvirinə xüsusi yer ayrılmışdır. Lakin bunlar tərcümə zamanı ixtisar edilmişdir. Şair məqsədli olaraq əsas diqqəti eşşəyin bülbül sənətinə verdiyi qiymətin tərcüməsinə yönəltmişdir.

QASIM BƏY ZAKİR (1784 – 1857)

Qasım bəy Əli bəy oğlu Cavanşir 1784-cü ildə Şuşa şəhərində bəy ailəsində anadan olmuşdur. Məşhur Cavanşir nəslinə mənsub olan Qasım bəy Qarabağ xanı Pənah xanın qardaşı Hüseyinli ağanın nəticəsidir.

Qasım bəy Zakir ilk təhsilini molla məktəbində almış, ərəb-fars dillərini, İslam tarixi və şəriət qaydalarını, Şerqin Firdovsi, Nizami, Xaqani, Şeyx Sədi, Xacə Hafiz, Mollayi-Rumi, Məhəmməd Füzuli kimi şairlərinin əsərlərini dərinləndirən öyrənmişdir.

Qasım bəy Zakirin uşaqlıq və gənclik illəri Qafqazda siyasi hegemonluq uğrunda Rusiya ilə İran və Osmanlı dövlətləri arasında qanlı müharibələrin baş verdiyi dövrə təsadüf edir. Ağ Məhəmməd şah Qacarın Şuşa qalasını mühasirə etməsinin, ona qarşı qarabağlıların qəhrəmanlıqla mübarizə aparmasının şahidi olan Zakir, XIX əsrin başlanğıcında Rusiya ilə İran və Türkiyə arasında başlanan hərbi yürüşlərin iştirakçısı olmuşdur. Şair «Car müqəddiməsi» şeirində Car-Balakən üsyanının yatırılmasında göstərdiyi şücaətdən söhbət açır.

Qasım bəy Zakir Mehdiqulu xanın ona bağışladığı Xındırstan kəndində yaşamışdır. O, kənddə təsərrüfat işlərini yerinə yetirmiş, boş vaxtlarını oxumaq və yazmaq keçirmişdir. Müasiri olan digər bəylərdən fərqli olaraq o, rəiyyətə mehriban rəftar etmiş, kəndliləri hakim dairələrin özbaşınalığından müdafiə etmişdir. Bütün bunlara görə Zakirə onun mühiti arasında ziddiyyətlər yaranmış, şair təzyiqlə və təqiblərə məruz qalmışdır. Müasiri Cəfərqulu xanın fitnə və danosları, Qarabağın baş hakimi Tarxan – Maurarovun qanunsuz hərəkətləri şairin Bakıya, oğlu Nəcəfqulu bəy və qardaşı oğlu İsgəndər bəyin Rusiyanın içərilərinə sürgün olunması ilə nəticələnmişdir. Şair dostları M.F.Axundov, İ.Qutqaşını, Qriqol Orbiliani və Kolyubakinin köməklili ilə sürgün həyatından qurtarıb, ailəsinin yanına qayıdır.

Gənc yaşlarından şeir yaradıcılığına başlayan şair lirik poeziyanın müxtəlif janrlarında qələm işləmiş, insanın təbii hissələrini tərənnüm edən qoşmalar, gəraylılar, qəzəllər, müxəmməslər yazmışdır. Zakirin lirikası M.F.Axundov tərəfindən bəyənilmiş, milli realist şeirin ilk dəyərli nümunələri kimi qiymətləndirilmişdir.

Q.Zakirin satiraları ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mərhələ başlanır. Şairin "Mirzə Fətəli Axundova. Vilayətin məşşuşluğu haqqında", "Şuşa molları haqqında", "Divanbəylilər", "Həcv" və s. satiraları ictimai eyibləri görüb göstərmək və ifşa etmək baxımından diqqətə layiqdir.

Qasım bəy Zakir yaradıcılığında bütün maarifçi realistlərə məxsus tənqid və təqdir etmək keyfiyyəti qüvvətlidir. O, yaşadığı cəmiyyətin qüsurlarını tənqid etməklə yanaşı onların islah olunması yollarını da nişan verir. Bu baxımdan mənzum hekayələri və təmsilləri dərin idraki əhəmiyyətə malikdir. Bu keyfiyyətdən irəli gələrək şairin "Tərhan və elçi", "Məlikzadə və Şahsənəm", "Dəvəsi itən kəs" mənzum hekayələri, "Sədaqətli dostlar haqqında", "Xain yoldaşlar haqqında", "Dəvə və eşşək", "Tülkü və qurd" və s. təmsilləri onun yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur.

Qasım bəy Zakir 1857-ci ildə Şuşa şəhərində vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Q.Zakir ədəbi yaradıcılığa erkən yaşlarında lirik şair kimi başlamışdır. Klassik poeziyanın və xalq şeirinin mü-tərəqqi ənənələrindən yaradıcı surətdə bəhrələnən şair əsası M.P.Vaqif tərəfindən qoyulan realist təsvir üsulunu XIX əsrin birinci yarısında inkişaf etdirərək forma və mündəriçə baxımından daha da zənginləşdirmiş və mükəmməl yaradıcılıq metodu səviyyəsinə qaldırmağa nail olmuş, bununla da Azərbaycan realizminin nəzəri prinsiplərini işləyib hazırlayan və əməli cəhətdən əsaslandırın M.F.Axundova zəngin material verilmişdir. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda

cərəyan edən müxtəlif tipli hadisələrin qaynar mərkəzində yaşayan Q.Zakir dövrünün və mühitinin bütün məsələlərinə münasibət bildirmiş, xüsusilə onların satirik təsvirini verməklə poeziya sənətinin yeni inkişaf mərhələsinin yüksəlişinə nail olmuşdur. Bu mənada Zakirin ədəbi uğurlarını M.F.Axundov nailiyyətlərinə bərabər tutanlar, hətta birincisini ikincisinə örnək hesab edənlər və XIX əsr ədəbiyyatımızı "M.F.Axundov və Zakirə başlanan həqiqətnəvislik dövrü" adlandıranlar doğru hərəkət edirlər.

Q.Zakir ədəbi yaradıcılığa erkən yaşlarında lirik şair kimi başlamışdır. O, klassik və xalq şeirinin qoşma, təniz, gəraylı, qəzəl, müxəmməs, müstəzad, tərçibbənd, tərkiqbənd və s. geniş yayılmış və bütün şairlər tərəfindən səxavətlə istifadə edilmiş janrlarda zəngin irs yaratmışdır. Bədii formaların əlvanlığına baxmayaraq, Zakir lirikasına məxsus və bütün janrlarda təzahür edən ümumi bir cəhət vardı.

Real həyat məsələləri, insan münasibətləri təbii hissələrin təsviri şairin əsərlərinin məzmun və mündəriçəsini təşkil edir. Zakirin lirik qəhrəmanı dini mövhumu təsəvvürlərin, sufi ideyaların təsirindən uzaq olan insandır. Şairin lirik qəhrəmanı hər gün gördüyü, ünsiyyət bağladığı adamlardır.

Məhəbbətin təsvirindən alışan insan, insan hissələrinin təsviri şairin lirikasının əsas pafosunu təşkil edir. Məhəbbət və onun əzablarından doğan ehtiraslar Zakir tərəfindən təmiz yüksək insan həyəcanları kimi təsvir olunur. Bütün hallarda lirik əsərlərinin qəhrəmanı, şair "mən"i ön planda tutur. O sevir - Qeys Leylini, Fərhad Şirini, Şeyx Sənan Xumarı sevir kimi.

*Sərasər sövdayi-əşqi tərhanın
Apardı əqlini Şeyx Sənanın
Fərhad Şirinin, Qeys Leylinin
Mən də bir pərinin divanəsiyəm.*

Şair məhəbbəti əfsanəyə çevrilmiş aşıqlərin hər birinin tərcümeyi-halında bir mərdənəlik rəmzi görür. Özünü də onlardan biri və axıra qalanı hesab edir. Başqa mühitdə və zəmanədə yaşamasına baxmayaraq o, özünü onlara bərabər tutur, onlar kimi sevir. Məhəbbətdən doğan hisslər lirik qəhrəmanın bütün varlığını çulğalamışdır. O, payına nadir gözəl düşdüyünə görə taleyindən razılıq edir.

*Gəzmişəm cahanı, mən görməmişəm
Sənin kimi gözəl ellər içində
Bərabərin yoxdur hurü pəridə
Tək düşübsən mələk-mənzər içində.*

*Zərrəcə eyib yox al yanağında
Qaşında, gözündə, tər buxağında
Sənəmlər oturmuş solu sağında,
Sən mahi-təbansan ülkər içində.*

Şairin sevgilisi o dərəcədə gözəldir ki, onu təsəvvürə gətirib mədh etmək üçün hər şairin qüdrəti yetməz, ona Firdovsi, Cami kimi istedadların qüvvəsi çatır:

*Vəsfini demək üçün sənin tək şahın
O, çöhreyi-alın, zülfi siyahın
Firdovsi, Cami tək gərək məddahın
Zakirin hədyanı sənə yetişməz.*

Zakirin gözəllik amalı hər şeydən əvvəl əqli kamillik və mənəvi paklıqla bağlıdır. Şairin sevgi ehtirasları insani keyfiyyətlərin tərənnümü ilə müşayət olunur.

Şairin gözəllik amalına görə məşuqə həm zahirən və həm daxilən kamil olmalıdır. Başqa sözlə, zahiri və daxil gözəllik bir-birinə uyğun gəlib, biri digərini tamamlamalıdır.

*Həqdi gözəl çoxdu cahan içində
Ola bilməz sənə nisbət hər gözəl*

*Zərrəcə eybin yox başdan ayağa
Ola bilməz sən tək sərəsər gözəl.*

*Müdrək ola, ağıl ola əhli-hal,
Bilməyə ki, nadir hərgiz məkrü al
Dişi gövhər, ağzı şəkər, dili bal,
Dodaqları qəndi-mükərrər gözəl.*

Zakir mənəvi keyfiyyətləri kasıb, xasiyyəti fəna olanları gözəllər zümresinə daxil etmədi:

*Gözəlin bəzisi bəd niyyət olur,
Qədr bilməz olur, bihürmət olur.
O ki, bir parası kəm-cürət olur,
Çətin ələ düşər dilavər gözəl.*

*Gözəl olan gərək biar olmasın,
Təmiz tərzi olsun, yassar olmasın.
Heç kafər bəndəyə düçar olmasın
Ev-eşiyi murdar, bihünər gözəl.*

Gözəllik haqqında özünəməxsus meyarları olan Zakir zahirən yaraşlıq, batinən kamil bir gözəlin əsiridir. Sevgilisinin həsrəti ona rahatlıq vermir. Onunla daim görüşmək, ixtilat etmək arzusu ilə yaşayır. Bahar fəslində, gül mövsümündə yarı yanında olanları xoşbəxt hesab edir. Şair sevir. Məşuqəsindən də hisslərinə eyni səviyyədə cavab verməsini istəyir. Şair sevgilisindən biganəlik görəndə ondan kəsib inciyir. Səbəyə yalvarıb ondan halını şərh etməyi xahiş edir:

*Yalvardım səbaya: şərh et halımı,
Yolun düşsə çeşmi xumar yanında.*

Ehtirasla sevən aşiq daha çox sevgilisinin biganəliyindən əzab çəkir:

*Dad eylərəm, yetişməzsən haraya,
Neçin rəhmin gəlməz mən binəvaya
Eşqin çox aşiqi verib fənaya,
Çör-çöp dayanarmı sel qabağında.*

Zakir lirikasında onun mənəvi dünyasının bütün keyfiyyətləri əksini tapmışdır.

Bu mənada şairin lirikası avtobioqrafik səciyyəyə malikdir. Şeirlerini xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçirdikdə ömrünün müxtəlif mərhələlərində yaşadığı əhval-ruhiyyəsinin ifadəsi görünür. Əsasən nikbin ruhda olan Zakir şeirində zaman keçdikcə şikayət motivləri qüvvətlənir. Qocalıq, ömrünün sona yetməsi şairi kədərləndirir. O nəinki artıq gənclik ehtirası ilə sevmir, hətta sevgi macərələrinə baş qoşmağı yersiz sayır və özünü bundan ötrü məzəmmət edir.

*Nə yaraşır sana, divanə könül,
Həmdəm olmaq yarə bu gündən belə.
Vədə yaxınlaşıb köçmək çağıdır
Bir özgə diyara bu gündən belə.*

*Sal yadına kəşə-kəşin məhşərin
Qafilsən, özündən yoxdur xəbərin.
Ənqəribdir ola cismi-pərvərin
Tömə muru mara bu gündən belə.*

Bu gündən şairin bir vaxt hüsnünün gözəlliyini vəsf etdiyi sevgilisi də gənclik tərəvətini itirmişdir. Bütün bunlar şairi qüssələndirir, bədbin notlar nikbin ahəngi üstələyir. Yarı kuyinə güzarı düşən şair çevrəsini dərd-qəm aldığı görür.

*Hanı o sən görən əhmər yanaqlar
Musəlsəl geysular, nəsrin buxaqlar?*

*Lətafətdən düşüb qönçə dodaqlar
Deyib-danışmaqdan qalıbdı, gördüm.*

Bütün bunlar Zakiri kədərləndirir. Lirik şeirlərində şikayət motivləri qüvvətlənir.

*Zakir xərəb olsun belə zəmana
Həmişə yaxşılıq verir yamana
Yar ilə qal-boyun gəzdiyim xana
Dağılıbdı, bərbad olubdu, gördüm.*

Şairin ömrünün sonunda yazdığı lirik əsərlərində "çərxin sitəmindən", "dövrün zülmündən", "hərzə taleyin ədavətindən", "zalım fələyin qana susamasından", "təqdiri-qəzanın çarəsizliyindən" şikayət notları qabarıq surətdə eşidilir. Bu hal "Durmalar" qoşmasında yüksək səviyyəyə çatır və hətta siyasi rəng alır. Siyasi motivlərlə sürgün olunan şair qərblilik əzabından şikayət edir. "Ağlaram" qoşmasında şairin təklilik əzabından keçirdiyi izzətlər bəyan edilir.

Zakirin lirikasında zəmanədən şikayət və tənqidi motivlərin qüvvətlənməsi və getdikcə qabarıq surətdə eşidilməsi istilanın ilk mərhələsində ölkədə baş verən siyasi-ictimai hadisələrlə bağlı idi. Qafqazın siyasi fəthinin ardınca başlanan iqtisadi fəthi çarizmin vəhşi müstəmləkəçilik niyyətlərini bütün çılpalığı ilə üzə çıxardı. Uzun illər xalqın canına daraşmış qanını soran "yerli xan, mülkədar, bəy, ruhani" dəstəsinə murov və kvartallar, kamendant və naçalniklər, bir çox başqa tüfeyli zümrələrin də daxil olması, divan əhlinin hərə-mərclik yaratması, Y.P.Laçinovun "Qafqaz hoqqa-bazlıqları" romanında təsvir etdiyi kimi rüşvətxorluğun həddini aşması, dövlət məmurlarının sərxoşluğu və qumarbazlığının xroniki xəstəliyə çevrilməsi, baş verən hadisələrin qarşısını almaq üçün hakim dairələrin tədbir görməməsi, nəhayət, bir sıra xəbis adamların fitnə-fəsadları nəticəsində şairin əzaba düşməsi Zakiri satira yaradıcılığına gətirib çıxarmışdı.

Şair "Şuşa mollaları haqqında", "Üsuli və şeyxü təriqət mollaların həcvi", "Çıxmadı qurtulaq dördü-bələdan", "Vilayətin məxsusluğu haqqında" şeirlərində, əsrin bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərinə ünvanladığı məktublarında yaşadığı mühiti və onun "qəhrəmanlarını" iti qələmin hədəfinə çevirmiş, qanun adından qanunsuzluq edən hökumət memurlarını, müqəddəs əbaya bürünüb təriqət qaydalarını alverə döndərən cinayətkar din xadimlərini ifşa edib xalqa tanıtmışdır. Şairin M.F.Axundova ünvanladığı "Vilayətin məxsusluğu haqqında" satirası siyasi aktuallığı baxımından seçilirdi. Satira XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan siyasi hadisələrinin bədii-publisist salnaməsidir. Ümumiləşdirmə yolu ilə gedən şair qanunsuzluğun ölkədə əmələ gətirdiyi fəlakətlərin dəhşətli mənzərəsini nəql etmişdir. M.F.Axundovun nəzərinə əvvəllər müəyyən qanun-qaydaların olduğunu çatdıran şair artıq hər şeyin nəzarətdən çıxdığını oğurluğun baş alıb getdiyini, vilayətin açıq-aşkar talan olduğunu bildirir.

*Qüttəüttəriqin vüfuru vardır,
Yaylaqda, aranda qatar-qatardır,
Yenə soxa-soxdur, apar-apardır
Bizim başımızda çatladı çanaq.*

Vəziyyəti ümumi şəkildə təsvir edən şair konkret faktlar üzərində dayanır və bunların səbəbini murovların "oğruya ortaq" olmasında, Xandəmirovun onları himayə etməsində, gündə bir "zakoni-təzə"ni meydana gətirməsində görür.

Şair yaranmış vəziyyətin əhalinin mənəvi həyatına göstərdiyi mənfi təsirdən ciddi rahatlıq keçirirdi:

*Həddən aşıb büxlü həsəd, sərərət
Yoldaş yoldaşına eylər xəyanət
Alimdə əməl yox, bəydə ədalət,
İşlərimiz olub saf gərdən-bucaq.*

Q.Zakirin yaşadığı mühit xeyli mürəkkəb idi. Cərəyan edən hadisələr bir sıra hallarda lirik satiraların çərçivəsinə girmirdi.

Belə hallarda şairin epik formalara müraciət etmək ehtiyacı yaranırdı. Bundan irəli gələrək Zakir bir silsilə mənzum hekayə və təmsil yazmağa ehtiyac hiss etmişdi. Zakirin mənzum hekayələrin ümumi sayı səkkizdir. Onlar "Zövcixər", "Məlikzadə və Şah Sənəm", "Aşiq və məşuq haqqında", "Əmirzadəyi-məşuq və cavan aşiq", "Dəvəsi itən kəs", "Həyasız dərviş və ismətli qadın", "Tərhanlar və elçilər"dən ibarətdir. A.Bakıxanovda olduğu kimi Q.Zakir də hekayələrinin mövzunu "Əyyami-sabiq"də baş verən hadisələrdən, şahların, tacirlərin, ruhanilərin həyatından götürmüşdür. Lakin mövzunun haradan alınmasından asılı olmayaraq şair tərbiyəvi məqsədlər izləmiş, onlardan əxlaqi-didaktik nəticələr çıxarmışdır.

Yazıcının əxlaqi nəticələri bir qayda olaraq onun siyasi və maarifçi görüşləri ilə bağlı olur. Bu baxımdan "Zövcixər" hekayəsi diqqəti cəlb edir. Hekayənin fabulasını Bağdada səfər edən bir isfahanlı pinəcinin başına gələn macərə təşkil edir. Əsərin süjetini bir-birindən doğan üç əhvalat təşkil edir.

Hekayənin ekspozisiyası adlana bilən birinci epizod vəziyyətinin ağırlığından yurdunu tərk edib Bağdada səfər edən pinəduzun qoşulduğu arabanın hərəmilər tərəfindən qarət edilməsi və onun yaralanıb bir "əmiri-tacir" tərəfindən himayə edilməsindən ibarətdir.

Əmiri-tacirin özünü ona misirli tacir Əmir Əhmədın oğlu kimi təqdim edən pinəduza ərindən boşanan qızını evinə qaytarmaq məqsədilə "Zövcixər" - bir həftəlik əqd etməsi əsərin ikinci və əsas hissəsini təşkil edir. Hekayənin konfliktli də bu hadisə üzərində qurulmuşdur. Şəriət qanununun icrası üçün aralarında əhd kəsilən gənclər bir-birinə elə bağlanırlar, ayrılmaq istəmirlər. Tacirlə pinəduz arasında münaqişə başlanır. Naməlum bir adamı özünə dəməd etmək istəməyən tacir pinəciyə ona əsl-nəsəbi haqqında səhih məlumat vermə

tələb edir.

*Xülasə, tacirə kar oldu müşkül
Gördü ki, zor ilə müyəssər deyil.
Oğlan ilə qoydu binayi-saziş,
Dedi: Yaz atana eylə sifariş
Əgər gördüm Xacə Əhməd oğlusan
Düxtərimi səndən boşatmazam mən
Və yainki tapam sözündə yalan,
Qızım talağın vermədin asan,
Bir gecə boğdurub səni nihani
Bu üsrətdən xilas eylərəm anı.*

Beləliklə, münaqişə gərgin məqama çatır. Qırx günü qənimət bilən pinəduz həyatını taleyin ixtiyarına buraxır. Oturub hadisələrin naməlum nəticəsini gözləyir.

*Otuz doqquz ta ki, yetdi itmamə
Afitabi iqbal üz qoydu samə
O axşam ayılıb xabi-qəflətdən
Qurudu boğazı qəmə möhnətdən
Əndişeyi-fərdə kəsib aramun,
Gəlmədi iştəha ötürə samın.*

Konflikt dramatik üsulla həll olunur. Üçüncü epizodda paltarını dəyişib əhalinin vəziyyəti ilə tanış olmaq istəyən "Xəlifeyi-zəmanə" "onların dərdlərini" öyrənir. Özünü gəncərə dərviş kimi təqdim edən şah bir-birindən ayrılmağı ölümə bərabər tutan müvəqqəti ər-arvadı böhrandan xilas edir.

*Yetişdi mənzilü məvayə dər-dəm
Götürüb əlinə kağızı qələm
Əncami-səhəri eylədi ərqəm
Xacə səralara bildirdi tamam.*

Əli çomaqlılar qızı oğlandan zorla almağa gələndə xəlifənin Misirdən Xacə Əhməd adından göndərdiyi karvan gəlib yetişir.

*Gördülər ki, gəlir sədəyi-cərəs
Çomağın kənara tulladı hər kəs
Bir dəstə süvari oldu nümayan
Əqəbincə qatar-qatar karvan.
Qulamanü çakərani qəbapuş
Tökülüb qapıya etdilər xüruş
"Qanı, çölə çıxsın, deyin ağanız
Eyləyək sərinə zər nisar biz."*

Saysız-hesabsız hədiyyələrlə yanaşı pinəçiyyə xəlifənin adından bir məktub da təqdim olunur.

*Diybəyə bükülmüş bir də bir namə
Götürüb apardı darüs səlamə
Guya bunlar təarüfi-Misrdir,
Peşkəşi-Xəlifeyi-əsrdir.
Xacə Əhməd bilib oğlundan xəbər
Göndərib bərayi-xatiri-nesər.*

Böhran qurtardıqdan sonra xəlifə pinəduzu saraya çağırıb ona dərviş libasında onunla söhbət edən adam olduğunu bildirir.

Göründüyü kimi, əsərin məzmunu yarı real, yarı nağılvari hadisələrdən təşkil olunmuşdur. Onlardan hər birinin özünəməxsus ideyası var. Birinci epizodda "Əmiri-tacirlər" xeyirxahlığı, ikinci epizodda təbii hisslərin hər cür şəriət qanunundan qüvvətli olması və qələbəsi; üçüncü epizodda ədalətli şah və onun rəiyyətə qayğısı təbliğ olunur. Lakin Qasimbəy Zakir əsərin sonuncu epizodundan doğan ideyanın təbliğinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Çünki ölkə "Vilayətin məşşusluğu haqqında" satirada təsvir olunduğu kimi hərə-

mərclik içinde boğulurdu. Onun ədalətli hakimə ehtiyacı vardı. Şair xəlifə kimi ədalətli başçı arzulayırdı. Ona görə hekayəni belə bir əxlaqi nəticə ilə yekunlaşdırırdı.

*Əhli-kərəm padşahlar keçibdi;
Dadrəslər, dilagahlar keçibdi.
Hakimə, naibə olmayıb qail,
Gəzərdi-gecələr basani-sail
Dərdməndi, dilşikəsti tapardı.
Muradın verərdi, könlüm yapardı
Cadü əltaf ilə əz bəhri-xuda
Pinəduzul eyləyirdi əğniya
Yaxşılar eyləyib tamam rehlət,
Yaman gün olubdur Qasimə qismət.*

"Tərhanlar və elçilər" adı altında oxuculara təqdim olunan "Dərbeyani-hakimani" kəm əql ki, kari-bozorqra bər mülazimindən nadan rücu nüməyəd" hekayəsi adından da göründüyü əsrin tənqid atəşi nadan, tədbirsiz və düşüncəsiz hakimlərə qarşı çevrilmişdir. Hekayənin süjeti Herat hakiminin Yəmən şahına hədiyyə göndərməsini təsvir edən adi bir hadisə üzərində qurulmuşdur. Ekspozisiyada Herat hakiminin, finalda Yəmən şahının təsvir olunmasına və əsas tənqid hədəfinə çevrilmələrinə baxmayaraq, əsərin əsas iştirakçıları ölkənin birindən, digərinə hədiyyə aparən nöqərlərdir. Hadisələr əsasən onların iştirakı ilə cərəyan edir. Yəmənə yola salınan qiymətli hədiyyələr arasında "üç-dörd şahbaz" vardır. Onlar dörd nəfər mülazimə həvalə olunur. Hakim onlara xüsusi diqqət yetirməyi tapşırır.

*Buyurdu ki, "olun azimi- Yəmən
Sübh namazına duran vaxt mən
Əmanət, əmanət siz olun tanrı
Yaxşı mühafizət edin onları
Məbadə tük tökə, qanad sallaya*

*Ya oldur ki, qaçırırsız dallıya
Eşitsəm ki, xələl tapıbdır əndək,
Həqq özü şahiddir, bu şəhrə gələcək
Buyurram, çəkərlər güllühüm darə
Arvad-uşağımız qalar avarə."*

Hakimin hədə dolu tapşırıqlarına baxmayaraq, nöqərlər tapşırığı yerinə yetirə bilmirlər.

*Günorta zamanı ətin ötürdü
Quşlar işi hələkata yetirdi.
Baxdılar döşünə, gördülər xalı,
Elçilərin həddən aşdı məlalı
Fikr edib dedilər: - Çörək yeyəndi,
Gətirdilər çörək açılan bəndi
Parça-parça dimdiyinə tutdular.
Yemədi götürüb çölə atdılar
Yol təsəsi nə var isə verdilər
Mütləqa dilinə vurmaz gördülər.*

Quşların vəziyyətini dirçəltmək üçün görülən tədbirlər faydalı nəticə verməyəndə nöqərlər onların qatıq yediklərini zənn edirlər. Yaxındakı obadan dörd eymə qatıq alıb, quşları ora salırlar. Nöqərlərin növbəti tədbiri daha pis nəticə verir. Qatığa bulaşan quşlar eybəcər şəkllə düşürlər.

"Bümüslü həmta" şahbazları görmək üçün tələsən şah "hər eymədən mür-ci-səfid" in çıxdığını görəndə qəzəblənir və nöqərlərin ölümünə fərman verir. Lakin şah vəzirlərin tövsiyyəsi ilə fikrindən daşınır.

Göründüyü kimi, hekayədə təsvir edilən hadisələr nöqərlərin ətrafında cərəyan edir. Tərhanların eybəcər hala düşmələrinin səbəbkarı da onlardır. Lakin şair əsərin tənqid atəşini iki şaha qarşı çevirir. O, Herat hakimini düşüncəsiz addım atmaqda, işi onu bacaran adamlara həvalə etməməkdə və acı nəticələrlə qarşılaşmaqda ittiham edir. Yəmən şahı ilə

ümumbəşəri qanunlara riayət etməyib qəzəblənərək düşün-
cəsiz hökmlər verdiyinə görə şairin tənqidinə məruz qalmışdır.
Onun üçün insan həyatının heç bir dəyəri yoxdur. O, o dərəcə
zalımdır ki, quşlar qatığa bulaşdığına görə insanların qətlinə
fərman verir.

Hekayənin mövzusunun "Əyyami-Sabiq"dən alınması-
na baxmayaraq, şairin müasirləri olan hakimlər tənqid atəşin-
dən yayınmır.

Mühitində ağıllı və tədbirli hakim görmək arzusu ilə
yaşayan Zakir ədalətli hakim haqqında arzularını ifadə edərək
yazırdı:

*Çox nəf hasildir bu hekayətdən
Guş edən ayınır xabi-ğəflətdən.
Təhəmmül etməsə padişah əgər
Peşmançılıq əlin dizinə dögər.
Nəsihəti-naseh, pəndi-üqəlrə,
Qəndi-mükərrərdir; şəhdi-müsəffa
Nəinki hakimi-bəldeyi-Herat
Göndərdiyi sovqat olub biisbat
Elçisinin yalü balı ağara
Oxşaya hər biri bir çal zağara
Əvvəl imtahandır, sonra fərmayış,
Yerinə qayıtmaz taki, düşdü diş
At hünərin ummaq olmaz eşşəkdən
Ov aparmaq bədidir köpəkdən.*

Q.Zakir yaradıcılığında XIX əsr Azərbaycan cəmiyyə-
tində mürtəce rol oynayan ruhani silkinə tənqidi münasibət
xeyli kəskin idi. "Şuşa mollaları haqqında", "Üsuli və şeyxi
təriqət mollaların həcvi", "Vilayətin məxsusluğu haqqında" və
s. satiralarında konkret ruhaniləri və onların fəaliyyətini ölkəni
dağıdan hakim dairənin əməllərinə bərabər tutmuşdur. Ruhani
təbəqə şairin mənzum hekayələrində əsas tənqid hədəflə-
rindən idi. Lakin satiralarından fərqli olaraq mənzum

hekayələrdə ruhani cəmiyyətinin digər bir təbəqəsi; üzərinə
"məddahi Əli" olmaq vəzifəsini götürüb ondan xalqı soymaq
və əxlaqsız əməllərini həyata keçirmək üçün istifadə edən
dərvişlər tənqid hədəfinə çevrilmişdi. "Həyasız dərvişlər
haqqında" adlı hekayədə müəllif "əyyabi-sabiqdə yaşamış" bir
dərvişi-pirdən söhbət açsa da, o, müasir həyat məsələləri
mövqeyindən çıxış edir və xalqın qanına daraşan tüfeylilərin
bir dəstəsini nişan verib xalqa tanıdırdı.

Zakir dərvişlərin dini vəzifəsini yerinə yetirməyib Əlini
mədh etmək adı altında əhalini soyub taladıqlarını göstərmək
üçün real həyat səhnəsinə müraciət edir. O, dərvişə evdə
"vahidü yekta" oturub "mükəddərü məyus, qəmə mübtəla"
qızla qarşılaşdırır. Əsərin münaqişəsi nəinki simi-zəri, hətta
təknələrində çöreyi olmayan və naharsız qalan qızla ondan
düyü, yağ, un tələb edən dərviş arasında qurulmuşdur. Şair son
dərəcə lakonik dialoqlardan istifadə etməklə hər ikisinin
mənəvi keyfiyyətlərini açır.

*Təbərzinin döyüb yerə, dedi: "Dur!
Məddahi-Əlinin payını gətir"
Biçərə çiyninə qoyub başını
Abi-niysan kimi tökdü yaşını
Tərəhhümə gəlib dedi qələndər
"Yox isə siminiz, zəriniz əyər,
Qənaət eylərəm düyüdə, yağdan
Nə var isə əsirgəmə qonaqdan!
Qız dedi: "Ey mövla, qəsəm xudaya
Nə düyüyə güman gəlir, nə yağa"
Hər iki mətləbdən əl çəkib talib
Düyü, yağ sarıdan əngi boşalıb
Dedi: "Onlar yoxdur, barı un olsun,
Ver, tökək torbanın başına dolsun"
Ərz eylədi düxtər: "Bəhəqqi-Xaliq,
Un tapılmaz bu xanədə urvalıq".
Labüd qalib dərviş dedi: "Bir çörək*

*Bari gətir, yeyib, hümmət var deyək"
Dedi: "İki gündür naharsızam mən,
İnanmırsan əgər o təknə, o sən".*

Qızdan heç bir şey ala bilməyən dərviş əsl simasını üzə çıxarıb onu təhqir etməkdən çəkinmir. Zakir qızdan dərvişin həyasızlığını ifşa etmək üçün istifadə edir. Qız dərvişi "cahil" adlandırıb, onun hərəkətlərini qaraçıların, yasavulların əməllərinə bənzədir.

*Təköllümə gəlib düxtəri-aqil,
Dedi: "Ey sinni pir, əməli cahil!
Qapı-qapı töküb abi-ruyunu,
İfrata yetirib, göftuguyunu,
Gahi dəm vurursan şahi-nəfirə,
Eylərsən aləmin əhvalın tirə
Qaraçılar kimi it basa-basa
Dərdi-sər yetirib mərdə, ünasə
Verməyəne qaş-qabağın tökərsən,
Kiminin üstünə çomaq çəkərsən
Qoyubsuz adınız hərçəndi dərviş,
Dərviş ona derlər ona nikəndiş
Qənaət eyləyə bir əlcə nanə
Göz tikə qisməti-ruzirəsanə
Nə ki, düşə dər-dər yasavullar tək,
Kimidən un ala, kimdən əppək.
Elə nami-nəmək dursun gözünüzə
Biarsınız, yığılmazsız özünüzə.*

Bunlar qızın dərvişə verdiyi ittihamların bir parasıdır. Şairə görə bu cür yalançı dindarlar daha ağır mənəvi xəstəliklərə düşürdülər. Onlar ibadətdən, ailə qayğısından, hətta namus-qeyrətdən məhrum adamlardır.

*Oruc tutmaz, namaz qılmaz, üz yumaz,
Qapıdan çantası dolmamış durmaz
Bu hal ilə qəhbə dərsən anamı,
Tapılmazsız evdə bayram axşamı.
Özgə ümidinə qalır zəniniz,
Övrətiniz bilməz təxsisü təmyiz.
Yava iş dalınca daim gedərsiz,
Demək olar sizə kim, bipədərsiz.*

Əvvəldən axıra qədər dərviş ilə qızın mühakiməsi üzərində qurulan hekayə mübahisə yolu ilə qələndərlər haqqında həqiqəti üzə çıxarır.

Şair dərvişin əməllərində dinə ziyan gətirən, insan ləyaqətini alçaldan əlamətlər gördüyünə görə onu cəmiyyət üçün zərərli hesab edir. Din adından qapıları gəzib insan ləyaqətinə yaraşmayan əməllər icra edən dərvişləri şair qənaətə, aza qane olub adlarını uca tutmağa çağırır.

*Dərvişi bağladı, haqqilə düxtər
Biçizlik yamandır, amma dərbədar,
Düşüb gəzmək ondan daha yamandır
Həmi dinə, həmi cana ziyandır,
Bəndeyi-xudada gərək qənaət,
Küfr nemətlərin zatına lənət!*

"Həyasız dərvişlər haqqında" əsərində dərvişlərin əxlaqsızlıqları barəsində irəli sürülmüş fikir nisbətən geniş şəkildə açıqlanır. Onlar "mübtəlayi-şəhvət, talibi-zina" kimi ifşa olunur. Dərvişin saqqalı ağ olsa da daxili aləmi qaradır. Əxlaqsızlığa adət etdiyinə görə təsadüfən rastlaşdığı çaydan su görürüb qışlağa apararı qadını öz nəfsinin qurbanı etmək istəyir.

*Ol biruni səfid, dəruni siyah,
Gördü ki, bir gəlin yekkəvü tənha*

*Su götürüb çaydan, çü sərvü-rəna,
Xuraman, xuraman gedər qışlağa
Şəhdi-müsəffadır başdan ayağa
Kəsib qabağını dedi: Ey sənəm,
Taşnəyəm, bir cürə su eylə kərəm.
Pürab edib camı verən tək gəlin
Ol fasiqü facir bərk sıxdı əlin.*

Dərviş həyasız və əxlaqsız olduğu qədər də tədbirlidir. Qəzəblənmiş gəlinin qışlağa xəbər verib onu öldürəcəyini başa düşən dərviş ona bu işi dilə-dişə salmamağı, əks təqdirdə üstündə namus ləkəsi qalacağını, ondan yaxa qurtara bilməyəcəyini başa salır. Ona sirri gizlətməyi məsləhət görür.

*Nə qədərki, var təndə nəfəsin,
Bir kəs ilə uca çıxanda səsin
Oxşadıb özünə hər fahişə zən
Deyəcəkdir sənə, "ey dərviş...
Nəlayiq sənün tək iffətsüara,
Gedib həmtə ola hər zinakara
Sərpuşluq əgər olmasaydı xub,
Deməzdilər həqə "Səttarül-uyub "
El ağzını tutmaq olmaz məsəldir,
Pərdəni götürmək yaman əməldir.*

Əxlaqsız və hiyləgər dərviş qəzəblənmiş qadını məntiqinə tabe edir. Qadın təmiz adını qorumaq xatirinə onu cəzalandırmaq fikrindən daşınır.

Q.Zakir "Dəvəsi itən kəs" hekayəsində maralist kimi çıxış edir və insan əxlaqının qüsurlu tərəflərini islah etməyə çalışır. Dəvəsi itmiş kişi onu dağın o biri tərəfində tapmağına ümid bağlayıb, halını pozmur. Arsızlıq edib deyir, gülür.

Bir "mərdi aqıl" kişidən dəvəsi itdiyi halda sevinməsinin səbəbini soruşduqda, "dağın ol üzündə", tapacağına ümid olduğunu, orada tapılmasa "qiyamətinin" başlanacağını bildirir.

Etidal nəzəriyyəsinin mövqeyindən çıxış edən Zakir həddən artıq sevinci və kədəri insan şəxsiyyəti üçün qüsurlu hesab edir. Hər iki halda orta vəziyyətdə durmağı məsləhət görür.

*Aqil gərək yeksan ola hər zaman
Qoymaya qəlbinə yol tapa şeytan
Nə öylə pərişan - şad ola düşmən
Nə öylə başaşət - tən edə görən
Çöllərdə bağırmaq xırs adətidi.
Xanədə ağlamaq zən sənətidir.
Hünərin əvvəli səbrü təhəmmül
Taətin övlası - tənə təvəkkül.*

Şair fikrini bununla əsaslandırır ki, dünyada nə sevinc, nə kədər əbədi deyil. Ona görə hər şeyi qənaətlə işlətmək lazımdır. Q.Zakirin "Məlikzadə və şahsənəm", "Aşiq və məşuq haqqında", "Əmirzadəyi - məşuq və cavan aşiq" hekayələrinin mövzusu tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində Şərqi müxtəlif şəhərlərində yaşamış gənclərin həyatında götürülmüşdür. Bunların hamısında bir-birinin ulvi məhəbbətilə sevmə gənclər təsvir olunur.

Şairə görə həyatın mənası məhəbbətdən ibarətdir. Sevmə adamlar daxilən kamil olurlar.

*Kimsə ki, zövqi-eşqi eyləyə inkar,
Sən bil ki, zatında onun şübhə var.
Eşq eylər adəmi insanı daxili-səvab,
Eşqsiz, bəşərdən övladır dəvab.*

Sevmək, ali hisslərlə yaşamaq şəxsi həyatı unudub hər cür fədakarlığa hazır olmaq deməkdir. Məşuqunun xəstələnib ac qaldığını eşidən aşiq ona şorba bişirərkən eşqin təsirindən özünü unudub, kəfkir yerinə əlini qazana salıb qarışdırır. Əlinin əti tökülsə də namaz qılanda səcdəyə gedərkən Allahla

razü-niyaz edib özünü unudur və "canına vasil" olur.

Q.Zakirin epik ədəbi irsində mənzum hekayələrlə yanaşı təmsilləri də xüsusi yer tutur. Həcminə və təhkiyyənin xüsusiyyətlərinə görə təmsillər mənzum hekayələrdən bir o qədər də seçilmir. Mənzum hekayələrdə olduğu kimi təmsillərdə hadisələr "əyami-sabiqdə" şərqin müxtəlif regionlarında baş verən hadisələrdən götürülmüşdür. Zakirin təmsilləri Ezopdan üzübəri təkrar-təkrar müxtəlif yazıçılar tərəfindən istifadə olunan ənənəvi mövzularda yazılmışdır. Lakin bütün təmsil müəlliflərində olduğu kimi Q.Zakir də öz məqsədinə müvafiq müstəqil nəticələr çıxarmış, beləliklə, onların orijinallığını təmin etmişdir. Əsasən didaktik pafosa malik olan bu nəticələr bəzən müasir həyat məsələləri ilə əlaqələndirilir. Təmsilin tənqid hədəfinin konkretliyi onun ictimai aktuallığını təmin edir. Məsələn, "Aslan, qurd və çaqqal" təmsilinin əsas tənqid hədəfi zoruna arxalanıb zəif qurdu və çaqqalı ovdan məhrum edən aslandır. Yazıçı onun simasında öz arzu və istəklərini hər şeydən üstün tutan və bunu həyata keçirmək üçün başqalarına hər cür zülmü rəva görən müstəbid obrazı yaratmışdır. Onlar bir yerdə yaşayıb, eyni dərəcədə ac qaldıqları halda aslan tapılmış ovun bölgüsündə onların mənafeyi ilə hesablaşmır. Qurdun ədalətli bölgüsü onu qane etmədiyinə görə vurub gözlərini çıxarır. Böyük və qüvvətli yoldaşın məqsəd və məramını başa düşən çaqqalın əldə edilməsi onu üç övnesinə təqsim etməsi onu razı salır.

*Şir dedi: "Afərin sana ey pürfən,
Bu bölgünü kimdən öyrənibsən sən?"
Dedi ki, "bilməzdim binadan, başdan
Öyrəndim o gözü çıxan qardaşdan."*

Çaqqal öz hüquqlarını qurban verməklə həyatını xilas edir. Şair zorun hakim olduğu, həqiqətin boğulduğu bir cəmiyyətdə təziyə etməyi məzlumlar üçün qurtuluş yolu hesab edir.

*Böyük əgər deyə gündüzə gecə
De ki, göydə ulduz səyrişir necə!
Nisbət verə gər gündüzə gecəni
Söylə ki, yandırır afitab məni.*

Zakir təmsilin məzmunundan gəldiyi nəticəni əsaslandırmaq üçün şahidi olduğu hadisələrdən misal gətirir. "Cənabi Hacıqulu" xan bostanın məhsulunu xanlığa yox, öz evinə göndərdiyinə görə "fəqiri, rəiyyəti" fiziki təzyiqlərə məruz qoymuşdur.

"Dəvə və eşşək" təmsilində dünyagörmüş, böyük həyat təcrübəsi toplamış adamların məsləhət və nəsihətlərinə riayət etmək tövsiyə olunur. Təmsildə İrandan Hində gedən bir karvandan ayrılıb "basəfa" və "Ələfzar" yerdə yeyib, içib "vəhdət" sürən bir dəvə və eşşəyin macərası təsvir olunur. Arıq düşüb "ayaq üstündən ayaq" götürməyə təqəti olmayan heyvanlar yeyib kökəldikdən sonra eşşək "suri-şahnaza" qalxmaq arzusunda olduğunu bildirir. Dəvənin məsləhətlərinə baxmayan eşşək anqırır səs salır. Təsadüfən yol ilə keçən karvan ilə sahibi onları aparıb yenidən karvana qoşur. Beləliklə, yenidən ağır yük çatıldığı üçün onlar əzaba düşür olurlar. Eşşəyin faydalı məsləhətə qulaq asması dəvədə kin yaradır. Eşşək yorulduğu üçün onun yükünü və özünü də dəvəyə yükləyirlər. Uçurumun yanından keçərkən dəvə eşşəkdən intiqam almaq üçün fürsət tapır.

*Qatlayıb boynunu dedi: Ey həmdəm,
Mana səndən yetdi bu zülmü sitəm,
Nəsihət eylədim, annadın qərəz,
Dedin: tərki-adət mövcibi-mərəz
Dedim ki, anqırma, qalxdın həvaya
Nahaq yerə saldın bizi bəlayə
İndi ki quyruğun basdın ilanın
Canı çıxsın görək altda qalanın*

*Mənim də könlümə düşübdü tazə,
Tərənnümə gəlib duram canbazə.*

Eşşəyin xahişi və yalvarışlarına baxmayaraq dəvə lökleyib onu uçquna atıb məhv edir.

Şair süjetdən hasil olan fikirləri ümumiləşdirib belə bir nəticəyə gəlir:

*Dəyib dağa, daşa dağıldı dər-dəm
Gərək ibrət edə bu işdən adəm.
Ulular pəndinə baxmaya hər kəs.
O kəsdən bilmərrə əlaqəni kəs
Guş etməyən nasehlərin sözüne
Toxunar aqibət bəla özünə.*

Eşşək məsləhətə durmadığına, anqırıb yerini nişan verdiyinə görə fəlakətə düşər olur. Nadanlıq onun həyatına son qoymaqla nəticələnir.

*Bir dəxi danışsa hər kim bihəngam
Başı qiylu qaldan qurtarmaz müdam,
Var isə kəmalın söyləmə əfzun
Bu barədə şair yazıb bir məzmun:
Kəbk əgər xəndeyi-bica nə zənd mən zamin,
Ki, giriftar be şahbaz nə gərdəd hərgiz.*

Tərcüməsi:

*Kəklik səsini çıxarmasa, mən zamin,
Onu tuta bilməz dağlarda laçın.*

(Tərcümə M.F.Axundzadəninindir.)

"Tülkü və qurd" təmsilində ehtiyatla davranmaq tövsiyə olunur. Tülkünün hiyləsinə aldanan qurd quyruğun qoyulduğu yeri yoxlamadığına görə tələyə düşür.

*Hər kimsədə ola əqlü fəhmü huş,
Bu məsəli eyləməsinə fəramuş*

*Əvvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm
Boylayandan sonra soyunsun adəm
Nəinki etməyib fikir, əndişə
Sala canavar tək özünü işə.*

"Tülkü və şir" Zakirin məzmun baxımından dolğun, ideyaca rəngarəng təmsillərindəndir. Doğrudur, təmsilin fabulasında cəzirədə zülm və təzyiqə məruz qalan heyvanların xahişi ilə tülkünün tədbir töküüb şiri məhv etməsi hadisəsi durur. Lakin şairin heyvanların həyatından və onların bir-birinə münasibətindən seçdiyi epizodlar ona müxtəlif nəticələr çıxarmağa imkan vermişdir.

Çin bəhrində cəzirələrin birində heyvanlar əmin-amanlıq içində yaşadıkları bir vaxtda şirin gəlişi ilə rahatlıqları pozulur. Şirlə döyüşmək qüdrəti olmayan heyvanlar onunla saziş binası qoymağı qərara alırlar. Hər gün ona pay göndərməklə xətdən can qurtarırlar. Ona görə şair şirin suda qərq olub ölməsini edilən zülmün nəticəsi hesab edir.

*Çoxdur yolu bu məsəlin dünyədə
Mən özüm görmüşəm həddən ziyadə
Biri o kim, hər kəs xəlqə zülm edər
Aqibət əql ilə fənaya gedər.*

Bütün cəzirə heyvanlarını qorxu və vahimə altında saxlayan şir ona görə məhv olur ki, o yalnız gücünə arxalanır. Şir ağıldan və tədbirdən məhrumdur. Tülkü ona gətirdiyi ovu yolda başqa bir şirin aldığı deyəndə və onun özünün suya düşmüş əksini göstərəndə şir qəzəblənib özünü onun üstünə atır, tədbirsiz olduğuna görə özünü həlak edir. Şair belə nəticəyə gəlir.

*Biri o kim, hakimani-bitədbir
Çahi-intiqama qərq olur cün şir.*

Cəzire heyvanları şirin qarşısında acizliklərini başa düşür, hər cür güc işlətməyin mənasız olduğunu dərk edirlər. Onun təcavüzündən qurtarmaq üçün məsləhətləşməyə üstünlük verirlər.

Onlar məsləhətləşib vaxtaşırı ona azuqə göndərməyi və tülkünün vasitəsilə məramlarını ona bəyan etməyi qərara alırlar. Cəzire heyvanları qüvvətli düşmənin təhlükəsindən məsləhətləşmə yolu ilə xilas ola bilirlər. Ona görə şair məsləhətin bütün işlərdə faydasını yüksək qiymətləndirir və

*Biri o kim, biməsləhət, biəndişə,
Bu dari-dünyada düzəlməz heç iş – qərarına gəlirdi.*

Cüssəcə zəif bir heyvan olan tülkünün şiri məhv etməsi şairə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan vermişdir ki, qələbə çalmaq üçün zorun çoxluğu yox, ağıl və tədbirin üstünlüyü əsasdır.

*Biri o kim sanma düşməni həqir
Eylər səni axır bəlaya əsir.*

Əslində bütün bunlar keşməkeşli ömür sürmüş, başı bəlalar çəkmiş şairin həyat təcrübəsinin nəticələri idi. "Xətədir dolanmaq" deyən şair bu qəbildən olan məsləhətləri rəhbər tutmağı zəruri hesab edirdi. Zakirin bu əsərdə irəli sürdüyü fikirlər "Sədaqətli dostlar haqqında" təmsili ilə yaxından səsləşir. "Şir və tülkü"də məsləhət və tədbir, "Sədaqətli dostlar haqqında" təmsilində isə birlik, nicat yolu tövsiyyə olunur.

Bir tısbağa, bir kəsəyən, bir qarğa "pakizə məkanda" vətən tutub "asibi-dəhrdən asudə" yaşayarkən onlara bir ahu da qoşularaq "eyşü nuşa" məşğul olurlar.

Səhər hər biri bir tərəfə gedib, axşam isə düşərgələrinə qayıdırlar. "İttifaqən bir gün" ahu gəlməyəndə hamı narahat olub təşviş keçirir. Dostların məsləhəti ilə qarğa axtarışa gedir. Onun bir ovçu tərəfindən tutulduğunu, əl-ayağını bağlayıb getdiyini görür.

Bundan narahat olan dostlar onu xilas etmək üçün

tədbir düşünürlər. Qarğa kəsəyəni qanadlarının üstünə alıb ahunun əsir edildiyi yerə aparır. O, ipi kəsib ahunu azad edir. Lakin tısbağanın dözməyib ora gəlməsi hamını narahat edir. Ovçu gələrkən hamı qaçır, ovu əldən çıxan ovçu tısbağanı onu tutub torbaya salır. Onu qurtarmaq üçün yollar düşünüb tapırlar. Ahu ayağını ağsaq edib ovçunun qabağında dolanır, ovçu onu tutmağa səy edərkən kəsəyən torbanı kəsib tısbağanı azad edir.

Şair birliyi, dostun dostu qayğısını fəlakətdən qurtuluş üçün əsas şərt hesab edir. Müxtəlif cinsdən olan dörd heyvan bir-birinə sadıq olduqlarına görə ovçunun əlindən xilas ola bilirlər. Qarğa və kəsəyən əlindən heç bir iş gəlməyən tısbağanın ora gəlməsini görüb onu danlarkən o deyir:

*Aşınanın biri gəzə asudə
Sol birisi qala dami-qayğuda
Girəm ki, məsrəfim yoxdur bir karə
Necə dura billəm sizdən kənarə?
Tanrı o yoldaşa eyləsin qəzəb
Kim dari-dünyada ola xüdtələb!*

Zakir təmsil süjetindən bir neçə əxlaqi nəticə çıxarır. Lakin vurğunu dostluğun faydaları üzərində qoyur:

*Bu məsəlin vardı ona nisbəti:
Bir kəsin bir kəsə ola ülfəti,
Gərək zar olanda o da zar ola,
Həmişə dostundan xəbərdar ola.
Nəinki dost qala dami-bələda
O gəzə arxayın dəştü səhrada.*

Zakir təmsillərinin məna dolğunluğu, həyatı və ibrətamiz məzmunu, sadə ifadə tərzini onları həmişə oxucu üçün rəğbətli və maraqlı etmişdir.

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH (1792-1852)

XIX əsrin birinci yarısında klassik Şərq poeziyasının mütərəqqi ənənələrinin inkişafında Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin genişlənməsində Mirzə Şəfi müstəsna rol oynamışdır. Şair "Divani-Hikmət" şeir məclisini təşkil etməklə ədəbi prosesin dirçəlişinə qüvvətli təsir göstərmiş, "Kitabi-türki" tərtib edərək ana dilində dərsliklərin və uşaq mütaliə vasitələrinin inkişafını təmin etmişdir.

Mirzə Şəfi (Məhəmməd Şəfi) Kərbəlayi Sadıq oğlu 1792-cü ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Şairin atası Kərbəlayi Sadıq Gəncənin son hakimi Cavad xanın saray memarı - bənnası olmuşdur. O, Əbdüləli və Məhəmməd Şəfi adlı iki oğul atası idi. Əbdüləli onun sənət yolunu davam etdirmiş, Məhəmməd Şəfi isə valideynlərinin azusunu yerinə yetirərək ruhani olmaq məqsədilə Şah Abbas məscidinin nəzdində məktəbə daxil olmuşdu. Şair əvvəl məktəbdə, sonra ərəb-fars dillərini, kalliqrafiyanı-kufi, nəstəliq, şikəstə və s. xətləri, Şərqə məxsus dini və dünyəvi elmləri öyrənməyə, Firdovsi, Nizami, Xəyyam, Rumi, Hafız, Sədi, Cami kimi klassiklərin əsərlərini mütaliə edib mənimsəyə başlamışdı.

1804-cü ildə Gəncə xanlığı Sisyanovun başçılığı altında rus ordusu tərəfindən istila edilib Cavad xan qətlə yetirildikdən sonra şəhərdə başlanan qarətlər digər gəncəlilər kimi Kərbəlayi Sadığın da evinin dağılması, əmlakının talanması ilə nəticələnir. O, xəstələnib təxminən 1805-ci ildə vəfat edir. Mirzə Şəfi hər cür maddi və mənəvi yardımdan məhrum olur. Ömrünün böhranlı çağında o, uzun illər Təbrizdə ticarətlə məşğul olan, Ərəb ölkələrini gəzib dolaşdıqdan sonra ana yurduna döənən Hacı Abdulla adlı bir şəxsə tanış olur. Tacir onu himayə edir, maddi və mənəvi cəhətdən kömək göstərir. Geniş biliyə, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan Hacı Abdulla dini, mövhumi keyfiyyətlərə qarşı mübarizə aparırdı.

Bu zəmində onunla ruhanilər arasında tez-tez

mübahisələr və münaqişələr baş verirdi. Onun din xadimləri arasında çoxlu düşməni var idi. Mirzə Şəfinin Hacı Abdullanın himayəsinə sığındığını, onun təsiri altında fikirlərində ciddi dəyişikliklərin yarandığını gören müdərrişlər tələbəyə dərs keçməkdən imtina edirlər. O, mədrəsəni tərk etməyə məcbur olur. Bu vaxtdan etibarən onda ruhanilərə nifrət hissi qüvvətlənir.

Məşğuliyyətsiz qalan Mirzə Şəfi Hacı Abdullanın vəsədət ilə özünə mirzə və evini, iki balaca kəndini idarə etmək üçün köməkçi axtaran Cavad xanın qızı Püstə xanımın yanında xidmət etməyə başlayır. Bu vaxtdan etibarən xalq arasında Mirzə Şəfi kimi məşhurlaşır. 1826-cı ildə İran ordu hissələrindən birinə başçılıq edən Cavad xanın oğlu Uğurlu xan Şəmkir altında məğlub olub, İrana qayıdarkən bacısı Püstə xanıma da özü ilə aparır. Yenidən Mirzə Şəfinin ağır günləri başlanır. O Şah Abbas məscidinə köçüb hücrələrin birində kitab üzü köçürmək, uşaqlara müxtəlif xəttləri öyrətməklə yaşamaq üçün vəsait toplayır. O, yanına nəstəliq xəttini öyrənməyə gələn M.F.Axundovla da burada tanış olur. Bununla da müəllimlə şagirdin dostluğu başlanır.

Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi işləyən M.F.Axundzadə rəsmi qulluqla əlaqədar uzun müddətli ezamiyyətə gedərkən öz yerinə Mirzə Şəfini məsləhət görür. Şair 1840-cı ilin mayında Tiflisə köçüb xüsusi komissiya qarşısında imtahan verdikdən sonra qəza məktəbində Azərbaycan dili və şəriət fənlərinin müəllimi işləyir. Qaynar Tiflis mühiti şairi öz qoynuna alır. İşlə və maaşla təmin olan Mirzə Şəfi ədəbi fəaliyyətini genişləndirmək üçün imkan tapır.

O, 1844-cü ildə əsasını Gəncədə qoyduğu "Divani-hikmət" adlı ədəbi məclisin fəaliyyətini Tiflisdə bərpa edir. Onun ətrafına şəhərin müxtəlif millətlərindən olan yaradıcı simalar toplaşır. Orada müxtəlif mövzularda elmi, ədəbi, tarixi məsələlər müzakirə olunur. Burada M.Ş.Vazehlə alman F.Bodenşdet arasında dostluq əlaqələri başlanır. M.Şəfidən Azərbaycan və fars dilləri dərsi alan F.Bodenşdet eyni za-

manda onu alman şairlərinin yaradıcılığı ilə tanış edir. Bütün bunlar M.Şəfi şeirlərinin F.Bodenşdet tərəfindən mənim-sənilməsi ilə nəticələnir.

Naməlum səbəblərdən dolayı 1848-ci ildə Mirzə Şəfi Tiflisi tərk edir. O, pedaqoji fəaliyyətini Gəncə qəza məktəbində davam etdirir.

1849-cu ilin sonunda yenidən Tiflisə qayıdan Mirzə Şəfi 1850-ci ilin 1 yanvarından şəhər gimnaziyasında Azərbaycan dili üzrə kiçik müəllim vəzifəsində çalışır. Mirzə Şəfi 10 illik pedaqoji təcrübəyə malik idi. Onun qarşısında tədris etdiyi fənn üzrə dərslük yaratmaq vəzifəsi qoyulmuşdu. O, gimnaziyanın fars dili müəllimi İ.Qriqoryevlə bərabər "Kitabi-türki" adlı muntəxəbat üzərində işləməyə başlayır. Materialların toplanması və tərtibi iki il davam edir. Tiflisdə metoqrafiya olmadığına görə dərslük Təbrizə göndərilir. Mirzə Şəfi Vazeh 1852-ci ilin 16 noyabrında Tiflisdə vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Mirzə Şəfi Vazeh taleyi qəribə və keşməkeşli şairdir. O, gənc yaşlarından yaradıcılığa başlamış, istər Gəncədə, istər Tiflisdə əhatəsində yaşadığı şairlər arasında zərif insan hisslərini tərənnüm edən lirik-fəlsəfi şeirlərin müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır. Lakin onun uzun illər məşğul olduğu şeir yaradıcılığından bu gün ədəbiyyatşünas alim Salman Mümtazın aşkara çıxardığı 82 misra lirik şeir, professor Həmid Məmməd-zadənin tapıb nəşr etdiyi 170 misradan ibarət "Məktubun intizarında" poeması məlumdur.

M.Ş.Vazeh öz yaradıcılığına etinasız olmuşdur. Şairin tədqiqatçıları təsdiq edirlər ki, o, şeirlərini gözəl xətlə yazıb, onun sorağına gələnlərə hədiyyə vermişdir. Belə səxavətli hədiyyələrdən biri də Fridrix Bodenşdetə olmuşdur. O, Almaniya, Honnover şəhərində Universitet bitirmişdir. Bir müddət Moskvada knyaz N.Qoeitsinin evində "təbiyyəti-nəzarətçi və xarici dillər müəllimi" olmuşdur. 1844-cü ilin əvvə-

lində Zaqafqaziya ölkəsinin baş hakimi Neytqartın tərəfindən Tiflisə dəvət olunaraq gimnaziyada fransız dili müəllimi işləmişdir. Qafqaza böyük maraq bəsləyən F.Bodenşdet Azərbaycan və fars dillərini öyrənməyi qərara almış, bu zəmində onun Mirzə Şəfi ilə əlaqələri başlanmışdır. Tələbə-müəllim münasibətləri dostluğa çevrilmişdir.

1845-ci ildə Tiflisi tərk edib Almaniya gedərək Mirzə Şəfi "Divan"ının yeganə əlyazma nüsxəsini ona vermişdir.

Dondan Tiflisə qədər Şimali və Cənubi Qafqazın müxtəlif məntəqələrini gəzib dolaşan F.Bodenşdet topladığı materialı və təəssüratları sistemləşdirərək Berlin şəhərində 1850-ci ildə "Şərqdə 1001 gün" adlı kitab nəşr etmişdir. Tarixi etnoqrafik materiallardan ibarət olan məcmuədə F.Bodenşdet yeri düşdükcə M.Ş.Vazeh şeirlərindən geniş miqyasda istifadə edir və onunla görüşlərindən söhbət açır. "Şərqdə 1001 gün" oxucular arasında əks-səda doğurub böyük marağa səbəb olur. F.Bodenşdet nəşrinin təklifi ilə şeirləri "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adı altında ayrıca kitab halında nəşr etdirir.

Nəğmələr müəllifinə və tərcüməçiyə böyük şöhrət gətirir. Onlar təkcə Almaniya 1851-ci ildən 1877-ci ilə qədər 26 il ərzində 56 dəfə nəşr olunur. Mirzə Şəfi nəğmələrinə maraq gündən-günə artır. Onlar müxtəlif dillərə tərcümə olunur, ingilis, fransız, ispan, holland, isveç, yəhudi, rus, portuqal dillərində kitab halında buraxılır. Avropada Mirzə Şəfi şeirlərinin tərcüməsilə görkəmli şairlər məşğul olur. İtaliya Cüzeppe Kossinin, Rusiyada V.V.Markovun, M.A.Mixaylovun, P.İ.Eyfertin, P.Yakuboviçin və b. Tərcümələri vasitəsilə M.Şəfinin şeirləri xalq arasında yayılır. "Nəğmələr" böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoyun diqqətini cəlb edir. O, 1880-ci ildə məşhur rus şairi A.Fetə göndərdiyi məktubda şeirlərin oxunuşundan aldığı təəssüratı ifadə edərək yazırdı: "Bu günlərdə bizim ev müəllimi mənə "Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabını gətirdi. Orada gözəl şeylər var. Siz onunla tanışsınız?"

Mirzə Şəfi nəğmələrinin şöhrəti dost və şagirdde qısqanclıq hissləri yaratmış, o, ustadın müəllifliyini inkar etmək qərarına gəlmişdir. F.Bodenstedt 1870-ci ildə "Mirzə Şəfinin sələfindən" adı altında kitab çap etdirərək nəğmələrin onun istedadının məhsulu olduğunu bəyan etmiş, "Mirzə Şəfi" təxəllüsünün mistifikasiya məqamında istifadə olunduğunu bildirmişdir. Beləliklə, şöhrət xatirinə özünə plagiat (ədəbi oğru) damğasını vurmuşdur.

Mirzə Şəfi Vazeh yaradıcılığının əsas ideya istiqamətini həyat sevgisi, nikbinlik, cəmiyyətdə insanın azadlığı uğrunda mübarizə təşkil edir. Şairin məhəbbətin nəşə və əzablarını təsvir, gülü və bülbülü tərənnüm, şərabi vəsf edən şeirlərində həyat sevgisi ifadə olunmuşdur. İnsanlara nisyə xəyallardan doğan uydurma dünya vəd edən hakim təbəqə və ruhanilərin əksinə olaraq o, vətəndaşları fəallığa, maddi nemətlərdən bəhrələnməyə, ömrünü xoşbəxt başa vurmağa çağırırdı. Vətəndaşlara fəlakət gətirən müharibələr, ləyaqətlərini alçaldan, mütiyə çevirən adətlər, hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunlar şair tərəfindən pislənib, tənqid olunurdu. Şeirlərinin birində yazıçı amalından söhbət açaraq yazırdı: "Mən alçaq şeirləri deyil, təkcə gözəlliyi tərənnüm edirəm. Qoy başqaları müharibəni, şah əsasını və məscidi mədh etsin, mən isə şərabi, qızılgülü və sevgini tərənnüm etməyi qərara aldım."

M.Ş.Vazeh lirikasında məhəbbət və onun əzablarından doğan narahatlıq və həyəcanların təsviri əsas yer tutur. Bu baxımdan onun əldə olan şeirlərindən "Nə qədər kim fələyin sabitü səyyarəsi var" misrası ilə başlanan qəzəli diqqətə layiqdir.

Şeirin məzmununu aşiqin sevgilisinin zülm və sitəmindən doğan acı yaşantılarının təsviri təşkil edir. Qəzəl beş beytdən ibarətdir. Hər biri bitgin fikir ifadə edən və müstəqil mənə tutumuna malik olan beytlər ümumi halda mübaliğəli şəkildə məşuqə cövrü cəfanın aşiqin ruhi aləmində yaratdığı böhran əks olunmuşdur.

Mətlə və ondan sonra gələn beytlərin ikisində şair

diqqəti aşiqin qəmli halına cəlb edir və mübaliğədən istifadə etməklə dərдинin ağırlıq dərəcəsinə göstərir. Sevgilisinin qəmzə oxları aşiqin sinəsində ulduzların sayı qədər yara yeri açmışdır. Məşuqəsinin siması aşiqi bir an tərək etmir, onu daim izləyir. Göydə ulduz kimi görünən çərxi bülənd deyil, aşiqin gözləridir, O, sevgilisini izləyir. Aşiqin ahü-fəğanlarından doğan göz yaşları ("dideyi-giryən") fəvvarəyə çevrilmişdir.

*Nə qədər kim fələyin sabitü-səyyarəsi var,
Ol qədər sinədə qəmzən oxunun yarəsi var.
Deyil əflakədə kövkəb görünən çərxi-bülənd
Oluban didə, sərəpə sənə nəzzarəsi var.
... Necə qan cüşə gəlib, eyləməsin ahü fəğan?
Könlümün dideyi-giryən kimi fəvvarəsi var!*

Aşiq bütün işgəncələrə dözü, o, bununla təsəlli tapır ki, "yarı-sitəmkarəsi" olanların hamısının ömrü iztirab içində keçir.

*Ruzigarı qara, daim gecəsi tar keçir,
Hər kimin eşqdə bir yarı-sitəmkarəsi var.*

M.Ş.Vazehin orijinal şeirləri arasında "Süsəni" adlı bir müxəmməsi də var. Aşiq-məşuqə obrazlarında təbii hisslər bəyan edən "Nə qədər kim..." qəzəlidən fərqli olaraq "Süsəni"nin qəhrəmanı real insandır. O, şairlə bir mühitdə yaşayır. M.Ş.Vazeh onun simasında təbiətin ecazarlığına diqqət cəlb edir, gözəlliyin doğurduğu hissləri şeir dilinə çevirir. Şairə görə təbiət gözəlliyini ondan əsirgəməmişdir. Onun nəzakət çəməninə xuraman, gözəllik kişvərinə sultan yaratmışdır. Şairin təsvir etdiyinə görə gözəlin dodağı İsa sözü kimi ölüni diriltməyə qabildir. Həmin gözəlin üzünü görənlər məst olub bədəni haram sayırlar.

Süsəni o qədər zinətli yaranmışdır ki, təbiətdə gözəllik rəmzi sayılan hər şey onun siması qarşısında vəcdə gəlib baş

əyir, səcdə edir.

*Gün ki, hər gün ki çıxar dərgəhinə səcdə edər,
Sərv rəftara gəlür, qılsa qəddin bağə güzər
Qönçə gər ağzın ilə qarşı dura, boynun əyər,
Küfri-eşqin yetişib yerə kim, ey kafər,
Desələr Vazehə böhtandı, müsəlman, Süsəni!*

M.Ş.Vazehin fars dilində yazdığı əsərlər arasında "Məktubun intizarında" xüsusi yer tutur. Əsərin fabulasını sevgilisindən ayrı düşüb məktubunu gözləyən aşiqin iztirablarının təsviri təşkil edir. Hicran dərindən iztirab çəkən aşiq sübhün yelindən imdad istəyir. Sübh yeli sevgilisindən məktub gətirib aşiqi sevindirir. M.Ş.Vazeh aşiq və məşuqə obrazlarında insan hisslərinin təmizliyini və səmimiliyini tərənnüm etmişdir. Qəzadan aşiq məşuqəsindən ayrı düşmüşdür. Ondan məktub almaqla təsəlli tapmaq istəyir. Lakin buna nail ola bilməyir. İntizar qəlbini didib-parçalayır, onu zülmkarlıqda, biganəlikdə ittiham edir. Buna baxmayaraq, ona məhəbbəti əksilmir. Sübhün yelini yanına göndərərək onunla nəzakətlə rəftar etməyi tapşırır.

*Onun vüsalına yetən zamanda
Tələmə halımı şərhü bəyanda.
Amandır, xatirinə dəymə birdən,
Balkə də rəmzi var, gizlindi səndən.
Əvvəlcə başına dolan onun sən,
Mənim əvəzimə öp gözlərindən
Yetir bu ərzimi qəlb ovlayana,
Kədərli qəlblərə məlhəm qoyana.*

Sübh yeli sevgilisinin məktubunu aşiqə çatdırır. Məlum olur ki, o da sevgilisini unutmamışdır. O da vüsal həsrətilə "həmağuş" olmaq arzusu ilə yaşayır.

*Yazıb: "Ey hicranın bəndində dustaq,
Hicrana səbrlə dözlər ancaq,
Qoy, üzün dönməsin cövrü-fəraqdan
Hicrimdə əl üzmə sən iştiyaqdan.
Hələ əskilməmiş mehrin yanımda,
Sevda başımdadır, zövqün canımda.
Səni unutmaram, fikrimu olmuş;
Nə vaxt olam o yarımə həmağuş.
Bütün eşq əhlinə bu bir məramdır,
Naümidlik məşuqlara haramdır..."*

Aşiq, məşuqə və alleqorik sübhün yeli obrazları, saqiyyə müraciət, təhkiyyə qəzəl mətninin daxil edilməsi poemanın eski orta əsr üslubunda yazıldığını göstərir. Lakin buna baxmayaraq poemada şair müasir dövrdə birgə yaşayış və insan tərbiyyəsi üçün zəruri olan bir ideyanı insanın insana məhəbbətini, sədaqət və etibarını tərənnüm etmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycan bədii nəsrinin, xüsusilə kiçik hekayə janrının yaranmasında və inkişafında M.Ş.Vazehin özünəməxsus xidməti vardır. O, pedaqoji fəaliyyətə başladıqdan sonra "Azərbaycan dili" fənninin tədrisi üçün tərtib etdiyi mətnləri 1850-ci ildə müəllim həmkarı İ.Qriqoryevlə tərtib etməyə başladığı "Kitabi-türki" dərsliyinə daxil etmişdi. Müxtəlif Şərq yazısı və şifahi ədəbi mənbələrindən əxz olunaraq hikmətlər və nəsihətlərdən, məzhəkələrdən, real və alleqorik hekayələrdən ibarət olan bu əsərlər dərin əxlaqi mündəricəyə malikdir. Əsərlərin mövzusu cəmiyyət və təbiətdən, insan məişətindən, heyvanlar aləmindən götürülmüşdür. "Tisbağa və əqrəb", "Zalım padşahın aqıl olmağı", "Sövdəgər və oğlanları", "Padşah və meymun", "Qarı və pişiyi", "Sərçə və ilan", "Aslan və dovşan", "Qurd və dovşan", "Pələng və balası", "İki rəfiq", "İki göyərçin" və s. hekayələrdə zülm, zorakılıq, cəhalət, nadanlıq, xəyanət, tənqid, ədalət, mərhəmət, xeyirxahlıq kimi nəci b sifətlər təbliğ olunur. Yazıçı bu yolla insanlara təsir göstərərək susmuş vicdanları oyatmağa, mərhəmət

hissini qüvvətləndirməyə çalışır. Məsələn: "Sərçə və ilan" hekayəsinin tənqid hədəfi zülmkarlıqdır. İlan sərçələrin qayğı və əziyyətlə bəslədikləri balalarını yeyir. Qüvvətli düşməne müqavimət göstərə bilməyən sərçələr intiqam odunda alışb-yanırlar. Sərçələr uçarkən qanadlarının yeli ev sahibinin yandırdığı fitilə dəyib yuvalarına od düşür. Ev sahibi yuvaya düşmüş alovu söndürərkən ilanı görüb onu məhv edir. Beləliklə, zalımdan məzlumların iqtiqamını alır.

"Hekayəti-Tısbəğa və Əqrəb"də çay kənarında naçar qalıb keçə bilməyən əqrəbi tısbəğa dalına alıb sudan keçirməsi, etdiyi yaxşılıq müqabilində əqrəbin tısbəğanı sancması təsvir olunur. Yazıçı təmsildən belə nəticə çıxarır: "Hər kəsin zəti bəddir. Ondan yaxşılıq gəlməz, əgərçi ona çox ehsan eləyəsən. Qurda rəhm etmək, qoyuna zülumdür."

"Kitabi-türki"də toplanmış hekayələr XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında əxlaqi-didaktik nümunələrin yaranma və inkişafına qüvvətli təsir göstərirdi. Mirzə Nəsrulla Didənin "Kitabi-Nəsayeh" və Seyid Əzimin "Tacül-kütub" topluları ənənənin davamı və bu təsirin nəticəsi kimi meydana çıxdı.

İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLI (1806 – 1861)

XIX əsrin birinci yarısında milli maarifçilik ideyalarının və bədii nəsrin hekayə və səyahətnamə janrının inkişafında görkəmli, ictimai və hərbi xadim İsmayıl bəy Qutqaşınlının dəyərli xidmətləri vardır. İsmayıl bəy Hacı Nəsrullah oğlu Qutqaşınlı 1806-cı ildə yanvarın 27-də Nuxa qəzasının Qutqaşın (indiki Qəbələ şəhəri) kəndində mülkədar ailəsində anadan olmuşdur. Ədibin atası Hacı Nəsrullah Sultan mahalının sonuncu hakimi olmuşdur. Rus təbəəliyini qəbul etmiş bütün zadəgan balaları kimi İsmayıl bəy də ailədə xüsusi müəllimlərdən dərs alıb, şərq dillərini öyrəndikdən, elm, ədəbiyyat haqqında kifayət qədər məlumat topladıqdan sonra təhsilini Sankt-Peterburqda xüsusi hərbi məktəbdə kadet korpusunda davam etdirmişdir. O, 1822-ci ildə hərbi xidmətə başlamış, Rusiya-İran (1826-1828), Rusiya-Türkiyə (1827-1829) müharibələrində iştirak etmişdir. Xidməti vəzifəsini nümunəvi şəkildə yerinə yetirən İsmayıl bəy ağılı və düşüncəsi ilə ətrafında olanların diqqətini cəlb etmiş və böyük hörmət qazanmışdır. Qafqazın baş hakimi Baron Rozen rəsmi məktublarının birində İsmayıl bəy haqqında yazırdı: "Mən Quba əyalətlərindən süvarilər toplamaq işinə mənim idarəmdəki xüsusi tapşırıqları yerinə yetirən Pavlovski polkunun ştabs- kapitanı Qutqaşınlını ezam etmişəm. Hörmətli Zaqafqaziya bəyləri içərisindən çıxan bu adam mənə dərin düşüncəsi və sədaqəti ilə məlumdur".

Hərbi xidməti ilə əlaqədar İsmayıl bəy Mərkəzi Rusiyanı gəzib dolaşmış, 1834-1835-ci illərdə Varşava şəhərində yaşamışdır. O, burada olarkən 1835-ci ildə fransız dilində "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsini yazıb nəşr etdirmişdir. Bəzi mənbələrdə İsmayıl bəyin hekayəsi ilə yanaşı, fransız dilində XVIII əsrin məşhur dövlət xadimi Qubalı Fətəli xanın həyatından bəhs edən roman yazdığı və onu Varşavada məclislərdə fransız dilində oxuduğu qeyd olunur. O, 1841-ci ildə 25 il davam edən hərbi xidmətdən sonra general-mayor

rütbəsində istefaya çıxmışdır.

İsmayıl bəy Qutqaşınlı Rusiya Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz təbəəsindən həqiqi üzv kimi fəaliyyət göstərmiş, M.F.Axundov və iki coğrafiyaşünasla birlikdə Qafqazın xəritəsini tərtib etmişdir. 1850-ci ildə Rusiya Kənd Təssərrüfatı Qafqaz şöbəsinin həqiqi üzvü seçilmiş, Şamaxıda bəylərin torpaq hüquqlarını tənzimləyən komissiyanın işində fəaliyyət göstərmişdir. İ.Qutqaşınlı 1852-ci ildə arvadı Hacı Bikə ilə Məkkə ziyarətinə getmişdir. Vətənə döndükdən sonra Şamaxıda yaşamış, həqiqi üzvü olduğu cəmiyyətlərin işində fəaliyyət göstərmişdir. Yazıçı 1861-cu ildə Şamaxı şəhərində vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

XIX əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərən digər müasirlərindən fərqli olaraq İsmayıl bəy Qutqaşınlı ancaq nəsr yaradıcılığı sahəsində çalışmışdır. Ədibin tədqiqatçıları onun XVIII əsr Şimali Azərbaycanın görkəmli feodal hakimlərindən Qubalı Fətəli xanın tarixini əks etdirən romanı ilə digər əsərlərinin də olduğunu yazırlar. Lakin bu gün yazıçının əldə olan yeganə əsəri fransız dilində yazılmış "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsidir. Müəllif əsəri "Şərq hekayəsi" adlandırmışdır. İ.Qutqaşınlının hərbi xidmətlə əlaqədar Varşavada olarkən ədəbi salonlarda, aristokrat ailələrinin məclislərində Qafqaza, Şərqə böyük maraq oyatdığını nəzərə alsaq demək olar ki, "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsəri avropalıların Şərq ekzotikasına yaranmış maraqlarını təmin etmək məqsədilə yazılmışdır. Əsərin "Şərq hekayəsi" adlandırılması da buradan irəli gəlmişdir. Yazıçının "Ey mənim əziz və mehriban dostum, siz ki mənim başıma bu balaca Asiya hekayəsini yazmaq fikrini saldınız" mülahizəsi vaxtaşırı əsas süjetdən kənara çıxıb, "Möhtərəm ağalar!", "Bu hekayəni oxumağa etina edən lütüfkar xanımlar" və s. haşiyələrlə avropalı oxuculara müraciət edib onların diqqətini Şərq həyatının örtülü

tərəflərinə cəlb etməsi bunu aydın surətdə sübut edir. "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsinin mövzusu XVIII əsr Azərbaycanda xanlıqlar dövrünün həyatından götürülmüşdür. Hadisələrin və obrazların zaman və məkan baxımından tipikliyi təmin etmək üçün yaxın keçmişə müraciət etməsinə baxmayaraq, yazıçı müasir məqsədlər izləmişdir.

O, XIX əsrin birinci yarısında baş verən iqtisadi və ictimai-mədəni dəyişikliklərin təsiri altında dirçələn maarifçilik məfkurəsinin mövqeyindən feodal dünyasının zora və zülmə söykənən əzici qanunlarını, mürtəce adət-ənənələrini, eybəcər düşüncə tərzini tənqid atəşinə tutur. Kazım ağa və Əsgər ağa simasında feodal dünyasının, Rəşid və Səadət xanım obrazlarında yeni cəmiyyətdə cürcətiləri müşahidə olunan mütərəqqi ideyaların təmsilçiləri təqdim olunmuşdur. Hekayənin konflikti də yeniliklə köhnəlik, mütərəqqi ilə mürtəce, azadlıqla köləlik arasında gedən mübarizə üzərində qurulmuşdur.

Əsərin əsas müsbət qəhrəmanı Rəşid bəydir. O, "alıcə-nablığı və nəzakəti səxavətindən" artıq olan bir mülkədarın oğludur. Atası onu "öz səliqəsilə tərbiyə etmişdir. O eyni vaxtı "Şahname"ni və sair qəhrəmanlıq dastanlarını, fars şairlərinin zərif qezəllərini oxumuş, özündə nəcib hisslər tərbiyə etmişdir. "On səkkiz yaşından başlayaraq at oynatmağı, silah atmağı öyrənmiş cəngavər xislətli bir gənc kimi yetişmişdir."

Bir maarifçi kimi İ.Qutqaşınlı kəndli hüququnun müdafiəsinə dair görüşlərini Rəşid bəyin obrazında ifadə etmişdir. "Bütün məşhur igidlərə qalib gəlmək və bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etmək" onun baş arzusudur. İyirmi iki yaşlı gənc bütün qüvvə bacarığını rəiyyətin xidmətinə vermişdi. Onun günləri "vətəni çapıb talayan və əkinçiləri incidən quldurlarla" mübarizədə keçir. Kəndlilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qorxulu döyüşlərə girir, cəsərlə quldur yuvalarını dağıdıb zərərsizləşdirir. Rəşid bəy quldurlar tərəfindən əsir edilən Mərdanı quldurların əlindən xilas etməklə ailəsinə böyük xoşbəxtlik bəxş edir. Zadəgan balası

adi bir kəndli ilə qardaşlaşır, onun ailə münasibətlərini özünün gələcək həyatı üçün örnək seçir. Çətin anda sevgilisi Səadətə ona etibar edir. Rəşid bəyin rəiyyəyə münasibəti nökrü Əzizə münasibətdə daha qabarıq surətdə təzahür edir. O, Əzizlə nökr kimi rəftar etmir. Onu özünə dost, qardaş hesab edir. Bütün məsələlərdə onunla məsləhətləşir. Təkliflərinə qulaq asır. Səadət xanımla sevgi münasibətləri Əzizin təklifi ilə başlanır. Rəşid bəy ailə münasibətlərinin səmimi və qarşılıqlı məhəbbət əsasında qurulmasının tərəfdarıdır. Rəşid bəy könül dünyasına yad olduğuna və hisslərini oxşamadığına görə deyiklişi əmisi qızı və qonşu bəyin sərvətli qızı ilə izdivacından imtina etdiyi kimi Səadət xanımın da mənfur adətlərin qurbanına çevrilib özündən yaşca kiçik Əsgər ağaya arvad olmasına razı olmur. Rəşid bəy Səadət xanımla görüşdükdən sonra onunla ailə qurub xoşbəxt olacağına inanır. Onun vüsalına yetməsi üçün əzmlə mübarizə aparır, bütün maneələri qıraraq onunla xoşbəxt ailə qurur.

XIX ƏSRİN II YARISINDA ƏDƏBİYYAT

Dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı

İstiladan sonra Azərbaycanın Rusiya tərəfindən iqtisadi fəthi uğrunda başlanan mübarizə XIX əsrin II yarısında intensiv şəkildə qüvvətləndi. Coşğun inkişaf yoluna düşən rus kapitalist sənayesi xammala yaranmış ehtiyacını təmin etmək üçün coğrafi miqyasını genişləndirdi. Çox çəkmədi ki, dənizdən dənizə qədər uzanan imperiya maraqları müstəmləkə ucqarlarına sürətlə nüfuz etdi. Birinci növbədə Şimali və Cənubi Qafqazı güclü pəncəsi altına alıb böyük gəlir gətirən xammal mənbəyinə çevirdi. Azərbaycanın neft və qaz yataqları, filiz mədənləri, mineral ehtiyatları, əkin sahələri rus və Avropa kapitalistlərinin nəzərini daha çox cəlb etdi. Ölkənin yeraltı və yerüstü sərvətlərinin həcmi dəqiqləşdirmək, istehsal yollarını müəyyənləşdirməkdən ötrü ekspedisiyalar təşkil edilir və onları daha asan yollar və səmərəli üsullarla istismar etmək üçün müasir elmi-texniki vasitələr səfərbər edilirdi.

Müxtəlif tipli tədbirlərin əməli nəticələri əsrin əllinci illərindən etibarən Bakıda kapitalist sənayesinin qüvvətlənməsində rol oynayan neft mədənləri və neftqayırma zavodlarının yaranması şəklində təzahür etdi. Əsrin II yarısının müxtəlif mərhələlərində həyata keçirilən bir sıra siyasi, inzibati tədbirlər, kəndlilərin feodal asılı münasibətlərinin ləğv edilməsi, neft sənayesində iltizam sisteminin aradan götürülməsi, Zaqafqaziya dəmir yolunun Bakı-Poti xəttinin inşa edilib istifadəyə verilməsi, Ümumrusiya ticarət yolunun Bakıdan keçməsi Abşeron dairəsində, xüsusilə Bakı və ətraf kəndlərdə neft sənayesi və ticarətin qızıl əsrinin başlanmasına səbəb oldu. Bakı kapitalist inkişafının dramatik səhnəsinə çevrildi.

Avropadan və Rusiyadan müxtəlif millətlərin nümayəndələri bura gəlib sərvət uğrunda mübarizə üçün mövqə tutdular. Neftin əmələ gətirdiyi iqtisadi inqilab Bakını "Hasar

ve xəndək içərisində" məskən salan "körpülü türk kəndciyə-zini" Rusiya imperiyasının cənubunda müxtəlif millətlərdən və insan təbəqələrindən ibarət 200 minə yaxın əhalisi olan beynəlmiləl şəhərə çevirdi.

1854-cü ildə quberniya mərkəzinin Şamaxıdan köçürül-məsi onun siyasi və inzibati mövqeyinin artmasına müsbət təsir göstərdi. O, bütün məsələləri tənzimləyən mərkəz oldu. Bakıda coşqun inkişafa başlayan sənaye kapitalizmi təcridlə diyarın əyalətlərinə nüfuz etdi. Gədəbəydə mis, Daşkəsəndə dəmir və kobalt, Naxçıvanda duz mədənləri işə salındı. Xəzər sahili boyu balıq vətəgələri, gəmi tərsanələri təşkil edildi. Geniş torpaq sahələri və ucuz işçi qüvvəsi olan qəzalarda taxılçılıq, pambıqçılıq, çəltikçilik, maldarlıq, şərəbçilik və s. inkişaf etdirildi. İqtisadiyyatın sıçrayışla inkişaf etməsi, istehsal üsullarının tez-tez dəyişməsi, iri sənaye ocaqlarının inşası, ucqarla mərkəz arasında əlaqələrin sıxlaşması, demoqrafik təbəddülət, əhalinin hərəkətdə olması və tərkibinin dəyişməsi və s. Azərbaycanın orta əsrlərdən qalma həyatını sarsıtdı. Feodal qapalılığından qurtarıb ümumrusiya bazarına qoşuldu.

İqtisadi həyat birliyinin yaranması tarixən ərazi, dil birliyi və mədəniyyət ümumiliyi olan Azərbaycan əhalisinin millət kimi formalaşmasına səbəb oldu. Millətin yaranması milli şüurun yüksəlməsinə qüvvətli təsir göstərdi. İctimai fəaliyyət meydanına din və millət məfhumlarını bir-birindən ayıran adamlar gəldi. Bununla da milli həyatın və milli hərəkətlərin oyanması dövrü başlandı. Azərbaycanda milli burjuaziya formalaşdıb meydana çıxdı. Feodalizmə qarşı mübarizə bayrağı altında fəaliyyətə başlayan gənc Azərbaycan burjuaziyası cəmiyyətdə inqilabi funksiya yerinə yetirməyə başladı. O, kapitalist münasibətləri meydanında varlığını təsdiqləmək üçün orta əsrlərdən qalma zərərli təsisatlara və ölkənin iqtisadi və inzibati işlərinin cilovunu ələ keçirməkdən ötrü mübarizəyə başladı. Lakin çox çəkmədən milli burjuaziya nəinki rus və Avropa kapitalistlərindən, hətta Qafqazın digər bölgələrindən gələn kapitalistlərdən zəif olduğunu hiss etdi.

Onun nəinki döyüşmək əzmi, yüksək ictimai şüuru yox idi, o hətta bunların yüksəlişini təmin və təşkil edən vasitələrdən - məktəb və mətbuatdan, müasir məzmunlu ədəbiyyatdan, müxtəlif sahələrdə çalışan və əməli iş gören kadrlardan, müəllimlərdən, mühəndislərdən, yazıçılardan, hüquqşünaslardan, həkimlərdən, jurnalistlərdən, məmurlardan məhrum idi. Çünki o heç bir tarixi inkişaf prosesi keçirmədən birdən-birə sanki neft deyil, qızıl fantanı vuran quyuların hesabına kapitalist olmuşdu. O, nəinki şüurunu, hətta paltarını dəyişməyə vaxt tapmamış, "gülməli şəkildə kapitalizm cəmiyyətinə daxil" olmuşdur. Siyasi, iqtisadi həyat məsələlərində səriştəsizlik onu məğlub, hətta məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu. Bu vəziyyət öz növbəsində sosial həyatın bütün sahələrində islahatlar həyata keçirmək, orta əsrlərdən miras qalmış tərəqqi vasitələrini yeniləşdirmək, xüsusilə məktəb və ədəbiyyatı xalq həyatına yaxınlaşdırmaq, onları müasir kapitalizmin inkişaf ahənginə uyğunlaşdırmaq zərurətini meydana çıxardı. Gənc Azərbaycan burjuaziyası inqilabi bir funksiyanı yerinə yetirməyə başladı. O bütün söylərini, əqli və əməli fəaliyyətini milli mənlikdən doğan və sosial dirçəlişə kömək edən mədəni vasitələrin hazırlanmasına və həyata tətbiqi işinə yönəltdi. Belə bir şəraitdə feodalizmdən miras qalan orta əsrlərin ömrünü yaşamış zərərli düşüncə tərzinə qarşı mübarizə genişləndi.

Müasir şəraitdə həyati əhəmiyyət qazanan xalq işinə M.Axundov və H.Zərdabi başda olmaqla əsrin müxtəlif mərhələlərində A.Ə.Hüseynzadə, C.Ünsizadə, A.O.Çernya-yevski, S.Vəlibəyov, F.Köçərli, R.Əfəndizadə, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, M.T.Sidqi və b. ibarət müxtəlif təbəqələrdən çıxmış ziyalılar, H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev kimi sərəvətdarlar qoşuldu.

Cəmiyyətin islah edilib yenidən qurulmasında həlledici rol oynayan mədəni tərəqqinin əsas atributları - məktəb, ədəbiyyat, əlifba, dil, elm, mətbuat, nəşriyyat, dərslik, teatr və s. geniş müzakirə obyektinə çevrildi. Yarım əsr müddətində

davam edən müzakirələr müasir kapitalizm inkişafı meydanında azərbaycanlıların inkişaf yolları haqqında fikirlərə aydınlıq gətirdi.

Əsrlərlə davam edən siyasi və ruhani istibdad və bunların doğurduğu fanatizm, cəhalet və nadanlıq Azərbaycanda yenidənqurma işlərini xalq maarifi sahəsində islahatlardan başlamaq zərurətini ön plana keçirdi. Əsrin görkəmli maarif xadimləri belə hesab edirdilər ki, "maarif xalqın məişətini və rifahını yaxşılaşdırır, onun islahatçılıq qabiliyyətini genişləndirir, xalqda zəhməti səmərəli etməyə təlabat yaradır, mövhumatdan azad edir, yerin təbii zənginliklərindən ağıllı surətdə istifadə etməyi öyrədir". Bu isə birinci növbədə maarifi, məktəbi xalq həyatına yaxınlaşdırmağı, geniş xalq kütlələrinin ana dilində, mənəvi tələblərinə, gündəlik ehtiyaclarına uyğun qurulmasını tələb edirdi. 1874-cü ildə Şamaxıda Hacı Səid Ünsizadənin təşəbbüsü, Seyid Əzim və Cəlal Ünsizadənin yaxından iştirakı ilə açılan "məclis" məktəbi bu sahədə ilk təşəbbüs oldu. Azərbaycan xalq maarifinin inkişafında 1879-cu ildə Gürcüstanın Qori şəhərində Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının nəzdində açılmış "Azərbaycan şöbəsi" müstəsna rol oynadı. Burada ilk dəfə olaraq Azərbaycan ibtidai məktəbləri üçün peşəkar müəllimlər hazırlanmağa başlandı. 1881-1917-ci illər arasında seminariyada 250 nəfər müəllim hazırlandı. Onlar Qafqazın müxtəlif guşələrindən çıxmış xalq maarifinin inkişafına dəyərli töhfələr verdilər. "Azərbaycan şöbəsi"nin müdiri A.O.Çernyayevski seminariyada azərbaycanlılar üçün açılan xüsusi ibtidai məktəbdə səsli metodu ərəb əlifbasının tədrisinə tətbiq etdi. O, bu uğurlu sınaqla xalq maarifi sahəsində tam bir çevriliş yaratmağa nail oldu. Pedaqoq keçdiyi nümunə dərslərinin mətnləri əsasında əlifba dərsliyi tərtib edib, 1882-ci ildə kitab halında nəşr etdirdi. Beləliklə, bütün müsəlman aləmində səsli üsul əsasında ilk əlifba dərslikləri meydana çıxdı. Bununla da "üsuli-cədid" adlı təhsil hərəkatı yarandı.

XIX əsrin 80-ci illərində Qafqaz azərbaycanlıları mühi-

tində ibtidai məktəb yaratmaq uğrunda təşəbbüslər genişləndi. 1880-ci ilin fevralında canişin Qafqaz Təhsili Dairəsinin poleçiteli K.P.Yanoveninin maarif sahəsində islahatlar keçirmək haqqında layihəsini təsdiq etdikdən sonra məmləkətin bir sıra kənd və təbəqələrində ibtidai məktəblər açıldı. 1887-ci ildə H.Mahmudbəyov və S.M.Qənizadə tərəfindən Bakıda ilk "Rus-müsəlman" məktəbi yaradıldı. M.T.Sidqi 1892-ci ildə Ordubadda "Əxtər", 1894-cü ildə Naxçıvanda "Tərbiyə" məktəbini təsis etdi.

Ö.F.Nemanzadə və M.H.Şeyxzadə Şəkiddə və Şirvanda məktəb təşkil etdilər. Beləliklə üsuli-cədid məsləki bütün məktəbləri əhatə etdi. Yeni məktəblərin tələb və ehtiyaclarından irəli gələrək XIX əsrin sonlarında müxtəlif fənlər üzrə dərslilər və vəsait yaratmaq üçün təşəbbüslər başlandı. Əsrin 80-90-cı illərində A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun "Vətən dili" (II h; 1888), Ə.Rəsulzadənin "Ümmətül-ehkam" (1889), "Qəvaidi-müxtəsər farsı" (1891), C.Ünsizadənin və N.K.Pomortevin "Müəllimi-lisani-rusi" (1889), S.M.Qənizadənin "İslah Azərbaycan" (1890), "Lügəti-rusi və türki" (1890), "Kilidi-ədəbiyyat" (1900), Mirzə Sadıq Təbrizinin "Kitabçeyi-ədəbiyyə" (1893), R.Əfəndizadənin "Uşaq bağçası" (1898), N.Nərimanovun "Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi" (1899), M.Əfəndizadə və F.Köçərlinin "Tarixi-müqəddəs" və s. dərslilər yazılıb nəşr olundu.

Milli teatrın yaranması XIX əsrin II yarısında Azərbaycan mədəni mühitinin əlamətdar hadisələrindən oldu. 1873-cü ilin 10 martında Bakı cəmiyyətinin salonunda H.Zərdabının rəhbərliyi altında Realni məktəbin şagirdləri N.Vəzirov, Ə.Gorani və b. iştirakçı ilə M.F.Axundovun "Sərgüzeşti-vəzir-xani-Lənkəran" əsəri tamaşaya qoyuldu. Ondən bir ay yeddi gün sonra aprelin 17-də ədibin "Mərdi-xəsis" ("Hacı Qara") komediyası səhnədə göstərildi. Bu iki tamaşa ilə Azərbaycan teatrının təməli qoyuldu.

XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Bakıda, Şuşada, Naxçıvanda, Şəkiddə, Şirvanda, Lənkəranda, Gəncədə, Tiflisdə

teatr həvəskarlarından ibarət truppalar fəaliyyət göstərməyə başladı.

M.F.Axundzadə komediyaları ilə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan teatrı tədris və repertuarını N.Vəzirov, H.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, E.Sultanov və s. dramaturqların komediya və faciələrinin hesabına zənginləşdi. "Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük", "Müsibəti-Fəxrəddin" (N.Vəzirov), "Dağılan tifaq" (Ə.Haqqverdiyev), "Nadanlıq", "Nadir şah" (N.Nərimanov), "Evlənmək su içmək deyil" (H.Vəzirov), "Tatarka" (E.Sultanov) və s. əsərlər repertuarda xüsusi yer tutdu. V.Şekspirin "Otello", "F.Şillerin "Qaçaq", N.V.Qoqolun "Müfəttiş", L.N.Tolstoyun "Əvvəlinci şərabçı". Dyaçenkonun "Qurbana qurban" əsərləri bu illərdə tərcümə edilərək truppaların repertuarına daxil edildi. Teatr inkişaf edib maarifçilik ideyalarını təbliğ edən tribunaya çevrildi. O, əhalinin yaşlı nəsli üçün məktəb rolunu oynamağa başladı.

Mətbuatın meydana gəlməsi

Ana dilində dövrü mətbuat yaratmaq, kitab nəşr edən xüsusi mətbəələr, nəşriyyatlar təsis etmək Azərbaycan ziyalılarının baş arzusu, fikirlərini həmişə məşğul edən məsələlərdən olmuşdu. Lakin çarizmin, imperiyanın digər müsəlman xalqları kimi Azərbaycanda da şovinizm, ruslaşdırmaq, provokativləşdirmaq siyasəti yeritməsi, milli zəmində təzahür edən dövlətçilik və mədəni dirçəliş meyllərini və nişanələrini amansızcasına boğması bu nəcib məqsədin həyata keçməsi yolunda maneyə çevrilmişdi. Bu mənfur siyasət say etibarı ilə Qafqazın digər xalqları arasında üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq müsəlmanlar mədəni inkişaf baxışından geridə qalmışdılar. Bir dövlətin tərkibində eyni siyasi çardağın altında yaşamalarına baxmayaraq, xristian dininə mənsub olan gürcülərin, ermənilərin onlarla qəzet-jumalı və kitabı nəşr olunduğu halda, müsəlman xalqlarının dilində adi bir vərəqə də çap olunmurdu. XIX əsrin 40-cı illərində M.F.Axundovun M.Ş.Vazehlə Tiflis-

də baş tutmayan mətbəə yaratmaq təşəbbüsü də bu mülahi-zədən irəli gəlirdi.

XIX əsrin 70-ci illərində kapitalizmin sürətli inkişafı mərhələsində müasir elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin, xüsusilə kənd təsərrüfatına dair təcrübi biliklərin də ölkənin müsəlman zəhmətkeşlərinə çatdırılması, ağır əməklərini səmərəli və faydalı etmək zərurətini meydana çıxardı. Bu tarixi zərurəti təbiətşünas alim, məşhur millət xadimi Həsən bəy Məlikov Zərdabi hiss etdi. 1873-cü ilin 12 aprelində Bakı və Tiflis dəftərxanaları arasında bir il altı ay davam edən süründürmələrdən sonra 1874-cü ilin 5 oktyabrında Həsən bəy Məlikov Bakıda "Əkinçi" qəzetinin nəşrindən ötrü icazə verildi. Bununla da qəzet nəşr etmək yolunda duran maneələrdən biri götürüldü. Qarşıya dəfi bundan asan olmayan digər maneələr çıxdı. Naşirin özünün dediyi kimi "pul yox, çapçı yoldaş yox, kitabxana yox, hürufat yox." Lakin Vətən eşqi, millət məhəbbəti Həsən bəy Zərdabiyə güc verdi. O bu çətinliklərin hamısını dəf etdi. 1875-ci ilin 22 iyulunda Bakı şəhərində ana dilində birinci qəzet nəşr olundu. Bununla da Azərbaycan dövrü mətbuatının bünövrəsi qoyuldu. "Əkinçi" sahə qəzeti idi. Onun qarşısında duran birinci dərəcəli məsələ, başlıca məqsəd kənd təsərrüfatına dair müasir elmi bilikləri diyarın müsəlman əhalisi arasında yaymaqdan və aqrar sahədə iqtisadi dirçəlişə nail olmaqdan ibarət idi. Bu isə rəsmi hökumət dairələrinin fikrinə görə birbaşa kənd və şəhər əhalisinin maddi rifah halının yaxşılaşmasına kömək etməli idi. Əslində qəzetin nəşrinə bu məqsədlə icazə verilmişdi. Şübhəsiz, ilk milli qəzetin "Əkinçi" adlanması və onun öz fəaliyyətinin yalnız kənd təsərrüfatına dair məlumat təbliğ etməklə məhdudlaşdırması müəyyən mənada Həsən bəy Zərdabi tərəfindən arzuolunmaz hal idi.

O, fəaliyyət meydanına müasir ictimai münasibətlərdən kənarda saxlanmış, siyasi cəhətdən hüquqsuz, iqtisadi cəhətdən müflis, mədəni cəhətdən kasıb, biçarə bir millətin müəllimi və xadimi kimi gəlmişdi. O, siyasi-ictimai və ədəbi istiq-

məti olan qəzet nəşr etmək arzusunda idi. Lakin dövrün onun arzuları qarşısında çəkdiyi sədləri gördükdə Zərdabi məcburən çarizmin verdiyi cüzi mərhəmətə qane oldu. Nasir "Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti" məqaləsində yazırdı: ...Hər kəsi çağıraram gəlməyir, deyirəm qanmayır... belə də qəzet çıxarmaqdan savay bir qeyri əlac yoxdur ki, kağızın üstünə yazılmış sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin".

Lakin H.Zərdabi siyasi maneərlər edərək daşdığı adi leksik mənadan fərqli olaraq "əkinçi" sözünə geniş mənə aşıladı. Onu kənd təsərrüfatı, ticarət və iqtisadiyyata dair məsələlərin fonunda radikal maarifçilik ideyalarının təbliğindən ötrü tribunaya çevirdi. Məşhur millət xadimi İsmayıl bəy Qəmərinskiyin obrazlı şəkildə dediyi kimi "birinci ovuc maarif buğdasını Həsən bəy ağamız səpdi. Daşlı, qumlu, dərə-təpə qara torpaqları sürməyə...başladı". Qəzet səhifələrində özünə yer tapan elmi mətləblər aktual siyasi-sosial məsələlərlə ayrı-ayrı dövlətlərin ictimai, iqtisadi və inzibati vəziyyətilə, əhəlinin yaşayış tərzi və mədəni durumu ilə əlaqələndirildi. Bu kontekstdə "Əkinçi" siyasi-ictimai görüşlərin formalaşmasına xidmət göstərdi. "Əkinçi" "Daxiliyyə", "Əkin və ziraət xəbərləri", "Elmi xəbərlər" və "Təzə xəbərlər" adlı dörd şöbə ilə fəaliyyətə başladı. Dördüncü saydan başlayaraq qəzetdə arasıra "Məktub" və "Məktubat" adlı sərlovhəsi göründü. Dördüncü saydan sonra "Məktubat" əsas şöbəyə çevrildi. 1876-cı ildən başlayaraq, "Əkin və ziraət xəbərləri" "Əhvali-əhli-dəhat" adlandırıldı.

"Əkinçi"nin nəşrə başlanması ilə Azərbaycan yazıçılarının ilk təşkilatı yarandı. Əsrin ilk ədəbi meyvələri redaksiya ətrafında toplandı. Onlar məslək və peşələri etibarilə müxtəlif idilər. Qəzetin əsl müəllifləri H.Zərdabi, M.F.Axundov, Axund Əhməd Hüseynzadə, Seyid Əzim Şirvani, Təvaid, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgərağa Gorani, Məhbus Dərbəndi, Həsən Əlqədari, Məhəmməd Tağı Əlizadə, Mohsun Badkubeyi, Heydəri idi. Bunlarla yanaşı orada arabir kapitan Sultanov və Həsən Qara Hadi kimi zamanənin geridə qalmış

mürtece adamları da çıxış edirdi.

Xanlıqlar dövrünün dərəcəlik idarə üsulundan qurtarıb kapitalizm burulğanına düşən və müasir dövrün yaşayış qaydalarına yiyələnmə bilməyən səriştəsiz müsəlman kütləsinə bələdçilik edib qurtuluş yolu göstərmək "Əkinçi" məramnaməsinin əsas məqsədini təşkil edirdi. "Əkinçi"lər belə hesab edirdilər ki, "bu halda müsəlman millətləri tufana düşmüş gəmi təkidirlər ki, hər ləpə onların bir hissəsini aparıb qər q edir". Qəzetin əməkdaşları xalqı qarşılaşdığı təhlükədən xilas etmək üçün "elm, təhsil" etmək, müasir elmi biliklərin əsaslarına yiyələnmək yolunu əsas şərt sayırdılar. H.Zərdabi yazırdı: "bizim zamanəmiz dəyişilib, biz elm sahiblərinə rast gəlmişik, bizim ilə zindəganlıq çəngi edən millətlər elm təhsil edirlər, ona binaən görə biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq çəngində qalib olmasaq da onların bərabərində dayanıb duraq. Yoxsa dövlət və xoş güzəranlıq onların əlinə gedəcəkdir və bizlər qürur ilə zindəganlıq çəngində məğlub olub tələf olacayıq".

"Əkinçi"lər elmsizliyi müsəlman zəhmətkeşlərinin maddi və mənəvi yoxsulluğa məhkum olmasının, söyülüb talan edilməsinin səbəbi hesab edirdi. H.Zərdabi məhkəmələrdə savadsız əhəlinin vəkillər tərəfindən soyulmasından söhbət açaraq yazırdı: "Nə qədər biz avamıq, bizi aldadan olacaqdır. Advokatlardan bizləri xilas etmək ilə biz xoşguzəran olmayacayıq. Onlar olmayanda bir qeyri müftəxor bizim malımıza şərək olacaqdır".

İstismarçılardan və rüşvətxor məmurlardan xilas olmağın yolunu elmi biliklərə sahib olmaqla hüquqların bilməkdə görünən ədib yazırdı: "Səy edin, qanacağımızı artırın, yəni elm təhsil edin ki, müftəxorların sizin tər töküb qazanacağınız mülk və malınıza şərəkətliyi olmasın".

Dini və dünyəvi elmlərin müasir cəmiyyətdə mövqeyinə aydınlıq gətirmək, hər ikisinin ahəngdar inkişafını təmin etmək, əhəlinin maddi və mənəvi dirçəlişinə nail olmaq məqsədilə əkinçilər "elmi ədyan və elmi əbdan" mövzusunda mü-

zakirə təşkil etdilər. Onun əsas tənqidi atəşi dini elmlərin rolunu şişirdib dünyəvi elmləri inkar edənlərə qarşı çevrilməmişdi.

Axund Əhməd, H.Zərdabi, Heydəri məsələnin bu şəkildə qoyuluşunu yanlış hesab edirdilər. Onlar Qurana istinad etməklə isbata yetirdilər ki, peyğəmbər insanların həyatı üçün dünyəvi elmlərin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmiş, hətta bunları digər elmlərdən üstün tutmuşdur. Ona görə Məhəmmədin sağlığında və xəlifələrin hakimiyyəti illərində İslam dünyasının hər tərəfində məktəblər, mədrəsələr açılmış, elmin işığı dünyaya yayılmışdır. Lakin xəlifələrdən sonra şahlar, sultanlar şəxsi mənafeləri xatirinə əhalini mütiləşdirib qula çevirmək naminə dünyəvi elmlərin qarşısını almışdılar. H.Zərdabi peyğəmbərin dünyəvi elmlər haqqında kəlamını izah edərək yazırdı: "Elmi-əbdan hədisi 1293 ildir ki, xalqın ipini əllərində saxladan şəxslərə məlumdur. Amma onlar bəzi səbəblərə binaən bu çağacan nə ki ol hədisi xalqa bəyan etməyiblər, amma özləri də onun dalınca olmayıb müsəlman millətini sərgərdan qoyublar. Çünki qazetin muradı xalqın gözünü açmaqdır. Ona binaən peyğəmbər əleyhissəlamın 1293 il əməl olunmayan qövsünü xalqa bəyan etmək qazetə vacibdir".

"Əkinçi"də müzakirələrin digəri "Elmi haradan öyrənək?" sualı ətrafında təşkil edilmişdi. M.F.Axundzadə "bizim əzizimiz və gözümüzün işığı Həsən bəy" müraciəti ilə başlanan məktubunda islam dünyasının tənəzzülünü, dini ixtilaflar zəminində əhali arasında birliyin və yoxsulluq üzündən mədəni tərəqqi vasitələrinin yoxluğunu dəlil gətirib qazetin elmə çağırışlarının həyata keçə biləcəyinə ümid bəsləməmişdi. "Əkinçi"lər M.F.Axundzadənin mülahizələrini oxucuların "bədəninə qorxu lərzəsi" salan "qışın çilləsində olan çovğuna" bənzətmişdilər. H.Zərdabi, M.T.Əlizadə, M.Səlyani əməli yollar təklif edərək "cəmiyyəti-xeyriyyə"lər təşkil etmək və əhalidən pul toplamaqla elmin təbliğinə lazım olan vasitələrin hazırlana biləcəyinə ümid yaratmışdılar. Bu yolda millət xadimlərinin fədakarlıq göstərmələrini əsas şərt hesab edən Məhəmməd Tağızadə yazırdı: "Bu halda milləti-islam qüv-

vətdən düşmüş yer kimidir. Lazımdır ki, neçə nəfər sizin kimi öz bədənini oda yandırıb, onun külü ilə bu yeri qüvvətə gətirsinlər ki, sizin övladınız bu yerdən bəhrəyab olsun".

M.F.Axundov "Əkinçi"lərin sırf əməli səciyyə daşıyan fikirləri ilə razılaşmırdı.

"Əkinçi"nin beş şöbəsindən dördü "Daxiliyyə", "Əhvali-əhli-dehat", "Elmi xəbərlər", "Təzə xəbərlər" birbaşa elmi problemlər və elmi informasiyaların təbliğinə xidmət göstərirdi. Şöbələr elə məharətlə tərtib olunmuşdu ki, onlar kompleks halında əhalinin şüurunda əski məişət vərdislərinin mövhumi görüşlərinin buxovundan xilas olub real həyatı məsələlərinə yaxınlaşmasına qüvvətli təsir göstərdi.

"Daxiliyyə" qəzetdə bir qayda olaraq baş məqalənin funksiyasını yerinə yetirirdi. O, ancaq baş mühərrif tərəfindən yazılırdı. "Daxiliyyə" hər ölkənin və xalqın müasir problemlərinə, ətrafda baş verən hadisələrə nəşirin mövqeyini bildirir və münasibətini ifadə edirdi. Məqalələrin mövzusu geniş, problemləri əlvan idi. Lakin onları bir ümumi adda xalq mənafeyi uğrunda mübarizə birləşdirirdi. Ədib məqalələrin birində müxtəlif vasitələrlə əliqəbarlı kütləni soyub onu müflisləşdirən, cəhalət qaranlığında qalmasından xeyir götürənləri tənqid edərək yazırdı: "Ey zikr olan əşxaslar, bunu fəhm edin ki, sizin dayanacağınız onun diriliyinə mövcuddur. Və necə ki, insan qarında zindəganlıq edən qurdlar insanın yedikləri ilə dolanır və insan vəfat edəndə onlar da vəfat edir, habelə siz xalqın qanını sorub, onu puç edib, özünüz həm puç olacaqsınız".

"Əkinçi"nin rəsmi dairələr tərəfindən qarşısına qoyulan əsas məqsəd "Əhvali-əhli-dehat" şöbəsi vasitəsilə həyata keçirilirdi. Burada bir qayda olaraq əkinçilik, maldarlıq, meyvəçilik və s. təsərrüfat sahələrinə dair materiallar dərc olunur, məhsuldarlığın yüksəlişinə yardım göstərən yeni üsullar haqqında məlumat verilmirdi. Bu baxımdan "mal südükdən yağ qayıрмаğa", əkin yeri becərmək üsullarına, heyvanları yemləməyə, təsərrüfat alətlərinə, çəyirtkə və digər həşəratlarla mübarizəyə həsr olunmuş məqalələr diqqətə layiqdir. Bu məlu-

matlar kəndli kütləsinə təsərrüfatını elmi əsaslar üzrə yenidən qurmaq işində yardım göstərmiş, güzəranın yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur.

"Elmi xəbərlər"də gedən materialların səciyyə etibarilə "Əhvali-əhli-dehat"da gedən yazılarla yaxından səsleşdiyini nəzərə alsaq demək olar bunlar bir-birini tamamlayır və əhalinin elmi dünyagörüşünün formalaşmasına, əski məişət tərzindən qurtarmasına müsbət təsir göstərirdi.

"Əkinçi"nin fəaliyyətində "Məktubat" şöbəsi xüsusi yer tuturdu. O, problemlərin əlvanlığı, müəlliflərinin çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Əsrin sosial məsələlərinə münasibət onun vasitəsilə ifadə olunurdu. Cəmiyyətin inkişafında dini və dünyəvi elmlərin əhəmiyyəti, yenidən qurulmasında, realist ədəbiyyatın rolu, aşurada icra olunan vəhşi adətlərin sağlam düşüncəyə ziyanı və s. ilk dəfə burada geniş müzakirə edilmiş, əhalinin sağlam yollarla inkişafına istiqamət verilmişdir. Həm dini, həm dünyəvi elmlərin xalq həyatı üçün əhəmiyyətinə dair peyğəmbərin rəyini xalqa çatdıran "Əkinçi" aşura günü ağ köynək geyib bədəninə xətər yetirən fanatiklərin hərəkətlərində şəriyyətlə əlaqə görmür, bunu müdafiə edən kapitan Sultanov və Həsən Qari Hadi kimilərinin fikirlərini nadanlığın təzahürü kimi qiymətləndirirdi.

M.F.Axundzadənin realizm nəzəriyyəsini müdafiə edən "Əkinçi"lər ədəbiyyatın həyata yaxınlaşması uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdılar. Realizmin mövqeyində duran "Əkinçi" əməkdaşları sənətin qarşısında xalq həyatına fayda gətirmək vəzifəsi qoyurdular. Müasir şəraitdə xalqa fayda gətirməyən, məişətinin dəyişməsinə kömək etməyən əsərləri məqbul saymırdılar.

Bu məqamda onlar klassik və şifahi ədəbiyyatın xalqın şüurunda dərin iz buraxmış nümunələrinə qarşı çıxır, onların müasir dövrün qabaqcıl ideyalarını yayıb, təbliğ edən yeni əsərlərlə əvəz olunmasını tələb edirdilər. H.Zərdabının, N.Vəzirovun Firdovsi, Sədi, Hafız, Fizuli irsinə tənqidi münasibəti buradan irəli gəlirdi.

"Əkinçi"lərin ədəbi görüşlərində təqdidçi şeirə qarşı mübarizə də sərt idi. Onlar ictimai idealdan məhrum olan epigoncu şairləri, eşqbazlığı, cürəkeşliyi təbliğ etməklə gəncliyin ruhunu zəhərləməkdə ittiham edirdilər. "Əkinçi"nin ədəbi mübarizələri Seyid Əzimin maarifçi realist poeziya meydanına gəlməsi ilə nəticələndi. O, "Əkinçi"də dərc etdiyi şeirlərlə milli poeziyanın inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu.

"Əkinçi" dəyəni "nin, "seyid və müridlərin lənətinin", mollaların, mərsiyəxanların dad-fəryadının, erməni danosçularının fitnəsinin, məmurların təqibləri altında iki il iki ay nəşr olundu. Bu müddət ərzində qəzetin 56 nömrəsi çıxdı. General-qubernator D.K.Staroselskinin Bakıdan gətməsi, 1877-ci ildə Rus-türk müharibəsinin başlanması "Əkinçi"nin vəziyyətini ağırlaşdırdı. O, 1877-ci ilin sentyabrında fəaliyyətini dayandırdı. "Əkinçi"nin qısa ömür sürməsinə baxmayaraq o, Azərbaycan ictimai fikrinin, dövrü mətbuatının tarixində dərin iz qoydu. Qəzet Əhsənül-Qəvaidin yazdığı kimi şəfqətli nəsihətçi oldu. Hünər və kamal toxumları əkdirdi. Xalq ondan səmərə götürdü. Ayna oldu, eyibləri göstərdi. Təbib oldu, həqiqətin acı dərmanları ilə nadanların mərzətini müalicə etdi. Əzəxana oldu, dərdlərə ağladı və yaxşılığa tərəf çəkdi. "Əkinçi" pərakəndə halında bir-birindən xəbərsiz yaşayan ədib və şairlərin mərkəzini yaratdı. Onları vahid bir ideya ətrafında birləşdirdi. Onun fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan jurnalistika məktəbi və publisist janrı yarandı. "Əkinçi"lər sadə və aydın bir üslubun əsasını qoydular. O, Azərbaycan mətbuatının sonrakı inkişafı üçün nümunə oldu.

"Əkinçi" bağlandıktan iki il sonra dövrü mətbuat yaratmaq uğrunda mübarizələrin meydanına Qafqaz Sünni Ruhəniləri İdarəsinin üzvü Hacı Səid Ünsizadə gəldi. O, 1878-ci ilin 4 dekabrında Qafqaz senzura komitəsinə ərizə verərək "Ziya" adlı qəzetin nəşrinə icazə istədi. Səkkiz gün sonra ona müsbət cavab verildi. 1879-cü ilin 14 yanvarında "Ziya"nın ilk nömrəsi nəşr olundu. Bir sıra qısa və uzunmüddətli fasilələr nəzərə

alınmazsa, onun fəaliyyəti beş il yarım, 1879-cü ilin yanvarından 1884-cü ilin iyununa qədər davam etdi. Bu müddət ərzində o bir il altı ay "Ziya" adı altında daş başması üsulu ilə nəşr olunmuşdur. Beş aylıq fasilədən sonra qəzet "Ziyayi-Qafqaziyyə" başlığı ilə nəşr olunmuşdur. "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə")nin redaksiyası dörd il Tiflisdə, az bir müddət Şamaxıda fəaliyyət göstərmişdir.

"Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə") qəzetinin nəşri mərkəzi Rusiyada və onun müstəmləkə ucqarlarında inqilabi düşüncənin və radikal fikirlərin təqib olunduğu mürəkkəb tarixi şəraitə təsadüf edirdi. Ona görə "Əkinçi"dən fərqli olaraq "Ziya" mülayim mövqə tutaraq liberal maarifçi kimi fəaliyyətə başladı. Naşir qəzetin fəaliyyətini mədəni islahatların həyata keçirilməsi işinə istiqamətləndirdi. O, bununla qüvvətlənən maarifçilik hərəkatının tələb və ehtiyaclarını təmin etməyə başladı. "Millət və vətənimizin tərəqqisinə", "insaniyyət və islamıyyət aləminə" xidmət göstərmək qəzetin əsas məqsədinə çevrildi. Naşir belə hesab edirdi ki, "zəmanənin tərəqqiyə mail olan hərəkatında sürət müşahidə olunur".

Naşir islahatlar keçirib tərəqqi hərəkatına lazım olan vəsaitləri hazırlamaq uğrunda mübarizəni qəzetin əsas məqsədi sayırdı. Onun islahat planlarında məktəb, əlifba, dil, dərslük məsələləri aparıcı yer tuturdu. Bu məsələlərin müzakirəsində S.Vəlibəyov, M.Şahtaxlı, Sədrəddinbəyov, Hacı Səid Ünsizadə, Məhbus Dərbəndi və b. iştirak edirdi. Fikirilər müxtəlif olsa da, onları yeni dövr Azərbaycan mədəniyyətinin islam dini və milli zəmində qurulması ideyası birləşdirdi.

1883-cü ilin yanvarında Tiflis şəhərində Cəlal Ünsizadə tərəfindən "Kəşkül" adlı aylıq jurnal nəşr olunmağa başladı. Şagird dəftəri həcmində 15 səhifədən ibarət olan jurnalda bədii ədəbiyyat nümunələri (S.Əzimin "Qurani-Əzimi-asiman və çobani-nadan", Şeyxinin "Səd heyf, Münif Paşanın "Ey bülbul" mənzumələri, Cəlal Ünsizadənin Lafontedən "Şir qisməti", ərəb təmsil məcmuəsi "Əmsali-Loğman"dan tərcümələri), mətbuat xülasəsi "Tərcüman"nan qəzetə", "Qafqaz qə-

zətəsi və "Kəşkül", "Qəzetə və jurnalları mütaliə", Ədəbiyyat və mətbuati-milliyəmizin çalışanları", rəssenziyalar ("Vətən dili", "Salnameyi-türki", "Kitabi-Dilgüşa"), əxlaq, adət və mərasimlərə dair yazılar ("Mərhum Abbasqulu ağanın", "Təzhibi-əxlaq" "Novruz" haqqında məlumatı tarixi"), beynəlxalq siyasətə dair xülasələr, tibbə dair məlumatlar və s. dərc olunurdu.

"Kəşkül" 6 nömrə jurnal kimi nəşr olunduqdan sonra fəaliyyətini dayandırdı. O, 1883-cü ilin 23 dekabrından 1891-ci ilin 18 oktyabrına qədər qəzet qəlibində çıxmağa başladı. Doqquz il ərzində onun cəmi 123 nömrəsi çap olundu. Milli dirçəlişə yardım edən müxtəlif problemlər "Kəşkül"ün əsas məqsədini təşkil edirdi.

Sələfləri "Əkinçi" və "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə") kimi milli dirçəliş uğrunda mübarizə, "Kəşkül"ün əsas ideya istiqamətini təşkil edirdi. Bunların arasında 80-ci illərdə xüsusi əhəmiyyət qazanan maarif məsələləri, əski məktəblərin və dərslükərlərin islahı, müəllim kadrlarının hazırlanması aparıcı yer tuturdu. "Mədrəsələrimizin islahı zəruri deyilmi?"; "Bizim müsəlman məktəblərində islahat", "Bizim qəzetləri mütaliə", "Məktəblərimizin islahına bir kömək", "Tiflisdə həqadis" və s. məqalələrdə xalq maarifinin aktual problemləri müzakirəyə qoyulub, inkişaf yolları göstərilmişdi.

"Kəşkül"də təhsil, dövrü mətbuat və mədəni-maarif ocaqlarının yenidən qurulması uğrunda mübarizə birbaşa milli dirçəliş məsələləri ilə əlaqədar qoyulurdu. Qəzetin əməkdaşları xalq həyatında müşahidə etməkləri tənəzzülün, cəhalet və nadanlıqın səbəblərini maariflənməməkdə, zəmanənin qanunlarını bilməməkdə, müasir həyatla ayaqlaşmağı bacarmamaqda görürdülər. Bu baxışdan "Bilməmək nə böyük bəladır" ümumi başlıq altında olunmuş silsilə felyetonlar "Tərbiyəli Səfi bəy", "Bir suala cavab", "Tiflisdə qıraətkeşlərimiz" və s. məqalələr xüsusi diqqət kəsb edir. Mövzuları mülkədar və kəndli həyatının müxtəlif mənzərələrindən götürülən bu məqalələrin əsas tənqid hədəfləri zəmanənin tələblərindən xəbərsiz qalan Azərbaycan mülkədarları və bəyləri idi. Azər-

baycan bəylərinin və mülk sahiblərinin tutulduqları müxtəlif əxlaqi və sosial xəstəliklərdən söhbət açan müəllif bütün bunların səbəbini onların vətəndaşı olduqları ölkənin qanunlarını, dövlətin dilini, müasir yaşayış qaydalarını və yollarını bilməklə izah edirdi.

Bəylər, xanlar, mülkədarlar xırda bir iş üstə divanxanalara düşürlər. Müasir həyat məsələlərində səriştəsiz olduqlarına, dil, qanun, yazı-pozu bilmədiklərinə görə müxtəlif kargüzarlıq sənədlərinin tərtibindən, vəkil və müstəntiqlərə verdikləri rüşvətdən, aldıkları borcdan ötrü ata-baba mülklərini girov qoyur, ağır bahalı torpaqları əlindən çıxır. Dünənki ağalar yalavaca çevrilirlər. Bu vəziyyəti milli faciə hesab edən müəllif qüسسə içində yazırdı: "Biçarə yazıq bəy davasını qeyb etdiyi zaman nə hala düşəcəyini gözlər dolsun görməsin, mülk əlindən çıxır. Var-yoxunu tələbkar və borclu deyilən müamələxorlar alar və bəzimiz bir o qədər çəkməz ki, ayağı çəkməsiz, başı başlıqsız və arxası paltosuz qaldığı halda latü-lütlərə tay və tuş olur".

Müəllifi bilməmək üzündən ictimai və siyasi həyatda mövqelərini itirən bəylərə verilən digər ittiham narahat edirdi. Bu isə onların əsl-nəsəblərinin inkar olunmasından ibarətdir. O yazırdı: "Biz bu gün görürük, deyirlər ki, tamam türk milləti və tamam "bəylik" deyilən şey olmayıbdır. Türklərdəki bəylər əsl və nəsəbi ilə irsən alınma bir şey olmayıb, bəlkə hər kəs qol və pul zoru ilə - "bəylik" və "ağalığ" və "xanlıq" ləqəbləri almışdır".

"Bilməmək" faciəsindən istifadə edib azərbaycanlı bəylərin mülklərinin əllərindən alan bədxah hakim və qonşuların əsl-nəsəblərini inkar etmək cəhədlərinə qarşı çıxaraq yazırdı: "Bizim türk əslzadə bəyləri haqqında belə mövhumatda onlara tarix kitablarını nişan veririk. Türk və farslarda qədim zamanlardan bəri nə qədər müstəqil sultanlar, padşahlar, xanlar, bəylər və ağalar olduqlarını göstərməyə dəlil və dəlayil istər? O cümlədən bizim bəylərimizi inkar edənlərə deyirik ki, bir başa Hindistan və Türkünistan

qitələrindən başlayıb ta Sibiryanın içərilərinə qədər hər bir yerdə Qazan və Əstərhan, Dəşti-Qırçağ və Noqaya səlcuqlarda bu qədər padşahlar, sultanlar, xanlar və bəylər və ağalar, vəkil və vəzirləri olmayıbmı? Və yaxud bu qədər "padşah" və "şahzadə" və "xan" və "mirzə", "bəy" və "ağa" sözləri türki olmayıb, başqa mənalarda istemal olunur?"

"Əkinçi" və "Ziya"dan ("Ziyayi-Qafqaziyyə") fərqli olaraq "Kəşkül" qəzetinin redaktoru bədii ədəbiyyatın nəşrinə geniş yer ayırırdı. "Ədəbiyyat" başlığı altında dərc olunmuş bir yazıda mühərrir qəzetin ədəbi mövqeyindən söhbət açır: Qəzetində ədəb və şairlərin üzünə açıq elan edərək onun səhifələrində "şeir və qəzəl", "tərcüməli və tərcüməsiz kalami-mövzun", "nağıl, hekayə, rəoman və komediya" dərc etməyi vəd edirdi. "Kəşkül"də vaxtaşırı Cəlal Ünsizadə ilə tanış Seyid Əzimin, Mirzə Rəhim Fənanın, Mirzə Məhəmmədəli Qubbeyinin orijinal əsərləri çap olunurdu.

"Kəşkül" nəşri Şərqi və Qərbi xalqlarının arasında ədəbi əlaqələrinin genişlənməsinə xüsusi əmək sərf edirdi. Qəzet Xəyyamın rübailərini, Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasını rus dilinə, A.Nekrasovun, Şillerin və Hübnerin bir sıra əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edib çap etmişdi.

"Kəşkül" oxucu kütləsini Şərqi və Qərbi görkəmli söz ustaları ilə tanış etmək sahəsində də faydalı işlər görmüşdü. Bu baxımdan "Şirazlı Xacə Hafizin tərcüməyi halı", "Şirazlı Sədinin tərcüməyi halı", "Tərcüməyi əhvali Mirzə Fətəli", "Xülaseyi-əhval" (V.Hübner haqqında), "Təəssüfi Əzim" (Seyid Əzimin həyatı haqqında nekroloq), "Seyid Əzim və əsarı" məqalələri ədəbi fikrin mübadiləsinə müsbət təsir göstərirdi.

1891-ci ilin 23 oktyabrında "Kəşkül" bağlandı. Hacı Səid və Cəlal Ünsizadələrin kiçik qardaşı Kamal Ünsizadənin "Azərbaycan", A.O.Çernyayevskinin "Fikir", Əhməd bəy Ağayevin "Məşriq", Məhəmmədəğa Şaxtaxtının "Tiflis", Sultan Məcid Qənizadə və Nərimanovun "Sovqat", Sultan Məcid Qənizadə və Həbib bəy Mahmudbəyovun "Nübar", Sultan

Məcid Qənizadənin müstəqil "Çıraq" və "Şami-mərifət" adları altında ana dilində qəzet-jurnal nəşr etmək təşəbbüsləri baş tutmadı, onların ərizə və müraciətləri Sankt-Peterburq və Tiflisdə sensor və Daxili İşlər Nazirliyinin məmurları tərəfindən müxtəlif bəhanələrlə rədd edildi.

Azərbaycanda milli hərəkatın gündən-günə qüvvətləndiyi və milli hərəkatların genişləndiyi mühüm bir tarixi mərhələdə Azərbaycan xalqı ictimai və ədəbi fikrin inkişafı üçün meydan açan dövrü mətbuatdan məhrum oldu. Bunun təsiri nəticəsində ədəbi, ictimai, fəlsəfi fikrin inkişafına böyük ziyan dəydi, bu vəziyyət on iki il, 1903-cü ilin martında Tiflisdə "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşrinə qədər davam etdi.

Ədəbiyyat

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş verən siyasi sarsıntılar, inzibati bölgülər, əsrin II yarısında kapitalizmin inkişafı, istehsal münasibətlərinin dəyişilməsi, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində həyata keçirilən islahatlar geniş xalq kütləsinin ictimai şüurunun inkişafına ciddi təsir göstərdi. Əhalinin həyat və məişət tərzində, əxlaq qaydalarında yeniliklər yarandı. Artıq orta əsrlərdən qalma adətlər, qanunlar yeni əsrin tələblərinə sığmadığını açıq surətdə nümayiş etdirdi. Feodalizmin təvsiatlarına tənqidi münasibət gücləndi. Bütün bunlar öz ifadəsini kapitalizmin inkişafı ilə formalaşan maarifçilik məfkurəsində tapırdı.

Feodalizmin kapitalizmə keçil dövrünün məfkurəsi olan maarifçiliyin komponentləri əsrin I yarısında A.Bakıxanov, M.Ş.Vəzəh, İ.Qutqaşınılı, Q.Zakir və b. sənətkarların yaradıcılığında yaranmışdı. XIX əsrin II yarısında ölkədə kapitalizmin inkişaf edib bütün iqtisadi həyat sahələrini özünün qüvvətli təsiri altına alması nəticəsində inkişaf etdirdi.

M.F.Axundov yaradıcılığında maarifçilik qüdrətli məfkurə cərəyanına çevrildi. Maarifçilik məfkurəsi XIX əsrin 70-90-cı illərində H.Zərdabi, Seyid Əzim, Əhsənül-Qəvaid,

Hacı Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşları, N.Vəzirov, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Ə.Haqqverdiyev, M.T.Sidqi simasında kütləviləşdi və bu məfkurə XX əsrin əvvəlində birinci rus inqilabına qədər Azərbaycanda yeganə fikir cərəyanı oldu.

"Maarifçilik" termini dünya dillərində müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Lakin o hamısında "ışıq" mənasında işlənir. Lakin "ışıq" sözü adi leksik mənada başa düşülməməlidir. O, insan zəkasını işıqlandırıb beyinləri gələcəkdə inqilaba hazırlayan elmi biliklər və ədəbiyyat mənasında işlənir.

İnsan zəkasını dini mövhumi təsəvvürlərin buxovundan xilas etmək, ictimai həyatda onun fəal mövqeyini təmin etmək, vətəndaşlıq hüquqlarını başa salmaq maarifçilik məfkurəsinin başlıca məqsədi və spesifik xüsusiyyəti idi. Aqlın qüdrətinə əsaslanıb islahatlar aparmaq yolu ilə cəmiyyəti dəyişmək maarifçilərin əsas şüarı idi. Maarifçilik kəskin anti-feodal səciyyəyə malikdir. Gənc burjuaziyanın məfkurəsi olub, əsasən kəndlilərdən ibarət geniş xalq kütləsinin mənafeyini müdafiə edən maarifçilik cəmiyyətdə inqilabi rol oynayırdı. Lakin onun nümayəndələri mövcud cəmiyyəti hər b, silah yolu ilə dəyişməyin əleyhinə idilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, təbii texniki, elmi-kütləvi və ictimai bilikləri xalq arasında yayıb beyinləri işıqlandırmaqla mövcud quruluşu təkamül yolu ilə dəyişib yenidən qurmaq olar. Bu yoldan onlar silaha, silahlı üsyana, kütlənin gücünə deyil, zəkanın qüdrətinə istinad edirdilər. Ona görə ağıl ətraf mühitin bütün məsələlərini qiymətləndirmək işində əsas meyar idi. Onlar hər şeyi aqlın mühakiməsinə verir, ona uyğun gələnləri qəbul edir, müvafiq olmayanları rədd edirdilər.

Maarifçilik vahid ümumdünya modelinə malik məfkurə cərəyanıdır. Lakin o bütün ölkələrdə eyni cür təkrar olunmur. Yarandığı ölkənin siyasi-ictimai və iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq onun bu və ya digər komponenti gah qabarıq, gah da zəif surətdə təzahür edir. Öz inkişaf səviyyəsi etibarilə Mərkəzi Rusiya və Avropa ölkələrindən geridə qalan

Azərbaycan bu məfkurənin bütün keyfiyyətləri ehtiva edə bilməmişdir. Azərbaycan maarifçilərinin düşüncələrində onun feodalizmə qarşı mübarizə hesab etmək, "düşünən zəkam mövcud hər şeyin yeganə ölçüsü" saymaq, cəmiyyəti ağıla istinad etməklə yenidən qurmaq, "təbii hüquq təlimini, insan şəxsiyyətinin azadlığını və toxunulmazlığını müdafiə etmək, insanın formalaşmasında mühitin rolunu əsas kimi götürmək ifadə olunmuşdu.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda maarifçilik məfkurəsi inkişaf edib ictimai fikrin bütün istiqamətlərini əhatə etdi. O, özünün parlaq ifadəsini ədəbiyyatda tapdı və onun inkişafına qüvvətli təsir göstərdi. Ədəbiyyat həyata yaxınlaşdı, sənətkar oxucunu onu əhatə edən adamların mühitinə, real və gündəlik hadisələr aləminə bağladı. Bununla da realizm dövrün əsas yaradıcılıq metoduna çevrildi. Burjuamülkədar cəmiyyətinin ziddiyyətli səhnələri, mühüm sosial-əxlaqi problemlər, müxtəlif təbəqələrin həyat-məişət səhnələri, milli gerçəklik ədəbiyyatda təsvir və təhlil olunmağa başlandı.

Kapitalizmin meydana çıxardığı kəskin ictimai ziddiyyətlər, kəndli üsyanları və fəhlə tətilləri, qaçaqçılıq hərəkatının genişlənməsi, bütün bunlarla əlaqədar olaraq millətin siniflərə və təbəqələrə bölünməsi prosesinin sürətlənməsi yazıçıların diqqətini konkret tipik şəraitdə, tipik hadisələrə yönəltdi. Bu isə öz növbəsində maarifçi realizmin yaradıcılıq metodu kimi formalaşmasını şərtləndirdi.

Feodalizmə, burjuamülkədar əxlaq normalarına qarşı mübarizə pafosunun qüvvətli ifadəsi, sosial həyatın başlıca qanunauyğunluqlarının aşkarlanması, onun mühüm cəhətlərinin düzgün və tarixən konkret təsire gətirilməsi, cəmiyyətdə insanın fəal mövqeyinin təsdiq olunması, demokratik məzmun və idraki qayə, müsbət ideal, didaktik ibrətamizlik, gələcəyə nikbin baxış, utilitarizm, açıq tendensiyaçılıq, təbliğatçılıq funksiyası, tipik məkan və zamanda bilik, obraz yaratmaq maarifçi realizmin əsas psixoloji əlamətlərini təşkil etdi.

Yeni ədəbi formaların inkişafı publisistikadan başladı, o, digər janrlardan fərqli olaraq fəallaşmış ədəbi prosesin ön cərgəsinə keçdi. Eyni zamanda kapitalizmin inkişafı ilə onun məfkurəsinin təsiri altında islahatlar yoluna düşən cəmiyyətin qarşısında dərin vəzifələrin müzakirə etməyə, tələyüklü məsələlərə aydınlıq gətirməyə və beləliklə müasir tərəqqinin yollarını göstərməyə başladı. Onun ilk nümunələri M.F.Axundzadə tərəfindən yaradıldı. Publisistika mətbuata məxsus ədəbi formadır. O, əsasən qəzet-jurnal vasitəsilə inkişaf edir. Lakin XIX əsrin 50-60-cı illərində və 70-ci illərin birinci yarısında ana dilində dövrü nəşrlər olmadığına görə qəzet-jurnalın icra etdiyi işi M.F.Axundzadə məktub vasitəsilə yerinə yetirdi və milli publisistikanın təməlini qoydu. Ədib İranda, Türkiyədə, Rusiyada, Fransada, Hindistanda yaşayan dostlarına göndərdiyi çoxsaylı məktublarında zamanın meydana çıxardığı həlli zəruri olan əlifba, dil, ədəbiyyat, din, dövlət quruluşu məsələlərini müzakirəyə qoydu, kapitalizm şəraitində müsəlman xalqlarının gələcək inkişaf yollarını göstərdi. Nəhayət, "Kəmalüddövlə məktubları" kimi özündə yeni dövrün inkişaf programını əks etdirən elmi – publisist əsər yarandı.

1875-ci ildə Bakıda "Əkinçi"nin nəşri ilə publisistikanın inkişafında yeni və orijinal mərhələ yarandı. Yaradıcılıq aləminə M.F.Axundzadə də daxil olmaqla H.Zərdabi, Əhsənül Qəvaid, N.Vəzirov, Ə.Köçərli, Məhbus kimi yazıçıların dəstəsi gəldi. Onların simasında M.F.Axundzadənin arzuladığı vətəndaş yazıçıları nəsli formalaşdı. Onlar qəzetin "Daxiliyyə", "Məktubat", "Elmi xəbərlər", "Təzə xəbərlər", "Əhvali-əhli-dehat" rubrikalarında cəmiyyətin mənəvi tələblərinə cavab verən materiallar dərc etməklə xalqın zərərli həyat və məişət tərzinin buxovunun qurtarmasına, inkişafın müasir istiqamətdə irəliləmələrinə nail oldular.

M.F.Axundzadə və H.Zərdabi başda olmaqla "Əkinçi"nin publisist ənənələrini "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə"), "Kəşkül"də Hacı Səid Ünsizadə, Cəlal Ünsizadə, Seyid Əzim Şirvani, Məhəmmədəğa Şahtaxtı, Səfərəli bəy Vəlibəyov

tərəfindən inkişaf etdirilirdi. Əlməmməd Xəlilov, Teymurbəy Bayramelibeyov, Firudun bəy Köçərli, Eynəli bəy Sultanov, Rəşid bəy Əfəndizadə, Sultan Məcid Qənizadə, Nərimanov kimi gənc ədəbi qüvvələr türk və rus dilli mətbuatda məqalələr dərc etdirir, publisistikanın canlanmasına dəyərli xidmət göstərdilər.

Publisistika Azərbaycan xalqına çürümüş feodalizmdən qurtarıb yeni cəmiyyətə qovuşmaq rolunda bələdçi oldu. Onun ardıcıl surətdə müzakirə edib mahiyyətinə aydınlıq gətirdiyi məsələlər ümumiləşdirilib bədii təxəyyülün süzgəcindən keçirilərək bədii əsərlərin təsvir və təhlil predmeti oldu.

Bədii ədəbiyyatın inkişafı dramaturgiyadan başlandı. Mürəkkəb həyat hadisələrinə nüfuz edən realizm onun tələblərinə cavab verən janrlara tələbi yaratdı. Bu ədəbi ehtiyacı ilk dəfə M.F.Axundzadə hiss etdi.

O, 1850-1855-ci illər arasında "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər", "Hekayəti Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah caduguni məşhur", "Hekayəti-vəzir xani Lənkəran", "Hekayəti xırs quldurbasan" "Sərgüzəşti mərdixəsis", "Mürafie vəkillərinin hekayəti" adı altında altı komediya yazmaqla Şərqdə dram növünün əsasını qoydu.

Göstərdiyi tarixi xidmətin əzəmətinə baxmayaraq, M.F.Axundzadə böyük təvazökarlıq nümayiş etdirərək dramnəvisliyi özünə yaradıcılıq yolu saymırdı. O, 1859-cu ildə "Təmsilat" adı altında nəşr etdirdiyi əsərlərinə yazdığı müqəddimədə dram sənətinin əsasını qoyduğunu qeyd edir, nümunə göstərməklə onun gələcəkdə yeni ədəbi qüvvələr tərəfindən inkişaf etdirilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin M.F.Axundovun arzuları gec bar verdi.

Dram sənətinə ilk nümunəsi "Sərgüzəşti Molla İbrahimxəlil kimyagər" in yazılmasından 23 il sonra N.Vəzirov, 32 il sonra R.Əfəndizadə, 34 il sonra E.Sultanov müraciət etdi. Lakin o, intensiv inkişaf etdi. Dramaturgiya həqiqi yüksəliş yoluna ancaq XIX əsrin 90-cı illərində ali məktəbləri, seminariya, gimnaziyaları bitirən və formalaşma prosesi keçirən

N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, Ə.Köçərli, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, R.Əfəndizadə və b. istedadlı gənclərin, yaradıcı ziyalıların geniş ictimai fəaliyyət meydanına gelişindən sonra dramaturgiyanı yeni janrlar və çeşnilərlə zənginləşdirdilər. İlk dəyərli nümunələri M.F.Axundzadə tərəfindən yaradılan komediyaların ardınca mənzum alleqorik komediyaların (C.Məmmədquluzadə "Çay dəstgahı"), musiqili komediyaların (Ə.Köçərli "Qocalıqda yorğalıq"), məişət komediyasının (N.Vəzirov "Ev təxribəsinin bir şəkli", "Adı var, özü yox", "Daldan atılan daş topuğa gəyər", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", "Döymə qapımı, döyərlər qapını", R.Əfəndizadənin "Qan ocağı", Ə.Haqverdiyevin "Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini", Ə.Axundov "Nəng hənək axırı dəyənek", M.M.Axundov "Məhəbbət-sizlik", N.Nərimanov "Nadanlıq", E.Sultanov "Tatarka"), ictimai komediyaların (N.Vəzirov "Pəhlə vanani zəmanə"), faciənin (N.Vəzirov "Müsibəti-Fəxrəddin", Ə.Haqverdiyev "Dağılan tifaq", "Bəxtsiz cavan"), simvolik faciənin (Ə.Haqverdiyev "Pəri cadu"), tarixi faciənin (N.Nərimanov "Nadir şah", S.M.Qənizadə "Qönçə xanım"), dramın (N.Nərimanov "Dilin bəlası") və s. nümunələri yarandı.

Burjua-mülkədar cəmiyyətinin müxtəlif həyat səhnəsindən götürülmüş dram əsərləri bir qayda olaraq real həyat faktına istinad edirdi. Lakin real gerçəklikdən alınmış mövzular həmişə yazıçıların maarifçi görüşlərinin təbliğinə xidmət edirdi. O, cəmiyyətdə vaxtı ötmüş adət-ənənələrin, qara qüvvələrin yaşamağa qadir olmadığını göstərməli, zəka səltənətinin yaranacağını, müsbət idealın tənənəsinə oxucu və tamaşaçılarda inam yaratmalı idi. Maarifçi ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan "İnkə və təsdiq" devizi buradan irəli gəlirdi. "İnkə və təsdiq" devizi ilə əlaqədar olaraq maarifçi pyeslər qoşa süjetli, qoşa planlı və qoşa ideyalı olurdu. Komediyalarda köhnə həyat və şüur tərzinin tənqidi mütərəqqi ideyaların təbliği ilə paralel şəkildə verilir. Süjet xətlərinin birində feodal dünyası və onun tərbiyə etdiyi adamlar (məsələn, Hacı Qənbər

("Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük"), Rüstəm bəy ("Müsiibəti-Fəxrəddin"), Hacı Abdulla ("Nadanlıq") və s.) digərində mütərəqqi ictimai qüvvələr (Fəxrəddin bəy, Əşrəf bəy, Ömər) təsvir olunur. Əsərin konflikti bir-birinə zidd qüvvələrin mübarizəsi üzərində qurulur. Süjet xətlərinin biri satirik, digəri didaktik pafosa malik olur.

Satira ağıla uyğun olmayan köhnə cəmiyyətin əsaslarını sarsıdır. Didaktika dağılmış dünyanın xarabalıqları üzərində qurulacaq yeni cəmiyyətin əsaslarını nişan verir. Dramaturq satirik tənqid və didaktik təqdir vasitəsilə diqqətini müsbət və mənfi qüvvələrin mübarizəsinə cəlb edir. Birincisinə rəğbət, ikincisinə nifrət doğurur.

XIX əsrin II yarısında ədəbi prosesdə bədii nəsr aparıcı mövqe tuturdu. Dramaturgiyadan fərqli olaraq bədii nəsr inkişaf etdirmək üçün təşəbbüslər əsrin I yarısında başlanmışdı. Realizm baxımından bəzi qüsurlarına baxmayaraq A.Bakıxanovun "Kitabi Əsgəriyyə", İ.Qutqaşının "Rəşid bəy və Səadət xanım", M.Ş.Vazehin "Kitabi-türki" dərslində miniatür didaktik hekayələri bu sahədə faydalı, irəliyə doğru atılmış addım oldu. Yeni dövrdə ədəbiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi bədii nəsrin həqiqi inkişafı M.F.Axundovun adı ilə bağlıdır. O, 1857-ci ildə "Aldanmış kəvakib" povestini yazmaqla realist nəsrin əsasını qoydu. M.F.Axundovla eyni vaxtda Şamaxılı şair-müəllim uşaqlar üçün didaktik mündəricəli kiçik hekayələrdən ibarət "Kitabi-nəsayeh" adlı məcmuə tərtib etdi. Dramaturgiya kimi M.F.Axundzadə povestinin yaranmasından sonra böyük fasilə yarandı. 50-ci illərdə Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun "Türk-Azərbaycan dili", 80-ci illərdə A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun "Vətən dili", Seyid Əzimin "Tacül-kütüb" dərsləklərində toplanmış əxlaqi didaktik hekayələr nəzərə alınmazsa, demək olar iri epik formalar əsasən 90-cı illərdən inkişafa başladı. Bir-birinin ardınca Azərbaycan dilində Əsgərağa Goraninin "Qara yel" (1891), C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" (1894), N.Nərimanovun "Bahadır və Sona" (1896), Sul-

tan Məcid Qənizadənin "Məktubati Şeyda bəy Şirvani" (1898-1900), fars dilində M.Ə.Talıbovun "Səfineyi-Talibi" (1894), H.Z.Marağayinin "İbrahimbəyin səyahətnaməsi" (1897) nəsr əsərləri yarandı. Sayca azlığına baxmayaraq Azərbaycan bədii nəsrinin ilk nümunələri maraqlı ideya-bədii, üslub və janr xüsusiyyətlərinə malik idi: onların ikisi M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib", Ə.Goraninin "Qara yel" əsərləri tarixi, digər nümunələr müasir mövzuda yazılmışdır.

Milli realist nəsrin yeni bir yaradıcılıq sahəsi olmasına baxmayaraq onlar maraqlı bədii xüsusiyyətə malik idi. Bir qayda olaraq ədiblər silsiləli nəsr əsərləri yazmağa meyl göstərirdilər. Bu dövrdə yazılmış beş iri həcmli nəsr əsərinin dördü silsiləli idi. Bu baxımdan C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları", S.M.Qənizadənin "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani", M.Ə.Talıbovun "Səfineyi-Talibi", H.Z.Marağayinin "İbrahimbəyin səyahəti" maraqlı xüsusiyyətlərə malik idi. "Danabaş kəndinin əhvalatları" və "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" konkret bir əsərin ünvanı deyildir. Bu ümumi başlıq altında süjet-kompozisiyası olan, hətta janr xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən seçilən əsərlər birləşir. "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Bir yüngülvari müqəddimə", "Eşşəyin itməkliyi" və onu tamamlayan "Xatimə"nin, "Məktubati Şeyda bəy Şirvani"ni, "Müəllimlər ictimaiyyəti" hekayəsinin, "Gəlinlər həmayili" romanının ümumi başlığıdır. Bir ad altında birləşdirilmiş bu əsərlərin hər birinin müstəqil fabulası, süjet xətti və personajları vardır.

XIX əsr Azərbaycan nəsrində bədii üsul kimi səyahətdən geniş miqyasda istifadə olunurdu. Bu məqsədlə əsərin baş qəhrəmanının səyahətini, səfər zamanı müxtəlif adamlarla görüşlərini nəql etməklə cəmiyyətdə gedən proseslərə münasibət bildirirdi. Bu C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərinin "Eşşəyin itməkliyi", S.M.Qənizadənin "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" əsərinin "Gəlinlər həmayili", H.Z.Marağayinin "İbrahim bəyin səyahətnaməsi" əsərinin eyni adlı birinci hissəsində qabarıq

surətdə nəzərə çarpır. "Eşşəyin itməkliyi" povestində Danabaş kəndində başlanan hadisələr şəhərdə davam edir. Ədib evində təsvir etməklə hökumət məmurlarının rəiyyət hüquqlarına biganə münasibətinə, din xadimlərinin rüşvətxorluğuna, riyakarlığına, tacirlərin mənfəətpərəstliyinə diqqət cəlb edir. N.Nərimanovun "Bahadır və Sona" romanında hadisələr Mangilisdə başlanır, Tiflisdə davam edir, Peterburqda başa çatır. Bu məntəqələr arasında səyahətlər, görüşlər fonunda qaçaqlar və onu doğuran səbəblər, ana dilinə biganə münasibət, dövrü mətbuat və ədəbiyyatın ağır vəziyyəti, dini və ictimai islahatların zəruriliyi və s. məsələlər müzakirə olunur.

S.M.Qənizadənin "Gəlinlər həmayili" romanında əsərin baş qəhrəmanı Şeyda bəyin Bakıdan Buxaraya qədər səyahəti təsvir olunur. O, səfər zamanı gəmidə və qatarda Orta Asiya müxtəlif məntəqələrində rus zabiti Pavel Petroviç və onun arvadı Sofya Mixaylovna, Qafqaz müsəlmanları, Filipovlar ailəsi, Anadolu qaçqınları ilə rastlaşır, onlarla görüşlərinin təəssüratları əsasında əsrin ictimai məsələlərini, qadın azadlığı, xalqlar dostluğu, ailə namusu, müstəmləkə zülmü və s. sosial-etik problemlərin həllinə çalışır.

H.Z.Marağayinin "İbrahim bəyin səyahəti"ndə qəhrəmanın Məşhəd ziyarətnamə səfəri təsvir olunur. Qahirədən Xorasana qədər yol boyu İran təbəələrini, ağır vəziyyəti müşahidə edən İbrahim bəy ölkənin içərilərinə səyahət edir. Qəzvin, Marağa, Ərdəbil, Urmiya, Təbriz vilayətlərini gəzib dolaşır, hər yerdə zülm, işgəncə görür, ən başlıcası hər yerdə qanunsuzluğun və özbaşınalığın şahidi olur. Qahirədən Ərdəbilə qədər geniş bir ərazidə xarabazarı görüb şahidi olduğu cinayətlər, xarabazara çevrilmiş vətən, istismar və təhqirə məruz qoyulmuş xalqın vəziyyəti H.Z.Marağayiyə İranda Nəsrəddin şahın insanlığa zidd mövqeyini ifşa etməyə imkan vermişdir. Səyahətin verdiyi imkanlardan istifadə etməklə ədib məmur dan şaha qədər İran istibdadının dayaqlarını sarsıtmağa nail olmuşdur. Janr spesifikasiyası baxımından

XIX əsr nəsrinə üçün tarixi fakt, məktub, gündəlik, xatirədən bədii vasitə kimi müraciət etmək üsulu səciyyəvidir. Bunlardan M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestinin süjeti İsgəndər Münşinin "Tarixi-ələmarayi-Abbasi" əsərindən verilmiş kiçik bir əhvalatın təsvirindən götürülmüşdür. M.F.Axundov tarixi faktı bədii təxəyyülün qüvvəsi ilə genişləndirib povest üçün material yaratmış, onun vasitəsilə İran müstəbid şahlıq üsulunun çirkinliklərini ifşa, ədalətli şah haqqında arzularını təbliğ edən əsər yaratmışdır. N.Nərimanovun "Bahadır və Sona" romanında Bahadırın Sonaya Peterburqdan göndərdiyi məktub əsərin əsas qayəsinin açılmasına xidmət göstərir. Burada "təbii hüquq" təliminin mövqeyindən çıxış edərək insanları bir-birindən ayıran müxtəlif dinlərin, "uçurum dərələri" aradan götürüb, bəşəriyyəti bir məslək ətrafında birləşdirmək ideyası əks olunmuşdur.

S.M.Qənizadə "Müəllimlər iftixarı" hekayəsində Şeyda bəyin gündəlikləri və məktubları vasitəsilə özünün müasir cəmiyyətdə maarifin, məktəbin, ədəbiyyatın rolu haqqında görüşlərini təbliğ edir.

H.Z.Marağayinin "İbrahim bəyin səyahətnaməsi" romanının birinci hissəsi qəhrəmanın gündəlikləri, üçüncü hissəsi onun mürəbbisi Yusif Əlinin yuxusu əsasında yaranmışdır.

XIX əsr nəsrində istifadə edilən üsullardan biri də midifikasiyadır. Bir termin olaraq midifikasiyanın mənası əsl müəllifin əsərini başqa, ya da heç həyatda olmayan, uydu-rulmuş yazıcının adına yazmaqdan ibarətdir. Bu üsuldən ilk dəfə M.F.Axundzadə tərəfindən istifadə edilmişdir. Ədib fənatiklərin hücumlarından qorunmaq üçün özünü "Kəmalüddövlə məktubları"nın müəllifi yox, tərcüməçisi kimi qələmə vermişdir.

90-cı illərdə bu üsula "Danabaş kəndinin əhvalatları"nda C.Məmmədquluzadə, "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani"də S.M.Qənizadə, "İbrahim bəyin səyahətnaməsi"ndə H.Z.Marağayinin müraciət etmişdi. C.Məmmədquluzadə "Danabaş kəndinin əhvalatları"ni öz əsəri kimi deyil, səmimi qəlb-

dən seven və dostluq edən Danabaş kəndinin sakini, lağlağı Sadıqın və qazetçi Xəlilin əsəri kimi təqdim edir. Guya Danabaşın gülməli, daxilən kədərli və ağlamalı əhvalatları lağlağı Sadıq tərəfindən deyilmiş, qəzetçi Xəlil tərəfindən yazıya götürülmüş, beləliklə, "Danabaş kəndinin əhvalatları" silsiləsi yaradılmışdır.

S.M.Qənizadə özünü "Məktubati Şeyda bəy Şirvani" silsiləsinin nəşri kimi təqdim edir. Yay tətildən qayıdan S.M.Qənizadə müəllim dostu Şeyda bəyin vəfat etdiyini görür. Onun vəsiyyətinə əməl edərək əlyazmalarını yığıb, onları "Məktubati Şeyda bəy Şirvani" adı altında nəşr etdirir.

XIX əsrin Azərbaycan nəsrinə məxsus xüsusiyyətlərdən biri də avtobioqrafizm ünsiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsidir. Maarifçilərin əsərlərində bir qayda olaraq baş qəhrəmanın şəxsiyyəti ilə müəllifin şəxsiyyəti birləşir. O, fikir və düşüncələrini qəhrəmanın simasında əks etdirir. Baş qəhrəman müəllif fikirlərinin ifadə vasitəsinə çevrilir. Belə hallarda yazıçının nəinki ideyaları, hətta bəzən tərcüməyi hal faktları da baş qəhrəman üzərinə köçürülür. "Aldanmış kəvakib"də M.F.Axundzadə Yusif Sərracın, "İbrahimbəyin səyahətnaməsi"ndə H.Z.Marağayi İbrahim bəyin, "Bahadır və Sona"da N.Nərimanov Bahadırın, "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani"də S.M.Qənizadə Şeyda bəyin prototipidir. Son üç əsərdə müəllifin əsl-nəcabətinə dair faktların baş qəhrəmanın simasında əks olunduğunu da bura əlavə etsək, bədii nəsrə avtobioqrafizm elementlərinin miqyası haqqında dolğun təsəvvür yaranır.

XIX əsr Azərbaycan nəsri qidasını müasir gerçəklikdən, onun rəngarəng hadisələrindən alırdı, orada müxtəlif təbəqələrin həyatı əks olunmaqla yanaşı, cəmiyyəti düşündürən ictimai və əxlaqi problemlər müzakirəyə qoyulmuşdu.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi əlaqələrin genişlənməsi, bədii tərcümənin inkişafı da əlamətdar hadisə oldu. Kapitalizm feodal qapalılığının hasarını dağıtdı. Azərbaycanla xarici, birinci növbədə Avropa ölkələri

arasında iqtisadi sahədə əlaqələr genişləndi. Müxtəlif xalqlarla iqtisadi sahədə başlanan əlaqələr tədricən vüsət alıb mənəvi sərvətlərin mübadiləsi üçün zəmin yaratdı. Müasir tərəqqi yoluna düşən Azərbaycan xalqı mənəvi ehtiyaclarını təmin etməkdən ötrü başqa xalqların ədəbiyyat xəzinəsinə müraciət etmək zərurəti ilə qarşılaşdı. Qərbi əlaqələr və bədii tərcümə inkişaf etməyə başladı. "Kimdən tərcümə etmək" sualı meydana çıxdı. Bu suala dünyagörüşünün təhlil və tərbiyəsindən, ədəbi zövqündən asılı olaraq yazıçılar müxtəlif cavablar verdilər.

Ümumi fikir bundan ibarət oldu ki, hansı xalqa məxsus olmasından asılı olmayaraq müsəlman xalqlarının həyat-məişəti dini etiqadları və ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinə cavab verən və bunlara uyğunlaşdırıla bilən əsərlər tərcümə olunmalıdır. Bu dövrdə Azərbaycanda bədii tərcümə orijinal ədəbiyyat kimi əhəmiyyətli rol oynamağa başladı. M.F.Axundzadə, Cəlal Ünsizadə, Gülməmmədbəy Kəngərli, Həsənəli ağa xan Qaradaği, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Firudun bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndizadə, Nəriman Nərimanov, Seyid Əzim Şirvani simasında tərcüməçi yazıçılar nəslə yetişdi. Bu tərcümənin janr palitrası əlvan idi.

Ana dilinə çevrilən əsərlər arasında müxtəlif janrlı nümunələr diqqəti cəlb edirdi. Dramaturgiya sahəsində tərcümələr daha çox rus və Avropa klassiklərinin əsərlərindən edilirdi. Cəlal Ünsizadə "Boris Qodunov" (Puşkin), Haşım bəy Vəzirov "Otello" (Şekspir), Məhəmməd Tağı bəy Vəliyev "Ağıldan bəla" (Qriboyedov), Sultan Məcid Qənizadə "Əvvəlinci şərabçı" (Tolstoy), "Müfəttiş" (Qoqol) əsərlərini tərcümə etdi.

Nəsr sahəsində tərcümələr fransız yazıçısı Montyepianninin "Qanlı gecə" romanından, naməlum bir müəllifin qədim filosof Sokratın həyatından bəhs edən "Təlimati-Sokrat", Puşkinin "Çol xanımı" və "Dubrovski" (Məhəmməd Həsən Əfəndiyev) povestlərindən, Paqalskinin "Ah divanı" (S.M.Qənizadə), Tolstoyun hekayələrindən (S.Vəlibəyov, R.Əfən-

dizadə) və s. ibarət oldu.

Poeziya sahəsində təbdil və tərcümənin əhəmiyyəti daha uğurlu oldu. Puşkinin "Torçu və balıq" (Köçərli), "Kaftar" (R.Əfəndizadə), Lermontovun "Üç xurma" (F.Köçərli), "Tə-siri-dua" (R.Əfəndizadə), Nekrasovun "Mərdi-müttəsiş" (K.Kəngərli), Krilov təmsillərinin böyük əksəriyyəti "Qoyunlar və quzular", "Quzu qurd cildində", "Uşaq və ilan", "İt və ayı", "Meymun və gözlük", "Ördək, balıq və qırxaşaq" (H.X.Qaradaği), "Eşşək və bülbül", "Əkinçi və biçinçi", "Qazlar", "Kəndli və ilan" (R.Əfəndizadə) tərəfindən edilən təbdillər və tərcümələr xalqın düşüncəsinə, ədəbiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərdi.

Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin rus dilli tərcüməsi XIX əsrin II yarısında başlandı. Bu sahədə ilk təşəbbüs M.F.Axundzadəyə aiddir. O, əsrin 50-ci illərində M.P.Volterin "Açıq başda olsa əgər bir dilbər" və Q.Zakirin "Fərzəndi-əziz" şeirlərini rus dilinə çevirərək "Kavkaz" qəzetində və "Zurna" məcmuəsində dərc etdirmişdi. 80-ci illərdə C.Ünsizadə Ukraynalı alim N.Qulaqla Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasını rus dilinə çevirərək bəzi parçalarını azərbaycanca mətni ilə yanaşı "Kəşkül" qəzetində dərc etmişdilər.

XIX əsrin II yarısında rus ədəbi ictimaiyyəti arasında Azərbaycan xalq yaradıcılığına maraq daha qüvvətli idi. Tiflisdə çıxan rus dilli mətbuatda, xüsusilə "Kavkaz" qəzetində və digər məcmuələrdə xalq yaradıcılığının müxtəlif janrlarından olan nümunələrinə yer verilmişdi.

XIX əsrin I yarısında olduğu kimi əsrin II yarısında da ədəbi prosesdə poeziya üstünlük təşkil edirdi. Ordubadda "Əncüməni-şüara" ("Şairlər yığıncağı"), Lənkəranda "Fövçül-füsəha" ("Gözəl danışanlar dəstəsi"), Şamaxıda "Beytüs-səfa" ("Səfa evi"), Şuşada "Məclisi-üns" ("Dostluq məclisi"), "Məclisi fəramuşan" (Unudulmuşların məclisi), Bakıda "Məcməüş-şüara" ("Şairlər yığıncağı") və s. adlar altında təşkil edilmiş ədəbi məclislər Azərbaycan poetik mühitin inkişafına poeziyanın kütləviləşməsinə təsir göstərdi. Ədəbi məclislər

etrafında birləşən şairlərin böyük əksəriyyəti güclü istedadla malik yaradıcı şəxslər idilər. Lakin onlar "sənət sənət üçün" prinsipi mövqeyində duraraq şeirin ictimai mündəricəsini inkar edir, onu söz oyunundan ibarət mənasız əyləncəyə çevirirdilər. Məsələn: Asəf Ləmbərani adlı bir şair sevgilisinin kirpikləri arasında qara gözlərini tikanlar arasında bitən nərgizə bənzədərək yazırdı:

*Müjganların içrə sənin ol çeşmi siyahın,
Bir nərgis-tərdir ki, bitibdir tikan içrə.*

Təşbih gözəldir, lakin ictimai məzmunundan məhrumdur. Onlar Şərq klassiklərinə, Xaqaniyə, Sədiyə, Hafizə, Füzuliyə və bir-birlərinə nəzirə yazmaqla poetik üstünlüklərini nümayiş etdirməyə çalışırdılar. Doğrudur, məclis şairləri arasında insan qəlbinin təbii hissələrini təsvir edən, lirik qəhrəmanın kədər və istərlərini fonunda zamanın əzici qanunlarına etiraz bildirən nümunələr vardır. Lakin belələri az idi. Poeziyanın əsas predmetini gül, bülbül, ney, saç, xal, zənəxdan, şam, pərvanə, hicran, vüsəl və s. motivləri dönə-dönə təkrar olunduğu üçün poeziya təqlidçilik girdabına düşmüşdü. Süni hissələrin məzmunundan ibarət olan bu nəzm nümunələri oxucuya və diqqətyiciyə təsir göstərərək nəcib duyğular aşılama bilmirdi. Təqlidçi şeirin kütləvi surətdə inkişafı poeziyanı əsl klassik əsərlərdən uzaqlaşmaq təhlükəsi ilə qarşılaşdırdı. O, ideya, mübarizə silahına çevrilə bilmədi. Bu vəziyyət əsrin qabaqcıl adamlarında ciddi narahatlıq doğurdu. M.F.Axundzadənin təqlidçi şeirə qarşı çevrilmiş mübarizəsi 70-ci illərdə H.Zərə-dəbi başda olmaqla "Əkinçi", "Əhsənül-Qəvaid", N.Vəzirov, K.Kəngərli, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, M.T.Sidqi, R.Əfəndizadə tərəfindən davam etdirildi. Poeziyanı həyata yaxınlaşdırmaq uğrunda mübarizə işinə Seyid Əzim Şirvani, Mirzə İsmayıl Qasir, Mirzə Kazım Mübəlhis, Mirzə İsmayıl Bəzmi, Mirzə Ələskər Novrəs və s. şairlər daha yaxından kömək göstərdilər. Bir çox şairlər köhnə yaradıcılıq yolundan uzaqlaş

müasir həyat məsələlərini təsvir, maarifçilik ideyalarını təbliğ etməyə başladılar. "Şeir bülbülləri" ilə "təzə hala rəğbət" göstərənler arasında ideya döyüşlərinin başlanmasına baxmayaraq, "təzə şeir" irəlilədi. "Əkinçi"də Seyid Əzimin "Ey Həsən bəy müəllimi-dana", Hacı Seyid Rza Sabirin "Mərhaba, ey Həsənbəyi-aqıl" mənzumələrinin dərc olunması maarifçi realist şeir məktəbinin təməlini qoydu.

Təqlidçi şeirə qarşı mübarizədə Seyid Əzimin "Rəbiül-ətfal", Mirzə Ələsgər Novrəsin "Pəndi-ətfal", H.Zərdabının "Türk nəğmələrinin məcmuəsi" topluları, Məhəmməd Tağı Sidqinin "Məsnəviyyati-mədəniyyə" şeirlər silsiləsi və R.Əfəndizadənin mühüm qismini şeirlər təşkil edən "Uşaq bağçası" və "Bəsirətül-ətfal" dərslikləri, digər şairlərin pərə-kəndə halda olan lirik-satirik və didaktik şeirləri yarandı.

İslahatlar aparıb feodalizmdən qalma həyat-məişət normalarını dəyişməklə onları müasir dövrün mütərəqqi təsisatları ilə əvəz etmək meyli şeirin əsas mövzularından idi. Seyid Əzimin "Qafqaz əhlinə xitab", Seyid Rza Sabirin "Mərhaba, ey Həsən bəyi-aqū", Məhəmməd Tağı Sidqinin "Məsnəviyyati-mədəniyyə" və s. şeirlərində bu cəhət qabarıq surətdə əks olunmuşdur. Yüksək vətəndaşlıq təəssübü ilə yazılmış bu tərcümələr kəskin satirik pafosa, publisist ifadə tərzinə malik idi. Vətənin və xalqın taleyi üçün narahatlıq, əsarətdən, cəhalətdən qurtuluş yolları haqqında düşüncələr şeirlərin əsas mündəricəsini təşkil edirdi. Seyid Əzim müasir tərəqqi vasitələrinə yiyələnmiş xristian dünyasını hər cür mütərəqqi fikri vahimə ilə qarşılayan müsəlman aləminə qarşı qoyur, dindaşlarını əsrin elmi-biliklərini mənimsəməyə çağırırdı.

*İndi işlər çıxıbdır asana,
Rəsmi-dünya düşübdü samsanə.
Leyk biz bilmənük göz açmağı
Köhnə işlərdə qalmışığı baqi.*

Şirvanlıların yeni məktəb açmaq söylərini alqışlayan

Seyid Əzim müasir tərəqqiyə çağırışları müdafiə edir. H.Zərdabidən elmi bilikləri yaymaq yolunda söylərini davam etməyi xahiş edirdi:

*Danışıb babi-elmi-hikmətdən,
Müxbir et onları təriqətdən.
Mərifətli cahanda ələmdir.
Mərifət bulməyən nə adəmdir?*

M.T.Sidqi müasir şəraitdə millətin tərəqqisi üçün iqtisadiyyata və hikmətə dair elmlərin təbliğini zəruri sayırdı. Şairə görə iqtisad elmi millətin gücü, hikmət isə tərəqqisidir. Elmi əba, əsa və çalmadan ibarət olan xalq dirçələ bilməz.

Maarifçi dünyagörüşü xüsusiyyətlərindən irəli gələrək müasirlər elmi əski dünyanın buxovlarından qurtuluşun yeganə vasitəsi sayırdılar.

Bu ideya Seyid Əzim, M.Ə.Növrəs, M.T.Sidqinin öyüd və nəsihətlərinin, H.Zərdabi nəğmələrinin, R.Əfəndizadə şeirlərinin əsas motivini təşkil edirdi. Məsələn, "Türk nəğmələrinin məcmuəsi"ndə "Tərif-i-elm" şeirində elm dünya sirlərini aşkar edən "ağıla və mənəviyyata zinət verən" vasitə kimi təbliğ olunurdu.

*Elm ilə cila ver zülməti-çəkmə,
Elm ilə cəhd elə, əxz elə bəhrə,
Aldanma dünyada məkr ilə sehrə,
Himmət elə elmlə tut rahi-nicati,
Fani çıxma cəhl ilə dünyada həyatı.*

"Fəziləti-məktəb" şeirində məktəb xalqa nicat yolunu göstərən, nəcib əməllər öyrədən xeyirxahlıq mənbəyi kimi təsvir olunur. Şair təbiətlə məktəbi qarşılaşdırır. Məktəbi gözəllikdə təbiətə bənzədir. Təbiət qırmızı lalələr bitirir. Məktəb isə insanlara elm, hünər verir. Lakin təbiətin bitirdiyi lalələr beş gündə tələf olur, məktəbin verdiyi biliklər əbədi qalır.

*Gülşəndə əgərçi açılır laleyi-əhmər,
Məktəbdə olur elmü hünər sinətə əzbər.
Beş gündə olur lələ tələf cümləsi yek sər,
Baqi qalır elmin səməri ruyi-zəmində.*

"Bahariyyat" şeirində məktəb, elm xalqın biliyini yaradan vasitə kimi tərənnüm olunur.

*Elm ilə tamam əl-ələ vermişlər tifaqə
Məktəblə düşüb hər biri – bir özgə sayaqə.*

İctimai tərəqqi, elm və maarifi təbliğ edən motivlərlə yanaşı poeziyada zəmanə zülmündən narazılıq, zülmə, əsarətə etiraz meylləri də ifadə olunurdu.

Xurşudbanu Natəvanın lirikasında şəxsi həyatında baş verən hadisələrlə əlaqədar doğan subyektiv hisslərin təsviri tədriclə dərinləşib mühit və onun özici qanunlarının altında ictimai məzmun qazanırdı. Şairin yaşadığı aləm başdan-başa pərişandır. Burada hər şey insana düşmən kəsilmişdir.

*Zəban sözdən qalıb xali, təphüm etdi əhvalı,
Gözümə tar olub dünya, fəmahı cismü can ağlar.
Düşəydi çərx gərdeyndən, olaydı dəhridün viran,
İlahi, görməsin gözlər, yaman gündür belə günlər.
Aman verməz qəmi-möhnət, hamı hirü cavan ağlar.*

Poeziyada tənqid və etiraz motivləri qüvvətlənib mövzu dairəsini genişləndirir, dünya miqyasında baş verən hadisələri əhatə edirdi. M.T.Sidqi qezəllərinin birində imperialist dövlətlərin militarist siyasətini tənqid edərək yazırdı:

*Əsri-cəhl olub əbnayi-millət dadirəs yoxdur.
Deyəsən bəs keçib alman nüfuzuna polyaklar tək.*

XIX əsrin II yarısında poeziyada satirik notlar qüvvətli idi. Cəhəlet, nadanlıq, gerilik və bunları doğuran ictimai amillərin tənqidi onun əsas məzmununu təşkil edirdi. O, əsasən köhnə dünya və onun ictimai-ideoloji dayaqlarına, qanunlarına düşən zərərli adət-ənənələrə qarşı çevrilmişdi.

Hacı Ağa Fəqirin "Kürdün qul satması", Seyid Əzimin "Ruhanilik təhsili", "Əkinçi və xan", Köpəyə ehsan", "Allaha rüşvət", M.İ.Qasirin "Əskinaz", "Pul", "Ərə verdi", "Qara pul" satiraları bu baxımdan yüksək idraki əhəmiyyətə malik idi.

Bütün bu mübarizələr şairləri dünyanı dəyişmək və yenidən qurmaq qənaətinə gətirirdi.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ
(1812 - 1878)

Mirzə Fətəli Axundzadə XIX əsr Azərbaycan mühitinin yetirdiyi böyük milli amala, parlaq zəkaya, qüdrətli istedadada, qeyrət və təəssüb hissəsinə malik nadir şəxsiyyətdir.

Tarix böyük mütəfəkkirin qarşısında ölkədə feodalizmin dağılmağa, burjua kapitalist münasibətlərinin formalaşmağa başladığı mürəkkəb dövrün ictimai tərəqqi proqramını tərtib etmək və onu həyata keçirmək vəzifəsini qoymuşdu. XIX əsrin II yarısında islahatçı kimi fəaliyyətə başlayan filosof-yazıçı məramnaməsində əlifbadan başlamış mövcud dövlət quruluşunu dəyişməyə qədər bütün məsələləri əhatə etmiş, onları həyata keçirmək uğrunda iyirmi səkkiz il ardıcıl surətdə yorulmadan mübarizə aparmış və Şərq xalqlarının gələcək inkişaf yollarını nişan vermişdir. Dünyagörüşünün maarifçi xüsusiyyətlərindən irəli gələrək cəmiyyətin islahında və mütərəqqi istiqamət almasında qabaqcıl ideyaların, onun ifadə vasitəsi olan sözün rolunu yüksək qiymətləndirən ədib, dramaturgiyanın, bədii nəsrin, ədəbi tənqidin, publisistikanın ilk nümunələrini yaratmaqla Şərq xalqlarının min illik ədəbiyyatında dönüş yaratmışdır. Yazıçı realizmin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamaqla müasir şəraitdə inkişafını təmin etmişdir. Mirzə Fətəli Axundov ədəbi məktəbi təsis olunmuş, onun Mirzə ağa Təbrizi, Nəcəf bəy Vəzirov, Mirzə Əbdürrəhim Talıbov, Hacı Zeynalabdin Marağayi, Əbdürrəhman bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov və s. onlarla nümayəndəsi yetişmişdir.

Mirzə Fətəli Məhəmmədağlı Axundzadə 1812-ci ildə iyul ayının 30-da Şəki şəhərində doğulmuşdur. Yazıcının atası Cənubi Azərbaycandan idi. O, Təbrizin yaxınlığında Xamnə qəsəbəsində kəndxuda işləmişdi. Atası Abbas Mirzə tərəfindən qulluqdan çıxarıldıqdan sonra ticarətlə məşğul olmaq məqsədilə Şəkiyə gəlmiş, axund Hacı Ələsgərin qardaşı qızı Nanə xanımla ikinci ailə həyatı qurmuşdu. 1814-cü ildə Şəkiddə

baş verən siyasi hadisələrlə əlaqədar Mirzə Məhəmmədağlı Nanə xanım və iki yaşlı Fətəli ilə Xamnə qəsəbəsinə dönmüşdür. Mirzə Fətəli dörd il ata malikanəsində yaşamışdır. Lakin günüsü ilə yola getmədiyinə görə 1818-ci ildə Nanə xanım erindən boşanmış, o zaman Qaradağ mahalında yaşayan əmisi axund Hacı Ələsgərin yanına gəlmişdir. Mirzə Fətəlinin uşaq illəri Cənubi Azərbaycanın Qaradağ və Ərdəbil kənd-uşaq illəri Savalan dağının ətəklərində, Meşkin yaylaqlarında keçmişdir. O, məktublarından birində uşaq xatirələrindən söhbət açaraq yazırdı: "Ünküt elində yaşadığımız zamanlar biz hər il yayda "Əlipəncəsi" adlanan yaylağa gedirdik. Əmim Axund Molla Ələsgərin arvadının Şahsevən tayfasından qohumları var idi. Onların yaylağı Savalan dağının ətəyində idi. Bir il qohumlarımızı görməyə getmək istədik. Köç-külfətli Əlipəncəsi yaylağında düşərək Meşkin yolu ilə Savalan dağının ətəklərinə doğru yollandıq. Yolda müxtəlif isti sular gördük ki, vəsfə gəlməz. O, cümlədən bir hovuz var idi ki, onu "Qotur suyu" adlandırırdılar. Oradan çıxan su təxminən bir dəyirmanı işlədə bilərdi".

Fətəlini oğulluğa götürüb himayə edən Axund Hacı Ələsgər onun təlim-tərbiyəsi ilə ciddi surətdə məşğul olur. Nadir müəllimlik istedadına malik olan axund Mirzə Fətəlidə elmə böyük həvəs yaradır. O, qısa müddətdə Quranı əzbərləyib başa çatdırır. Ərəb-fars dillərində kitab oxumağa başlayır.

Axund Hacı Ələsgər 1825-ci ildə ailəsilə Gəncəyə, 1828-ci ildə Şəkiyə köçür. O, hər iki şəhərdə oğulluğunun təlim-tərbiyəsi ilə ciddi surətdə məşğul olur. Mirzə Fətəli Cənubi Azərbaycanda öyrəndiklərini daha da dərinləşdirir və təkmilləşdirir. Axund Hacı Ələsgər 1832-ci ilin əvvəlində Məkkə ziyarətinə gedərkən Mirzə Fətəlini Gəncəyə gətirib Şah Abbas məscidinin yanında mədrəsəyə qoyur. O, burada əsrin böyük üləması Molla Hüseyn Pişnamazzadədən məntiq, fiqh elmlərini, şair Mirzə Şəfi Vazehdən ərəb əlifbasının xatələrini öyrənir. Əsrin məşhur şairi ilə tanışlıq və ünsiyyət M.F. Axundzadənin dünyagörüşündə dönüş yaradır və həyat

yolunun dəyişməsinə səbəb olur. Ədib tərcümeyi-halında bu hadisə haqqında yazırdı: "Gəncə məscidinin hücrələrinin birində həmin vilayətin əhli Mirzə Şəfi adlı bir şəxs yaşayırdı ki, bir sıra müxtəlif biliklərə malik olmaqla bərabər nəstəliq xəttini də çox yaxşı yazırdı... Mən ikinci atamın buyruğu ilə həmin şəxsin yanına gedib, nəstəliq xəttini məşq edirdim... Bir gün həmin möhtərəm şəxs məndən soruşdu:

- Mirzə Fətəli, elmləri öyrənməkdə məqsədin nədir?
Cavab verdim ki: - Ruhani olmaq istəyirəm.

Dedi: - Demək, riyakar və şarlatan olmaq istəyirsən?
Təəccüb edib çaşıb qaldım ki, görəsən bu nə sözdür?

Mirzə Şəfi mənim vəziyyətimə nəzər salıb dedi:

- Mirzə Fətəli, öz ömrünü bu iyrenc camaatın sıralarında zay etmə! Başqa bir peşə dalınca get!

Elə ki, ondan ruhanilərə nifrət etməsinin səbəbini soruşdum, o elə mətləbləri açıb söyləməyə başladı ki, o günə qədər mənə məlum deyildi. Nəhayət, ikinci atam Məkkədən qayıdana qədər Mirzə Şəfi Quranın bütün məsələlərini mənə təsəvvir etdi və qəflət pərdəsini mənim gözümdən açdı. Bu əhvalatdan sonra ruhaniliyə nifrət etdim və əvvəlki niyyətimi dəyişdim".

Axund Hacı Ələsgərin Məkkə səfəri başa çatdıqdan sonra Şəkiyə dönməyən Mirzə Fətəli 1833-cü ildə dövlət tərəfindən yenidən açılmış qəza məktəbinə daxil olur. O, burada bir il rus dilində təhsil alır.

1834-cü ilin payızında Axund Hacı Ələsgər 22 yaşlı Mirzə Fətəlini Tiflisə apararaq Gürcüstanın baş hakimi general-mayor baron Q.V.Rozenə təqdim edir və dəftərxanada şərq dilləri üzrə mütərcim şagirdi vəzifəsinə təyin olunmasına nail olur. 1836-cı ildə rəsmi dövlət qulluğunda çalışmaq ilə yanaşı Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan, fars dilləri və şəriət fənninin müəllimi işləyir. 1840-cı ildə yerini Gəncədən Tiflisə köçən müəllimi Mirzə Şəfi Vazehə verərək pedaqoji işdən uzaqlaşır.

Tiflis mühiti M.F.Axundzadənin inkişafına müsbət təsir

göstərir. O, burada Avropa, Rusiya və Qafqazın A.A.Bestujev-Marlinski, A.Odoevski, Y.P.Polonski, T.Ladozablotski, Xankov, A.Berje, Klementyev, A.Bakıxanov, Q.Orbeleani kimi görkəmli elm və ədəbiyyat xadimləri ilə tanış olur. Bunların mühitində rus və Avropa xalqlarının fəlsəfəsini, ədəbiyyatını və elmlərini dərinlən öyrənir. 1837-ci ildə A.S.Puşkinin dueldə qətli münasibətilə yazdığı "Matəm qəsidəsi" ona böyük şöhrət gətirir.

M.F.Axundzadə 1840-cı ilin aprelində Qafqaz canişini dəftərxanasının baş mütərcimi, 1846-cı ildə canişin baş siyasi idarəsinin mütərcimi vəzifəsinə təyin olundu. O, hərbi ekspedisiyalarda, diplomatik korpusun fəaliyyətində mütərcim kimi Rusiya – İran, Rusiya – Türkiyə arasında diplomatik söhbətlərdə iştirak edir.

1848-ci ilin noyabr ayında İranda Nəsrəddin şahın taxta çıxması münasibətilə Şillinqin başçılığı ilə çar I Nikolayın məktubunu Tehrana aparən heyətin tərkibində M.F.Axundzadə də olmuşdur. Ezamiyyət zamanı Təbrizdə olmuş, Xamne qəsəbəsinə gedərək dörd il yaşadığı ata yurdunu ziyarət etmiş, bacıları, qohum-əqrəbası ilə görüşmüşdür.

On altı il rəsmi qulluqla bağlı tapşırıqları yerinə yetirən və ardıcıl surətdə mütaliə ilə məşğul olan M.F.Axundzadə əsrin 50-ci illərindən etibarən islahatçılıq fəaliyyətini və yaradıcılıq imkanlarını genişləndirir. O, 1850-1855-ci illər arasında bir-birinin ardınca altı komediya yazaraq milli dramaturgiyanın təməlini qoyur. 1857-ci ildə "Aldanmış kəvakib" povestini yazır. Ədib bunları 1859-cu ildə "Təmsilat" adı altında Tiflisdə kitab halında nəşr etdirir.

M.F.Axundzadə 1851-ci ildə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinə üzv seçilmişdir. O, məşhur qafqazşünas alim A.P.Berje ilə bərabər materialların tərtibində, xüsusilə tərcüməsində misilsiz xidmət göstərmişdir.

M.F.Axundzadə 1857-ci ildə ərəb əlifbasını dəyişmək üçün təşəbbüs göstərir. O, bundan ötrü bir sıra layihələr tərtib edir. Məramını həyata keçirmək üçün İranın və Türkiyənin bir

sıra millet və dövlət xadimləri ilə yazışb fikir mübadiləsi aparır.

1863-cü ilin mayında əlifbanı dəyişməkdən ötrü tərtib etdiyi layihəni Osmanlı elmi cəmiyyətinə təqdim etmək üçün İstanbula gedir. Layihə baş nazir Fuad Paşanın göstərişilə cəmiyyətdə müzakirə olunur. Ədibin təşəbbüsü bəyənilir, hətta "Məcidiyyə" nişanı ilə təltif olunur. Lakin qəbul olunmur.

M.F.Axundzadə 1865-ci ildə "Kəmalüddövlə məktubları" elmi-publisist əsərini tamalayır. Yazıçı dostlarının köməyiylə əsəri fars və rus dillərinə tərcümə edir. Onun nəşri uğrunda on iki il yorulmadan mübarizə aparır. Lakin məqsədinə nail olmur.

M.F.Axundzadə uzun illər Şərqi Rusiya və Avropanın görkəmli adamları ilə məktublaşmış, zəngin epistolyar irs saxlamışdır. Bu məktublarda Axundzadənin əlifba, maarif, ədəbiyyat, dil, bədii tərcümə və s. haqqında fikirləri ifadəsini tapmışdır.

Uzun illər gərgin iş, siyasi təqiblər, nadan adamların hücumları M.F.Axundzadənin sağlamlığına mənfi təsir göstərmişdir. O, 1877-ci ilin sonunda ürək xəstəliyinə tutulmuş, 1878-ci ilin 11 martında vəfat etmişdir. M.F.Axundzadə Tiflis şəhərində müsəlman qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

YARADICILIĞI

XIX əsrin I yarısında A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşanlı, Q.Zakir şəxsində ədəbiyyatda başlanan yeniləşmə, müasirləşmə prosesi əsrin II yarısında inkişaf edib M.F.Axundzadənin timsalında müstəqil istiqamətə çevrildi və kamil mərhələyə daxil oldu.

Şərqi Firdovsi, Nizami, Rumi, Sədi, Hafiz, Qərbi Şekspir, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının M.P.Vaqif və Q.Zakir kimi görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıq təcrübə-

sinə, xüsusilə realist təsvir üsullarına, demokratik mündəri-cəsinə istinad edən yazıçı realizmin elmi-nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamış, dram və nəsr əsərlərində əsas prinsiplərini ifadə etməklə onun ədəbi cərəyan və yaradıcılıq metoduna çevrilməsinə nail olmuşdur. Bununla da o, Azərbaycan və ümumiyyətlə müsəlman şərqli xalqlarının ədəbiyyatında müstəqil ədəbi mərhələnin banisi olmaq şərəfinə nail oldu.

M.F.Axundzadə ədəbi yaradıcılığa Şəkide 21-22 yaşlarında "Səbuhi" təxəllüsü ilə şeir yazmaqla başlamışdır. O, sənət dünyasına heç kəsi təqlid etmədən özünəməxsus orijinal bir səsle daxil olmuşdur. Şair bir çox sələflərindən və müasirlərindən fərqli olaraq şeir yazmağa vüsəl həsrətinin, hicran qəminin, sevgi əzablarının təsviri ilə yox, ağır zəmanədən, mühitin kəşif və boğucu ab-havasından şikayətlə başlamışdır. Ona görə də şeir "Zəmanədən şikayət" adlanır. Bu şeirdə lirik qəhrəmanın simasında böyük siyasi-inzibati sarsıntıların baş verdiyi dövrdə yaşayan Azərbaycan gəncliyinin azadlıq həsrəti, xoşbəxt həyata qovuşmaq arzusu ifadə olunmuşdur. "Zəmanədən şikayət" iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə böhran içində ömür sürən lirik qəhrəmanın bədbin əhval-ruhiyyəsinin təsvirinə həsr olunmuşdur. O dərin kədərə qatılmışdır. Yaşadığı mühitdə işıqlı bir şey görmür. Mənəvi kasıblıq bütün cəmiyyəti bürümüşdür. Burada həyatdan, sədaqətdən, etibar-dan əlamət yoxdur. O xoş məramla kimə üz tutursa xəyanət görür. İnsanlar bir-birinə cəfa etməklə məşğuldurlar.

Kimə mən üns ilə baxdım, məni təshifi yandırdı.

Kimə qəlbimdə yer verdim, məni qovdu kənarından.

Kimə mən yar dedim dərhal mənə o döndü nar oldu.

Vəfa umdumsa hər kəsdən cəfa etdi mənə hər an.

Lirik qəhrəman zəhərdən acı bir ömür yaşayır.

Fəsad ilə dolu göylər edərkən tərsinə dövrən,

Tükənməz qəmdən olmuşdu könül dərdli, ürək nalan

*Şərabım qanlı göz yaşı, gözün peymanəsi badəm,
Yerim bir gülxən olmuşdu, ənisim ah ilə əfğan.*

Bədbinlik şairin varlığını elə çulğalayır ki, o dünyaya, yaradılışa nifrət edir. Varlığı təşkil edən dörd ünsürün dağılmağını arzulayır.

*Həyatdan bunca bezdim ki, gəlib təngə dedim: "Ay kaş,
Bu dörd ünsür əzəl gündən olaydı xak ilə yeksan.*

Lakin zəmanə zülmündən əzablara düçar olan qəhrəmanın böhranlı vəziyyəti çox çəkmir. Daxilindən gələn bir səs tufana qərğ olmuş qəlbində ümid çırağı yandırır. Şeirinin ikinci hissəsi lirik qəhrəmanın nikbin duyğularının təsvirinə həsr olunmuşdur. Daxili səs lirik qəhrəmana Tiflisi, orada elmi fəziləti ilə Rumidən, İbn Sinadan yüksəkdə duran bir qazini nişan verir. Ürfan məkanında səfali və idraklı adamların mühitində arzularına qovuşacağını bildirir:

*Saqın sən, qafil olma, qaç, uzaş bu qəm yuvasından,
Məgər bilmirisən hər kim gedərsə Tiflisa şaksiz
Olar hər bir fülusu zər, palazı ətləsi-əlvan.
Xüsusilə vəfadarlıq, təvazö, ehtiram, həm də
Yaman gündə dada çatmaq oranın şənini sayan.
Yaşar orda bilikli bir fəzilət sahibi alim,
Ki, aləm içrə yoxdur heç onun mislində bir insan.*

"Zəmanədən şikayət" avtobioqrafik əsərdir. Şeirdə şairin Gəncədə M.Ş.Vazehlə söhbətindən sonra dünyagörüşündə əmələ gələn kəskin dəyişiklik, Tiflis səfəri ərəfəsində düşüncələri bədii əksini tapmışdır.

M.F.Axundzadənin poeziyasında 1837-ci ildə dueldə qətlə yetirilən milli rus şairi A.S.Puşkinə həsr edilən şeiri xüsusi yer tutur. Əsər təkcə M.F.Axundzadə yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbiyyatında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Böyük rus şairinin xaincəsinə öldürülməsindən doğan kədər şeirin əsas məzmununu təşkil edir. Ona

görə şair əsəri "Qəsideyi-təziyyə" ("Təziyyə qəsidəsi") adlandırmışdır. Əsər müəllifin sağlığında və sonra "Şairin ölümünə" və "A.S.Puşkinin ölümünə şərq poeması" başlığı altında nəşr olunmuşdur.

"A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması" qəsidədir. Əsərin orijinalı 50 beytdən ibarətdir. Onlar aaba şəklində qafiyələnməmişdir. Janrın poetik qanununa uyğun olaraq qəsidə üç hissəyə bölünür. Şeirin lirik girişini təşkil edən birinci hissə təbiət təsvirindən ibarətdir. Poetika elmində "təşbih" adlanan bu bölmə antiteza üzərində qurulmuşdur. Baharın füsunkar çağıdır. Təbiətin bütün gözəllikləri təzahür etmişdir. Dünya sevinc içindədir.

*Yaz gəlmiş: hər tərəfdə çəmən qızları,
Bəzənib, camalını etmiş aşikar.
Çevrilmiş çayır, çəmən bənəşşəliklə.
Bağda odlu qönçələr açmış budaqlar.
Çöl gəlini bəzənmiş: dağlar onunçün,
Ətək-ətək çiçəkdən cavahir saçar.
Başına taz qoyub da şükufələrdən,
Oturmuş ağacların şahı pürvüqar
Süsən, zənbəq içirlər jalə şərabdan
Lalə qədəhlərində təkrar... təkrar...*

Təbiətin şadlıq çağında şairin bağçasının "şeyda bülbülü" ölmüş, nitqinin tutisi susub danışmır. M.F.Axundzadə təbiətin fərəhi ilə şair qəlbinin kədəri arasında təzad yaradır.

Bundan sonra şair kədərini səbəbini aydınlaşdırmaq üçün qəsidənin kompozisiyasında mətləbdən mətləbə körpü təşkil edən girizkax adlanan hissəyə keçir.

*Bu şadlıqdan, ey könül, nəsibsiz qalıb,
Sənsən ancaq olmayan uyqudan bidar.*

Qəsidənin əsas üçüncü hissəsində şair kədərini səbəbi aydınlaşdırılır. O, "söz ordusunun başçısı" Puşkinin ölüm

xəbərini eşitmişdir. Təbiətin dəyişməz qanunu "yaz yelinin dalınca payız yelinin" gəlməsi, dünyanın faniliyi, dövrünün vəfasızlığı və zülmü, Puşkinə qıyması onda acı təəssürat doğurmuşdur. Qəsidənin əsas hissəsini A.S.Puşkinin mədhi təşkil edir. M.F.Axundzadə şairin əzəmətini göstərmək üçün diqqəti onun istedadının qüdrətinə yönəldir.

*O Puşkin ki, nüktəyə başlayan zaman,
Hər bucaqdan qopardı coşqun alqışlar.
O Puşkin ki, kağız da qaralanırdı,
Qələmi etsin deyə üstündən güzar.
Xəyalı tavus kimi bərli-bəzakli,
Sözdən qərib naxışlar eylərdi izhar?*

M.F.Axundzadə A.S.Puşkini universal yaradıcılığa malik qüdrətli sənətkar hesab edir. Müəllifə görə rus xalqı Lomonosov, Derjavin, Karamzin kimi qüdrətli sənətkarlar yetirmişdir. Onların hər biri rus ədəbiyyatına böyük xidmətlər göstərmiş, milli ədəbiyyatı yeni ideyalar və ədəbi formalarla zənginləşdirmişlər. Lakin Puşkin rus xalqına və rus ədəbiyyatına bunların bir yerdə göstərdikləri xidmətlərdən daha böyük xidmət göstərmişdir. Puşkin rus ədəbiyyatının şöhrətini bütün dünyaya yaymış, öz xalqının mənəvi qüdrətini nümayiş etdirməyə nail olmuşdur.

*Nəzm evini süsləyən Lomonosovdu,
Orda Puşkin xəyalı oldu bərqərar.
Derjavin tutmuşdusa sözün mülkünü,
Yerində Puşkin oldu nəzmilə muxtar.
Camə bilik meylini tökdü Karamzin,
Puşkinə qismət oldu camı-gülnar.
Çar kimi Çindən tutub Tatarı qədər
Dolaşırdı şöhrəti diyarbədiyar.
Şimalın göylərində Şərq hilalı tək
Barmağı bir işarə eylərdi ixtar.*

*Bu dildə, bu zəkada bir oğul halə
Görməmiş "yeddi" ata, "dörd" ana zinhar!*

Təbiətin yaratdığı nadir şairin qətli Səbuhidə sonsuz qəm-qüسسə yaradır. "Söz ordusunun başçısının" qətindən qəzəblənən M.F.Axundzadə onun ölümünü təşkil edənlərə nifrətini ifadə edir. Onları qəzəblə qamçılıyaraq yazırdı:

*Rus torpağı yas tutub fəğan qılıb ki,
- Ey qatillər əlilə ölən namidar!
Qurtulmadın zamanın qanlı şərindən,
Tilsimin də olmadı sənə həvadar.
Sən ki, çıxdın dostların əlindən, burax,
Üstündə Haqq rəhməti olsun sayədar.*

Qəsidənin məqtəsində M.F.Axundzadə rus xalqının kədərinə şerik olduğunu və ona yas saxladığını bildirir:

*Torpağına saçmağa iki gül ətri
Qopar Bağçasaraydan bir incə rüzgar.
Tutulub bu xəbərdən ağ saçlı Qafqaz
Səbuhinin şeirinə yasını saxlar.*

"A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması" klassik şərq şeiri formalarında yeni məzmunun ifadə edilməsinin dəyərli nümunəsidir.

Qəsidə ilk dəfə müəllifin özü tərəfindən nəsrilə rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Həmin tərcüməni M.F.Axundov eyni idarədə xidmət etdiyi dostu İ.S.Klementyevə təqdim etmişdir. İ.S.Klementyev tərcüməni oxumuş, çox güman ki, sətiri tərcümə üzərində müəyyən düzəlişlər etdikdən sonra onu «Moskovskiy nablyudatel» jurnalına göndərmişdir. Əsər 1937-ci ilin mart ayında jurnalın 11-ci sayında çapdan çıxmışdır.

M.F.Axundzadə şeir yazmaqla ədəbi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində məşğul olmuşdur. Lakin o sənətin bu növünü özünə yaradıcılıq yolu seçməmişdi. Yazıçı poeziyaya az əhəmiyyət vermiş, yalnız müəyyən mənələrdə ondan bir

sıra hadisələrə münasibət bildirmək üçün təsirli vasitə kimi istifadə etmişdir. Müəllifin sayca az olan şeirləri bunu açıq surətdə nümayiş etdirir. Onların bir qismi Q.Zakir və Cəfərqulu xana məktub şəklində yazılmışdır. Digər qismi ayrı-ayrı adamların ünvanına deyilmiş mədhlərdir ("Fuad Paşanın mədhinə", "Molla Əli", "Hekayəti-Seyyid Ələm Səlyani", "Həcvi-Əbdürrəsul xan" və s.).

Tək-tək nümunələrini yaratdığı müxəmməs, tənislərində və "Vanda" adlı şeirində gözəlliyi, təbii eşq-məhəbbət hissələrini tərənnüm edir. O, ömrünün mühüm bir qismini həsr etdiyi əlifba islahatına və insan aqlını qidalandıran şahmat oyununun təbliğinə aid şeirlər yazmışdır. M.F.Axundzadənin şeir yaradıcılığına az əhəmiyyət verməsinin səbəbini onun realist janrlar vasitəsilə əsrin global məsələlərini əks etmək məramı ilə əlaqələndirən Cəlil Məmmədquluzadə onun şeir təbini yüksəkliyini də xüsusi vurğulayaraq yazırdı: "Nə olardı ki, bu "qezəllərin də bir neçəsini mərhum Mirzə Fətəli yazmış olaydı? Niyə, məgər qabiliyyəti yox idi? Məgər Racidən əskik təbii-şeyri var idi? Niyə yazmırdı? Bəs şair deyildi, niyə İran vəzirlərindən şikayətçi olduğunu elə bir nəzmə çəkib ki, Firdovsidən seçilmir?" Lakin M.F.Axundzadənin şeir təbi olsa da, poeziya sahəsində müəyyən uğurlar qazansa da, o, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dramaturq kimi şöhrət qazanmışdır.

XIX əsrin 40-cı illərində Tiflisdə rəsmi rus dövlət teatrının təsis olunması, səhnədə rus və Avropa müəlliflərinin əsərlərinin tamaşaya qoyulması M.F.Axundzadənin "Avropa yazıçılarının üsulu ilə müsəlman tayfalarının əxlaq və adətlərinə dair bir neçə pyes" yazmağa həvəsləndirdi. O, 1850-ci ildən başlayaraq bir-birinin ardınca "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər" (1850), "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi nəbatət və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur" (1850), "Sərgüzeşti-vəzir-xani-Lənkəran" (1851), "Hekayəti-Xırs-quldurbasan" (1852), "Sərgüzeşti-Mərdi-Xəsis" ("Hacı-Qara", 1852), "Mürafə vəkillərinin hekayəti" (1855) əsərlərini

yazmışdır. M.F.Axundzadə dramatik nəsrin ancaq komediya janrına müraciət etmişdir. Bu onun satirik pafosu, gülüş, rişxənd, istehza vasitəsilə cəmiyyətin qüsurlarını islah etmək qüdrətilə əlaqədar idi. Dramaturq yazırdı: "Zahiri bəmərə və xoşagələ, batini isə başdan-başa moizə və nəsihətdən ibarət olan bu cür qəribə əsərlər müsəlman xalqları arasında məlum deyil. Mən bu işin banisi oldum. Bu əsərlərdə mənim müsəlman camaatı arasında mövcud olan bəzi xoşagəlməyən adətlərə və ənənələrə qarşı istehza yolu ilə etirazımı görənlər bu etirazı mənim təəssübsüzlüyümə və xalqıma qarşı məhəbbətin olmamasına yazmasınlar gərək! Çünki bu etirazlardan məqsədim ibrət dərsi verməkdir ki, başqaları bu kimi pis adətlərdən çəkəsinlər". Dramaturq fikirlərini sübuta yetirmək üçün Şeyx Sədinin "Gülüstan" əsərində loğmanın dili ilə deyilmiş bir fikrə istinad edirdi: "Loğmandan soruşdular ki, ədəbi kimdən öyrəndin? Dedi: - Ədəbsizlərdən, onların əməllərində hər şeydən ki, xoşum gəlmədi, ondan uzaqlaşdım".

Buna görə də M.F.Axundzadə satiraya müraciət etməsini, komediya yazmasını öz xalqını sevməsinin "nümunəsi" hesab edirdi. O, maarifçi mütəfəkkir kimi satirik və yumoristik gücünün qüvvəsilə müsəlman cəmiyyətinin qüsurlarını islah edib vətəndaşlarını və dindaşlarını müti xalqların cərgəsindən çıxara biləcəyinə dərin inam bəsləyirdi.

M.F.Axundzadə komediyalarının mövzusu real Azərbaycan həyatından götürülmüşdür. Ölkənin müxtəlif cəhətlərində və yaşayış məntəqələrində Şəkiddə, Ağcabədidə, Şəmsəddində, Lənkəranda, Qarabağda, Təbrizdə baş verən hadisələr ədibin dram əsərlərinin əsas təsvir predmetini təşkil edir. Tarixi mövzuda yazılmış "Vəzir-xani-Lənkəran" istisna olarsa, dramaturqun komediyalarında XIX əsrin 40-cı illər həyatı, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin həyat – məişəti, adət – ənənələri, xarakterləri, dünyagörüşləri, müsbət və mənfi keyfiyyətləri təbii şəkildə, ifadəli bir dildə bədii ifadəsini tapmışdır. Məşhur ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərli böyük ustadın əsərlərini bu xüsusiyyəti haqqında

yazırdı: "Onun hər hansı komediyasını oxuyub qurtarandan sonra adama elə gəlir ki, uzun müddət yaxından tanıdığı adamların arasında olmasın və haman adamlardan lap yaxınlarda ayrılmısan. Hacı Qaranın ona pis mal satması ilə əlaqədar Şuşa tacirlərinə yağdırdığı pis söyüşlər, özü mal satanda Qurana and içib parçasını təriflərkən dediyi sözlər, yaxud Zalxa arvadın ağıllı mühakimələri uzun müddət adamın qulağında səslənir".

"Hekayəti Molla İbrahimxəlil kimyagər" dramaturgiya sahəsində M.F.Axundzadənin ilk qələm təcrübəsidir. Buna baxmayaraq o, sosial mündəricəsi və bədii kamilliyi ilə diqqətəlayiqdir. Komediya 1850-ci ildə yazılmışdır. Əsərin yaranmasında Molla İbrahimxəlil adlı bir fırıldaqçının Şəki qəzasının Xaçmaz dağlarında gümüş mədəni aşkar etməsi və çar hakim dairələrini aldadaaraq orada işləmək üçün icazə alması faktı əsas rol oynamışdır. Lakin bu hadisənin təsviri M.F.Axundzadənin yaradıcılıq məqsədini təşkil etməmişdir. O, məlum həyat həqiqətini fantaziyasının gücü ilə bədii həqiqətə çevirmiş, ondan feodalizm cəmiyyətinin formalaşdırdığı eybəcər əxlaq normalarının, cəhalət və nadanlığın tənqidi, milli vətənpərvərlik ideyalarının təbliği üçün itsifadə etmişdir. Əsərdə feodal mühitin yetirdiyi fırıldaqçı və tüfeylilərdən ibarət tipik insanların bir silsiləsinin obrazı yaradılmışdır. Əsərin əsas tənqid hədəfi Molla İbrahimxəlil, onun fırıldaqlarına rəvac verən Molla Həmid, Dərviş Abbas, bunlara etiqad bəsləyən "nuxulular" simasında ümumiləşdirilən avam kütlədir. Komediyanın əsas mənfi qəhrəmanı Molla İbrahimxəlildir. Yazıçı onun simasında dini əldə vasitəyə çevirib xalqı soyan kələkbaz ruhanilərin tipik obrazını yaratmışdır. Molla İbrahimxəlil mahir fırıldaqçıdır. O öz mühitini və əhatə olduğu insanların psixologiyasını yaxşı bilir. Çirkin məqsədlərini həyata keçirərkən bunlardan ustalıqla istifadə edir. O, avam kütlənin etibarını qazanıb pullarını asan yolla əllərindən almaq üçün özü haqqında sözü düz, əməli təmiz müqəddəs ruhani kimi fikir formalaşdırır. Onun üç gün ibadətlə məşğul olub

kimsənin gözüne görünməməsi, kürənin gümüşünü Əylis ermənilərinə vəd edib sözünü dəyişməyəcəyi və s. haqqında söhbətləri əslində avam "nuxulular"ı soymaq üçün qurulmuş tələdir. O, Şeyx Salah vasitəsilə misi gümüşə çevirmək haqqında xəbəri "nuxulular" arasında yayarkən özünün məharətlə düşünülmən, Molla Həmid və Dərviş Abbas tərəfindən həyata keçirilən kələklərin daha artıq ona etiqad bəsləyənlərin avamlığına ümid bəsləyir. Molla Həmidin "bəlkə elə dedim, pulları götürdülər, geri qayıtdılar" fikrinə etiraz edərək deyir: "Qərribə əhməqsən, sən nuxuluları mənə tanıdırsan? Oları öldürməsen, mənə görməmiş və pulları verməmiş buradan gətməzlər". Molla Həmid və Dərviş obrazı Molla İbrahimxəlil portretinin tamamlanmasına kömək edir. Molla Həmidin gümüş kürələrinin satılması və Molla İbrahimxəlilin ibadəti haqqında "nuxulular"la söhbəti, Dərviş Abbasın xoruz səsilə iksir otlarını aşkar etməsi barədə bəyanatı fırıldaqçıların miqyası haqqında təsəvvür yaradır.

Komediya satirik gülüşün digər hədəfi könüllü şəkildə Molla İbrahimxəlilin fırıldaq toruna düşən, lakin onun mahiyyətini anlamayan avam "nuxulular"dır. Yazıçı feodal cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrini təmsil edən zərgər Hacı Kerim, həkim Ağa Zaman, Molla Salman, tacir Məşədi Cabbar, mülkədar Səfər bəy simasında ictimai amaldan məhrum, ancaq məişət qayğıları ilə uğraşan, onu təmin etmək üçün alçalıb çirkin əməllərə əl qatan adamların obrazını ümumiləşdirmişdir. Tamah və acgözlük onların idrakını kor edib, düşünmək qabiliyyətini kütəldirmişdir. Şeyx Salahdan Molla İbrahimxəlilin "Xaçmaz dağlarında çadır qurub kimya qayırması", "misi gümüşə çevirməsi" xəbərini eşitdikdə pul toplayıb İbrahimxəlildən gümüş almaq haqqında tədbir tökürlər. Çünki onlar namuslu əməyə xor baxırlar. Tüfeyli həyat, müftə qazancla ömür sürməyə adət etmişlər. Onlar hər əməldə ancaq fayda güdürlər. Ciblərinə və mədələrinə xeyir gətirməyən mətləbləri qəbul etmir. Şair Hacı Nurunun avar lazgisi Xanbutayın sərkərdəliyi ilə Nuxanın talan edilməsinə

pəncəsindən qurtarır, divanbəyinin təkidləri qarşısında iradə göstərərək adı demir. Pərzad oba mühitində, təbiətin qoynunda yetişən, lakin ailə-məişət qanunlarının əsirinə çevrilən azərbaycanlı qızların tipik nümayəndəsidir. O, Bayramı sevir, ölməyi Tarverdiyə arvad olmaqdan şərəfli hesab edir. Lakin əski qanunların buxovundan xilas olmaqda çətinlik çəkir. O, eyni zamanda ağıllı və düşüncəli bir qızıdır. Yaşadığı mühitin qanunlarının ağırlığını hiss edib əzab çəkir. Bayram ona qoşulub qaçmağı təklif edəndə o buna razı olmur. "Eh, o boş işdir. Əmim dövlətli, zorlu kişidir... Başına yüz min qalmaqal açar, üstünə təqsir yaxar, divana salar, nə bilim nə elər".

Komediyanın mənfə qəhrəmanı Tarverdidir. O, qorxaq, ata himayəsində yaşayan və onun mal-dövlətinə arxa söykəyən bir gənclərdir. O, obanın digər gəncləri kimi nəinki şücaət göstərərək ad çıxarmamışdır, əksinə, hamı tərəfindən qorxaq və maymaq kimi tanınmışdır. O, Pərzadı sevdinə görə yox, atasının məsləhətinə görə evlənmək istəyir. Pərzad divanbəyiyə Tarverdinə sevmədiyini, Bayrama ərə getmək istədiyini dedikdə Tarverdi meydana çıxıb heç bir narahatlıq nümayiş etdirmir. Atasını Məşədi Qurbanın hakim dairələri qarşısında qorxaqlığını ifadə edən "A başına dönüm, istəmədim, əl çəkdim, tək mənim oğlumu xətdən qurtar" sözləri Tarverdinin də mənfə dünyasını əks etdirir.

"Hekayəti-xırs quldurbasan" komediyasında kəndli və divanxana məmurlarının böyük bir dəstəsi iştirak edir. Dramaturq ustalıqla qurulmuş dialoqlarda hər kəsin fərdi xarakterini özünəməxsus tərzdə əks etmişdir.

"Hekayəti-vəzir-xani-Lənkəran" (1851) komediyasının mövzusu nisbətən yaxın keçmişdən, XIX əsrin başlanğıcında xanlığın həyatında baş verən ailə-məişət məsələlərindən götürülmüşdür. Adından görüldüyü kimi komediyanın əsas tənqid hədəfi Lənkəran xanının vəziridir. Əsərdəki hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Dramatik münaqişədə vəzir Mirzə Həbiblə xanın qardaşı oğlu Teymur ağa arasında qurulmuşdur. Teymur ağa vəzirin ikinci arvadı Şölə xanımın bacısı Nisə

xanımını sevir. Mirzə Həbib isə xanlıqdan daha yüksək mövqə qazanmaq üçün baldızını xana vermək istəyir və toy tədarükünə hazırlaşır. Əsl mətləbi bilməyən vəzir sevgilisinin yanına gələn Teymur ağanı arvadı Şölə xanımın otağında Ziba xanımın pərdə arasında görəndə onu arvadı ilə əlaqə saxlamaqda suçlayıb, xandan onun öldürülməsini xahiş edir. Teymur ağa xanın əmrilə fərraşlar tərəfindən əhatə olunub öldürülməyə aparılarkən aradan çıxır. O, ağır anlarda sevgilisi ilə görüşərkən vəzirin evində Səməd bəy tərəfindən yaxalanır. Mübahisə zamanı dəniz seyrinə çıxan xanın qəfl küləyin gəlməsi nəticəsində qayığının çevrilərək öldüyü bildirilir. Teymur ağa atasının ölümündən sonra hakimiyyəti qəsb etmiş vəzirin yerində oturub xanlığı idarə edir. Əsərin fabulası bundan ibarətdir. Maraqlı kompozisiya üzərində qurulan hadisələr ailə-məişət münaqişələrinin təsvirindən başlayıb tədricən inkişaf edir və siyasi mətləblərin dairəsinə daxil olur. Beləliklə, dərin ictimai məzmun qazanır.

"Hekayəti-vəzir-xani-Lənkəran" komediyasının ideyasını M.F.Axundzadənin ədalətli şah, ağıllı hakim haqqında düşüncələri təşkil edir. O, müstəbid xanın yerinə Teymur ağanın xanlığa gəlməsini təsvir etməklə mütərəqqi, işıqlı qüvvələrin hakimiyyətə gəlişi fikrini irəli sürmüşdür. Siyasi hakimiyyət prizmasından dramaturq xanla Teymur ağanı qarşı-qarşıya qoymuşdur. Komediya xanın konkret adı göstərilməmişdir. O, "xan" adı ilə təqdim olunur. Ədib onun simasında ümumiyyətlə xanlara məxsus keyfiyyətləri cəmləmişdir. O, ölmüş qardaşının taxtını qəsb etmişdir. Onu əhatə edən saray adamlarının təriflərinə baxmayaraq o, vilayəti idarə edə bilmir. Yazıçı onun qabiliyyətsiz hakim kimi ədalətsiz olduğunu göstərmək üçün xanlığa şikayətə gələnlərin ərizələrinə verdiyi cavablara diqqət cəlb edir. Xanın ərizəçilərə verdiyi cavablar rəsmi qanuna, sağlam məntiqə söykənmir. O, qardaşından qan alıb, ölümünə səbəb olan həkimdən şikayət edən kəndliyə üstünlük xələt verməyi, daş atıb atının gözünü çıxaran adamdan şikayət edən kəndliyə isə əvəzində onun atının gözünü

çıxarmağı məsləhət görməsi cahilliyini, qabiliyyətsizliyini, xalq həyatından uzaq olduğunu göstərir. Onun üçün şəxsi mənafeyi idarə etdiyi xanlığın əhalisinin mənafeyindən yüksəkdir. Şikayətlərə baxarkən bəylərin marağını əsas meyar götürür. O, kəndliyə həkimə xələt verməyi ona görə təklif edir ki, onu yanında oturan bəylərin biri müdafiə edir.

"Hekayəti-vəzir-xani-Lənkəran" komediyasının əsas tənqid hədəfi vəzir Mirzə Həbibdir. Cəmi bir pərdədə görünən xandan fərqli olaraq o, bütün hadisələrin əsas iştirakçısıdır. Lakin xandan fərqli olaraq o daha çox ailə-məişət hadisələri fonunda verilir. Vilayətin vəziri vəzifəsini öhdəsinə götürən Mirzə Həbib ailə münasibətlərinin içində dolaşmışdır. Böhtan deyib bir-birini şərləməklə məşğul olan arvadları Ziba xanım və Şölə xanımın dava-dalaşını nəinki yoluna qoya bilmir, heç mahiyyətini özünə aydınlaşdırmağı bacarmır.

Dramaturq bir sıra maraqlı epizodlarda onun qadınlar əlində oyuncaq, gülüş hədəfinə çevrilməsini göstərmişdir. Ədib ailəsini idarə edə bilməyən insanın vilayətə rəhbərlik etməsini xalqın faciəsi hesab edirdi.

M.F.Axundzadə xana və vəzirə qarşı Teymur ağanı qoymuşdur. Mərdlik, cəsarət, şücaət, qorxmazlıq, məqsədə yetmək yolunda mübarizə əzmi onun xarakterinin əsas cəhətləridir. Dramaturq onu əsasən sevgi münasibətləri fonunda təsvir edir. O, vəzir Mirzə Həbibin baldızı Nisə xanımı sevir. Onunla görüşmək üçün pərvanə özünü daşa çırpın kimi dəfələrlə həyatını təhlükəyə atır və igidlik göstərərək qorxulu vəziyyətdən qurtarır. Teymur ağa sabiq xanın oğlu, xanlığın varisidir. Atası vəfat edərkən onun körpəliyindən istifadə edən əmisi hakimiyəti zəbt etmişdir. Ədaləti ilə xalq arasında nüfuz qazanmış atasından sonra əmisi və vəzirinin idarə üsulu və rəiyyətlə rəftarı Teymur ağanı razı salmır. O, xanlıqda hakimiyəti və vilayəti ələ almaq arzusu ilə yaşayır. Xan və vəzir onun simasında özlərinə qarşı real təhlükə görürlər. Onu aradan götürmək üçün yollar və bəhanələr axtarırlar. Lakin o, bütün bunları mərdliklə dəf edir. Nisə xanım ona bu haqda

məlumat verərkən o deyir: "Heç vaxtda onun kimi xanlar mənə öldürə bilməzlər. Bəylər və xanlıq çoxusu mənim atamın yaxşılıqları səbəbinə mənə ixtisəstir. Mən o quşlardan deyiləm ki, ötim yeyilə."

Xana və vilayətin işbilən adamlarına arxalanan Teymur ağa hakimiyətə gəldikdən sonra islahata vəzirlərin dəyişdirilməsindən, idarəçiliyi ağıllı adamlara tapşırmaqdan başlayır.

Xan və onun ətrafında toplanan məmurların əksinə olaraq Teymur ağanın islahatçı kimi təsvir olunması "Sərgüzeşti-vəzir-xani-Lənkəran" komediyasının ictimai mündəricəsinə xeyli qüvvətləndirmişdir.

"Sərgüzeşti-mərdi-xəsis" M.F.Axundzadənin komediya yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Əsərin mövzusu XIX əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycanla İran arasında geniş vüsət almış qaçaq mal alverinə qarşı mübarizədən götürmüşdür.

1852-ci ildə M.F.Axundzadə podpolkovnik Meyerin rəhbərlik etdiyi ekspedisiyada tərcüməçi kimi iştirak etmişdir. O, səfərdən Tiflisə qayıtdıqdan sonra müşahidələrini ümumiləşdirərək Azərbaycan cəmiyyətində müxtəlif təbəqələrin həyatını əks edən nadir komediya yaratmağa nail olmuşdur.

"Sərgüzeşti-mərdi-xəsis" əsərinin sujetini qaçaqmalçılıqla mübarizə ilə əlaqədar kiçik bir hadisə təşkil edir. Qarabağın Cavanşir nəslindən olan Heydər bəy toy edib nişanlı Sona xanımı gətirmək üçün pul tapa bilmir. Sona xanım Heydər bəyə onu götürüb qaçırmağı təklif edir. Lakin Heydər bəy bunu bəylik qüruruna və ata babasının adına layiq iş saymadığı kimi dostları Səfər bəy və Əsgər bəy də bu işi məsləhət görmürlər. Əsgər bəyin təklifi ilə ağcabədili tacir Hacı Qaradan pul alıb Təbrizdən mal gətirib, satıb qazancı ilə toy etməyi qərara alırlar. Xəsis tacir hər yüz qızıla beş qızıl "fayda" götürmək və onlarla Təbrizə gedib qayıtmaq şərti ilə bəylərə pul verir. Səfər başa çatır. Bəylər gətirdikləri malı satır, əldə etdikləri qazanla Heydər bəy özünə toy edir. Qaçqmalçı yoldaşlarından ayrılan Hacı Qara murov tərəfindən

tutulur. Qaçqmalçılar izləyən yasavullar Heydər bəy və yoldaşlarını da tapıb aşkara çıxarırlar. Naçalnik yenicə toy edib aile qurmuş Sona xanımın "gözəlliyinə və göz yaşlarına" görə Heydər bəy və onun qaçqmal gətirən yoldaşlarını "görmə buraxır. Komediya nikbin finalla başa çatır.

Komediya satira hədəfi olaraq tamahkar tacir və lovğa bəy silki seçilmişdir. Əsərin başlığı nəzərə alınarsa, demək olar çirkin əxlaqi keyfiyyət kimi birinci növbədə xəsisliyin tənqidi M.F.Axundzadənin məqsədini təşkil etmişdir. Xəsislik dünya ədəbiyyatında yeni mövzu deyildi. Lakin bütün dahilər kimi M.F.Axundzadə də ona yeni keyfiyyətlər əlavə etmiş, Hacı Qara simasında orijinal milli xəsis obrazı yaratmışdır. Xəsislik Hacı Qara xarakterinin əsas keyfiyyətidir. O, çevrəsində olan lovğa və tüfeyli bəylərdən fərqli olaraq başa düşür ki, zəmanə dəyişmişdir. İgidlik, mərdlik dövrü arxada qalmışdır. Bəylərlə söhbət edərkən deyir: "Bu zəmanədə çox qoçaqlıqdan isə ağrın alım, adamın cibi pul ilə dolu olsa yaxşıdır".

Pul toplamaq, sərvət yığmaq Hacı Qara həyatının əsas məqsədini təşkil edir. Bundan ötrü o, hər cür alçaqlığa əl atır. Yalan danışır, ikiüzlülük edir. Bir an əvvəl pis mal satdıqlarına görə Şuşa tacirlərinin üstünə qarğış və lənət yağdırıb çitlərini "ölətdən qırılanların sovxası" adlandırdığı halda, bunları bəylərə tərifləyir, and içərək "bundan yaxşı ipək və çit" tapılmadığını deyir.

Əldə edəcəyi mənfəətdən, düşəcəyi ziyandan asılı olaraq o, tez-tez simasını dəyişir, haldan-hala düşür. Gah qonaqpərvərlik göstərib səxavət nümayiş etdirir, gah şücaətdən, igidlikdən dəm vurur, gah qorxaqlıq edib miskin adama çevrilir. Onda pula ehtiras o qədər qüvvətlidir ki, düşdüyü yüz manat ziyandan ötrü rahatlıq tapmır. Onun yerini doldurmaq üçün qoca yaşında bəylərə qoşulub Təbrizə qaçqmalçılığa gedir. Yolda tutulub rüsvay olur. Pul Hacı Qaradan ötrü hər şeydən əzizdir. Bir abbasını qıyıb nəinki atasına yasin oxuyan Müəzzin Xudaverdiyə vermir, hətta ailəsinə də sərf etmir.

Tükəz ərinin eybəcərliyini, xəsis simasını ifşa edərək deyir: "Bir kişiye zərər yetirməmişən, xeyir də verməmişən! Ondan ötrü mürdarsan ki, öz malını nə özün yeyib içirsən, nə əyalına məsrəf edirsən. Sən ölsən, heç olmazsa arvad-uşağına doyunca çörək yeyər".

M.F.Axundzadə Hacı Qaranın xəsis simasını açmaq üçün bir sıra ifadəli detallardan istifadə edir. Onun bəylərə pul verməsi, naçalnikdən tutularkən yasavulların cibindən çıxartdıqları yarım abbasının qaytarmasını xahiş etməsi, "malım yetişməzsə ölləm" deməsi və s. onun xəsis simasının açılmasına kömək edir. Birinci pərdədən başqa Hacı Qara komediyanın bütün səhnələrində ancaq komik planda təsvir olunur. Onun hətta ciddi vəziyyətləri də gülüş yaradır. Araz çayını keçərkən suya düşüb yalvarması, nökeri Kərəməlinin tutulduğu günə görə qəşş edib özündən getməsi yazıçı tərəfindən maharətlə seçilmiş epizodlardır.

"Sərgüzəşti-mərdi-xəsis" komediyasının ikinci əsas tənqid hədəfi bəy təbəqəsini təmsil edən Heydər bəydir. O, istiladan sonra siyasi, iqtisadi mövqeyini itirən, lakin məişətini yeni dövrün tələblərinə uyğun qura bilməyən Azərbaycan bəylərinin ümumiləşmiş obrazıdır. Heydər bəyin təmsil etdiyi ictimai təbəqənin mürəccə mövqeyi ondan ibarətdir ki, onlar müasir qaydalarla hesablaşmır, dərəbəylik dövrünün əhval-ruhiyyəsini yaratmaq istəyirlər. Heydər bəy keçən dövrləri, ötən günləri həsrətlə yad edir və onların geri qayıtmasını arzulayır: "Ah, keçən günlər. Keçən dövrlər! Hər həftədə, hər ayda bir karvan çapmaq olurdu, bir ordu dağıtmaq olurdu. İndi nə karvan çapmaq olur, nə ordu dağıtmaq olur. Nə qızılbaş döyüşü var, nə osmanlı döyüşü var".

Nəsibənəsil rəiyyət qazancının və müharibələrdə əldə edilmiş əmlakın hesabına yaşamaq Heydər bəyi tüfeyliyə çevirmiş, onun əməyə, zəhmətə ikrah tərbiyə etmişdir. O, quldurluğa qurşanıb dana-doluq oğurlamaqla yaşamağı əkinçiliklə qazanılmış çörəkdən üstün tutur. Quldurluq etdiyinə görə Heydər bəy divan tərəfindən təqib olunur. O, naçalnikin

ona faydalı əməklə məşğul olmaq barədə təklifini narazılıqla qarşılayır. "Qulaq as, gör mənə nə cavab verdi: Heydər bəy, cüt ək, bağ becər, alışı-veriş elə. Guya mən Banazor erməni-siyəm ki, gündüz axşamadək kotan sürən, ya ləmbəranlıyan ki, qurd bəsləyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərkiçilik edəm. Ərz elədim ki, naçalnik, heç vaxt Cavanşirdən kotançı və künçü görülməyib! Mənim atam Qurban bəy onu etməyib və mən ki, onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəm".

Heydər bəy quldurluğu, qaçaqlığı igidlik, şücaət rəmzi sayır. O, bunların icrasında bəylik qürurunu, Qızılbaş və osmanlı döyüşlərində "Qarabağı qızıl-gümüşə" boyayan və baba ənənələrini yaşatmaq əlaməti görür və bunları yaşatmaq istəyir. Heydər bəy Təbriz səfərindən qayıtdıqdan sonra həbs olunarkən naçalnikə günahını onun göstərdiyi əməklə məşğul olmaqla yox, "Dağıstanda padşahın düşmənlərinin qabağında" vuruşmaqla yumağı vəd edir.

Heydər bəy və onun xarakterinin tamamlanmasına köpləndirən Səfər bəy və Əsgər bəy əsərdə ciddi dramatik şübhəyə düşmüşdür. Bu vəziyyət Heydər bəyin yolda qarşılaşdığı erməniləri hədələyib qovması və naçalniklə söhbət etdiyi səhnədə açıq müşahidə olunur. Lakin bunların hamısında Heydər bəy və onun dostlarının mövqeyinə çevrilmiş kəskin satira mövcuddur.

M.F.Axundzadə "Sərgüzaştı-mərdi-xəsis" komediyasında müxtəlif təbəqələri təmsil edən yaddaqalan obrazlar yaratmışdır. Sona, Tüköz, naçalnik, Ohan yüzbaşı, erməni kəndliləri fərdi xüsusiyyətləri ilə canlanır.

"Mürafə vəkillərinin hekayəti" (1855) M.F.Axundzadənin dramatik irsində sonuncu əsərdir. Komediyanın mövzusu Təbriz həyatından, konkret olaraq məhkəmə idarələrindən götürülmüşdür. Məhkəmə vəkillərinin fırıldaqları komediyanın əsas tənqid hədəfini təşkil edir. Dramaturq bunları illüstrativləşdirmək üçün maraqlı bir hadisə seçmişdir. Təbrizdə vəba epidemiyasından ölənlər tacir Hacı Qafurdan altmış min tümən sərvət qalmışdır. O, ölərkən bütün əmlakını

yəganə bacısı Səkinə xanıma vəsiyyət edir. Tacir Ağa Həsən miras sahibi olduğu üçün Səkinə xanımla evlənmək fikrinə düşür. Lakin Səkinə xanım onu rədd edir. Məqsədi baş tutmayan Ağa Həsən Səkinə xanımı intiqam almaqla hədələyir. Fırıldaqları ilə ad-san çıxarmış Ağa Mərdan Halvaçı oğlu vasitəsilə Hacı Qafurun əmlakına sahib olmaq istəyən mülkə arvadı Zeynəbin iddiasını təmin etmək üçün yalançı şahidlər hazırlayır.

Onlara Hacı Qafur ölərkən yeddi aylıq oğlunun olduğunu demək barədə təlimat verilir. Lakin mürafə zamanı pul ilə düzəldilmiş şahidlər əsl həqiqəti deyir. Mürafə Səkinə xanımın qələbəsilə başa çatır.

"Mürafə vəkillərinin hekayəti" komediyasının dramatik münaqişəsi Səkinə xanımla Zeynəb xanım arasında qurulmuşdur. Əsərin əsas müsbət qəhrəmanı Səkinə xanımdır. O, M.F.Axundzadənin qadın tipləri arasında xüsusi yer tuturdu. Təbriz şəhərində qərib olan Səkinə xanım təkliyənə baxmayaraq hüquqlarını mərdliklə müdafiə edir. O, bibisinin Ağa Həsənə orə getmək təklifini rədd etdiyi kimi, Ağa Həsənin hədələrinə kəskin cavab verir: "Get, get, əlindən gələni beş qaba çək" deyib onu qovur.

Komediyada əsas tənqid hədəfi qanunun müdafiəsini öhdəsinə götürən, lakin onu gəlir mənbəyinə və fırıldaq vasitəsinə çevirən vəkillərdir. Ağa Mərdan, Ağa Səliman üçün haqq-ədalətin müdafiəyə gələnlərdən kimin tərəfində olmasının elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Onlar hünərlərini fırıldaqların ixtira edib yalançı şahidlər vasitəsilə iş udmaqla göstərirlər. Ağa Mərdan Hacı Qafurun mütə siğəsi olan Zeynəbə vəkildir. Qeyri-qanuni işi onun xeyrinə kəsdirmək üçün əmlakın yarısını tələb edir. Mürafədə qələbə çalmaqla üçün Zeynəbin Hacı Qafurdan yeddi aylıq oğlu qaldığı haqda yalan uydurur. Yalançı şahidlərə rüşvət verib bunu məhkəmədə təsdiq etməyi tapşır. Ağa Səlimanın Ağa Mərdana əks qütbədə durub Səkinə xanıma vəkillik etməsinə baxmayaraq, onlar eyni məqsədə xidmət göstərirlər.

"Mürafə-vəkillərinin hekayəti" M.F.Axundzadənin digər komediyaları kimi dramatik və komik səhnələrin təsviri üzərində qurulmuşdur. Hacı Qafurun Səkinə xanımın arvadı Zeynəb arasında gedən mübarizə ədalətli nəticə ilə müəvəzzətli çadır. Ağa Mərdan, Ağa Həsən, Ağa Kərim, Ağa Səlimanların cinayətkar əməlləri üzərində qələbəsi əksini tapır.

"Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduguni məşhur" M.F.Axundzadənin "Hekayəti-dram əsəridir. Eyni ildə yazılmış komediyasından sonra ikinci olunmuş hadisələr arasında on altı illik fasilə var. Hadisələr birinci komediyada 1832-ci ildə Nuxa qəzasının Xaçmaz dağlarında, ikinci komediyada 1848-ci ildə Qarabağın Təkləbaxmayaraq bu müddət ərzində Azərbaycan cəmiyyətində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Ən əsası Qərblə iqtisadi və mədəni əlaqələr genişlənmiş, əski qanunların hökm sürdüyü feodal mühitində çürümə prosesi sürətlənmişdir. Bunlar əhalinin əhval-ruhiyyəsinə ciddi təsir göstərmişdir. Bunlar Muğanlı qamışlığı"ndan uzaqlaşmış mədəni dünyaya yol axtaran yeni nəsəl formalaşmağa başlamışdır. M.F.Axundzadə "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur" komediyasında ictimai həyatda təzahür edən təkamülü əks etdirmişdir.

"Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər"dən fərqli olaraq "Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat"da təsvirlərin əhatə dairəsi genişlənmiş, hadisələrin ictimai mündəricəsi qüvvətlənmişdir. Dramaturq məişət münaqişələri zəminində ictimai komediya yaratmağa nail olmuşdur.

"Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadugini-məşhur" komediyasının süjetini həyatda baş verən yeniləşmə prosesi təşkil edir. Ziyalı gənc Şahbaz bəy əmisinin qonağı fransız təbiətşünas alimlə Parisə gedib fransız dilini öyrənmək, Qərbi Avropa mədəniyyətinə yiyələnmək və gələcək inkişafına yol açmaq istəyir. Şahbaz bəyin göz-

lənilməz qərarı toy tədarükü görəni nişanlısı əmisi qızını və anası Şəhrəbanu xanımı ciddi şəkildə narahat edir. Onlar Hətəm xan ağanın vasitəsilə gözlənilməz səfərin qarşısını almaq istəyirlər. Lakin Müsyö Jordan və Şahbazla söhbətdən sonra "xəmiragız" ərinin yumşaldığını görəni Şəhrəbanu xanım "öz bildiyini" etmək, cadu vasitəsilə Şərəfnisənin nişanlısını yolundan döndərmək qərarına gəlir. Cadugər dərviş Məstəli şah ondan yüz qızıl alıb ixtiyarında olan div və ifritələrin əli ilə Paris şəhərini dağıdacağına və Şahbaz bəyin yolunu kəsəcəyinə söz verir. O, qadınların gözü qarşısında Parisin taxtaparalardan qurduğu heykəlini dağıdaraq onlara div və ifritələrinin şəhəri yerlə-yeksan etdiklərini bildirir. Həmin anda Fransada inqilabın baş verməsi xəbərini gətirən Müsyö Jordanın "Paris dağıldı, Tülyeri yıxıldı" deyər şivən qoparması qadınlarda dərvişin cadusuna inam yaradır. Onlar Şahbaz bəyin Parisə gedər bilməyəcəyinə tam arxayın olurlar.

Mövhumat və cəhalət dünyasının doğurduğu eybəcər hadisə olaraq cadugərliyin, durğunluq və geriliyin tənqidi "Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur" komediyasının əsas ideyasını təşkil edir. Lakin "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil"dən fərqli olaraq dramaturq yaradıcılıq imkanlarının ancaq cadugərliyi pisləməklə məhdudlaşdırmamışdır. O, Azərbaycan həyatında təzahür edən yeni mütərəqqi qüvvələri əsərin qabaqcıl maarifçilik meyillərinin təbliği ilə əlaqələndirmişdir. Bununla da yazıçı komediyanın ictimai mündəricəsini qüvvətləndirmiş, yeni, orijinal və bitkin obrazlar yaratmağa nail olmuşdur.

"Hekayəti Müsyö-Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukini-məşhur" komediyasının konflikti başlıqdan görüldüyü kimi dünyanın iki qütbü, Avropa mütərəqqi fikri ilə şərq fanatizmi, müasir elmi baxışlarla cadugərlik, tərəqqi ilə durğunluq arasında mübarizə üzərində qurulmuşdur. Bu mübarizə Müsyö Jordan və Məstəli şah, Şahbaz bəy və Şərəfnisə, Şəhrəbanu xanım qarşıdurmasında konkret obrazlar vasitəsilə konkret surətdə təcəssüm etdirilmişdir. M.F.Axund-

zadə "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur" komediyasında real insan obrazları zəngin qalereyasını yaratmışdır. Bu sırada müxtəlif təbəqələri təmsil edən mülkədar (Hatəmağa), alim (Müsyö Jordan), ziyalı (Şahbaz bəy), evdar qadın (Şəhrəbanu, Şərəfnisə, Xanpəri), nöker (Qulaməli) və s. obrazlar özünəməxsus cəhətləri ilə seçilir və tanınırlar.

Komediyanın əsas mənfi qəhrəmanı və satirik gülüş hədəfi dərviş Məstəli şahdır. M.F.Axundov onun simasında istifadə edib onu cadu, piti, sehr və əfsunla soyub varlanan, cəhəlin daha da kök salmasına səbəb olan dərviş və ruhbanların məharətlə ümumiləşdirilmiş tipik surətini yaratmışdır.

Məstəli şah Qızılbaş əhlidir. Düşdüyi avam mühitin cadusunun "hikmətinə" doğurduğu ehtiyac, verdiyi rəvac onu əfsanəvi simaya çevirmişdir. Şəhrəbanu xanım dərdinə əlac axtararkən Xanpəri tərəddüd etmədən ona Məstəli şahı çağırmağı məsləhət görür. Xanımı dərvişin əməllərinin özəmətinə inandırmaq üçün bir nəfəsə onun möcüzələrini sadalayır. "Xanım, ağcabədili Kərim koxanın arvadı Səlminazı o boşatdırıb oynasına verdirmədimi? Muğanlı Səfərəli kişinin qızını sevgilisinə qovuşdurmadımı? Dədəsini ki, qızı verməyə razı olmurdu, cadu ilə öldürmədimi? Cavadlı Kərbəlayi Qənbər qızı Şahsənəmin ərinə bir illik yoldan başqa arvad almasın deyə, qaytarıb gətirmədimi? Onun əlindən heç zad qurtarmaz!".

Maarifçilik ideyalarının mövqeyindən çıxış edən M.F.Axundzadə cadugərliyin çirkin mahiyyətini ifşa etməklə xalqı oyatmaq məqsədi izləyirdi.

Dramaturq cadugərliyin aldanış, avam kütləni soymaq vasitəsi olduğunu göstərmək üçün ilk əvvəl Məstəli şahın özünün öz peşəsinə münasibətini açıqlayırdı. O, cadugərlik əməlinin heç bir müşkül açmadığını yaxşı bilir, ona görə vətəndəşini verib Paris kimi bir şəhəri dağıtmağı xahiş edən

qadınların sadələvhlüyünə istehza edərək deyir: "Bu qadın tayfası nə yazıq və sadələvhürlər, düşünüb daşınmadan inanırlar ki, mən Qarabağda oturub Pariji bir anda alt-üst edəceyəm və ya mənim Mərixim Arazın o biri tərəfində Müsyö Jordanın boynunu vura bilər".

Məstəli şah özü cadularına inanmasa da ətrafında olanlarda onun sehrinə və qüdrətinə dərin etimad yaradır. Onun şeyatınlar vasitəsilə "mollalarının arasında fitnə və fəsad" salması, cinlər və ifritələrə hökm" edib "Naxçıvan və Şərur mahallarının damlarına qaldırıb yerlə yeksan" etmələri, onun zərbindən Ağrı dağının bir tərəfi'nin qopub "Axura kəndini" batırması haqqında söhbətləri avam xalqda caduya inama daha da qüvvətləndirir. O, bundan məharətlə istifadə edərək xalqı istədiyi şəkildə soyur. Dərviş Məstəli şah son dərəcə mahir fırıldaqçıdır. O, tükü-tükdən seçir, şəraitə uyğun hərəkət edərək məqsədini həyata keçirir. Şəhrəbanu xanımın görüşəndə onun pullu qadın olduğunu, vəziyyətdən böhran keçirdiyini hiss edir. "Xanım, bu cüzi, yüngül iş deyilmiş; bəlkə çox böyük və çətin iş imiş" – deyib ondan yüz təzə bacağı qızıl almağa nail olur. O nəinki aldığı iri məbləğdən razı qalır, əksinə, Şəhrəbanu xanımın boynuna minnət də qoyur. Şəhrəbanu xanımın "baba dərviş, çox olmazmı?" sualına etiraz edib "min-min tümənə dəyən şəhəri xaraba etdirirsiniz, yüz bacağı versəniz çoxdur?" cavabını verir.

Dərviş Məstəli şah cadugər əməllərini həyata keçirdiyi mühitə yaxından bələddir. O başa düşür ki, işlətdiyi cinayətlərə görə onu burada dindirib haqq-hesab tələb edən tapılmaz. Nöker Qulaməli dərvişin öhdəsinə götürdüğü işin ağırlığını nəzərə alıb narahatlıq keçirir. Dərviş Məstəli şah onu arxayınlaşdırıb deyir: "A kişi, necə yəni, nə? Əlan bu böyük xanım bu iş üçün mənə yüz dənə təzə bacağı verəcəkdir və on gün də cadunu əsər etməsi üçün vaxt var. Bir adam da bu sirri bilmir və bilməyəcək də. Bacaqlıları alandan sonra əl-ayaq açmışam, on günə qədər özümü Arazın o tayına sala bilərimmi? Məni orada kimi tapacaqdır? Məndən sonra hər

nə olursa-olsun".

Dərviş Məstəli şah əsərdə ancaq komik planda təsvir edilmişdir. Onun cadunu icra etmək üçün Parisi təmsil edən nəzn parçası oxuması, heybətli səs ilə "Ya məlixə, ya səlixə, ya bəlixə! Qaldırın Parisi yerdən, vurun yerə, bu saat necə ki, mən bu heykəli vurub zirə zəbər edirəm" deməsi və xanımlara göz aydınlıq verib razı qaldıqlarını soruşması əsl sağlam gülüş qaynağıdır. Lakin bunlar öyləndirmək üçün yox, düşündürmək, onun vasitəsilə cadugərliyin yalan və fırıldaq vasitəsi olduğunu süürlərə yeridir.

"Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş surətləri xüsusi yer tutur. M.F.Axundzadə Şərəfnisə qadın Şəhrəbanu xanım və Xanpəri simasında ədəbiyyatımızda ilk dəfə real və canlı qadın tipləri yaratmışdır. Onlar oba mühitində, elat içində, təbiətin qoynunda yetişmiş sadə, onlar avam və sadələvdürlər. Yetişdikləri mühit bunlarda mövhumata, caduya, əcinnəyə, ifritəyə inam, etiqad tərbiyə etmişdir. Qadınlar çətin vəziyyətdə caduya ümid bağlayır, onun sehrkar qüvvəsilə müşküldən qurtarmaqlarına inanırlar. Bununla da onlar cadunun yayılmasına və rəvac tapmasına şərait yaradırlar. Dramaturq cadunu icra edən Məstəli şahla onun inkişafına şərait yaradan qadınları eyni mövqeydən tənqid edir. Dərvişlə söhbətdən sonra cadunun sehrinə Şahbaz bəyin Paris səfərinin baş tutmayacağından arxayınlaşan Şərəfnisə xanım deyir: "Ux Allah, kərəminə şükür. Bir az ürəyim dincəldi. Yox olsun o ölkə ki, onda cadu, piti olmasın" satirik gülüş hədəfinə çevrilən cadugər dərvişdən fərqli olaraq qadınlar yumorla tənqid olunurlar. Yazıçı qadın qəhrəmanlarını cəmiyyət üçün faydalı adamlar hesab edir. Onların avam düşüncə tərzinə, sadələvh mühakimələrinə gülməklə ancaq islahedici tənqid izləyir. Caduya inam, ondan nicat vasitəsi

kimi istifadə etmək hər üç qadına məxsus ümumi tipik cəhətdir. Lakin bununla bərabər dramaturq onların hər birini fərqli xüsusiyyətlərə malik canlı insan kimi təsvir edir. On altı yaşlı Şərəfnisə xanım qamışlıqda dünyaya göz açan sadə bir elat qızıdır. O, adaxlısı Şahbaz bəyi çilgün məhəbbətlə sevir. Lakin onun mənəvi dünyasını anlayıb qiymətləndirə bilmir. Onu başa düşmür. O, Şahbaz bəyin Paris səfərinə bir illik ayrılıq əzabına görə mane olmaq istəmir. Şərəfnisə qorxur ki, nişanlısı Müsyö Jordanın kitablarında şəkillərini gördüyü üzuaçıq qızlarla məclislərdə oturacaq. O buna görə qısqanım ağlayır.

Şəhrəbanu xanımı da narahat edib əsəbləşdirən bu dərdirdir. O, Xanpəriyə deyir: "Əgər Şahbazı Parijə getməyə qoysam, bu ləçək çəngilər ləçəyi olsun!", cavabını verir. Məqsədinə nail olmaq üçün cadu oyununu işə salır. Bu yolda yüz qızıldan ibarət bütün toy xərcini sərf edir. Qələbəyə nail olur. Xanpərinin nəzərində cadu başdan-başə hikmətdir. Dərviş Məstəli şahın əməllərindən ehtirasla söhbət açan dayə onu qüdrət əlaməti sayır. Xanpəri Müsyö Jordanın Parijin dağılması xəbərindən təəccüblənən Şəhrəbanu xanıma deyir: "Mən hələ ondan qorxuram ki, Parijin yıxılmasının zərbindən özgə şəhərlər də bərhad ola. Naxçıvan, Şərur mahallarının yıxılmasının zərbindən Ağrı dağının bir parçası qopub tökülən kimi necə ki, dərviş deyirdi".

M.F.Axundzadə qadın tiplərini sevə-sevə yaratmışdır. Yazıcının tənqidi onlara dərin rəğbət və mərhəmət oyadır. Bu baxımdan komediyanın üçüncü məclisində bir səhnə çox səciyyəvidir. Dərviş Məstəli şah səfərin qarşısını almaq üçün üç yol, Şahbazın "ağına rəxnə" yetirməyi, Müsyö Jordanın "boynunu vurmağı" və "Parisi xarab" etməyi təklif edəndə onlar ciddi narahatlıq hissləri keçirirlər. Onların avamlıqdan və sadələvhlikdən doğan təmiz inamları təəssüf hissi yaradır. Oxucu istər-istəməz onlara mərhəmətlə yanaşır.

Müsyö Jordan komediyanın əsas surətlərindəndir. Süjet xəttinin bir tərəfində o, digər tərəfində dərviş Məstəli şah

dayanır. Doğrudur, Müsyö Jordan əsərdə az görünür. O, dörd məclisdən ibarət olan pyesin ancaq ikinci və dördüncü pərdə-kəzində durur. Süjetin inkişafında münaqişənin yaranmasında, kəskinləşməsində və düynün açılmasında həlledici rol oynayır.

M.F.Axundzadə Müsyö Jordan simasında istiladan sonra Azərbaycana maraq göstərən, onun yeraltı və yerüstü sərvətinin həcmi və istismar yollarını müəyyənləşdirib müstəmləkəyə çevirməsi üçün zəmin hazırlayan alimlərin obrazı yaradılmışdır.

"Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur" komediyasının yazılmasından iyirmi altı il sonra "Əkinçi" qəzeti yazırdı: "Aşkar görürük ki, xarici ölkələrin adamları bizim vilayətimizə gəlib vilayət əhli mütəllə olmayan şeylərin mübəliği xatirinə dövlət cəm edib və mənəfət aparırlar. Bir firəngidən soruşsan ki, Qafqazın filan şəhərində nə şey əmələ gəlir, elm üzəri ilə onu elə bəyan edər ki, sən özün mat və mütəhəyyir qalırsan. Amma o şəhərin əhlinəndən sual edəsən ki, sənənin bağında neçə yemiş və nə qədər üzüm, meyvə var, qədən deyəcəkdir ki, hesab eləməmişəm".

Şəhrəbanu xanımın "çör-çöp döşürən firəng" kimi səciyyələndirdiyi Müsyö Jordan Fransanın adlı-sanlı təbiətşünas alimidir. O, ölkənin elmi nəaliyyətlərini genişləndirmək, təzə faktlar əsasında əski təsnifatları islah etmək üçün Qarabağa ezam olunmuşdur. Hətəmxan ağanın qonaqpər-vərliyindən bəhrələnərək səhərdən axşama qədər dağları, çölləri gəzir, müxtəlif otları yığıb elmi araşdırmaların yeni sistemini hazırlayır. Hətəmxan ağa ilə söhbətindən əldə etdiyi nəaliyyətdən həvəslə söhbət açaraq deyir: "Əgər, məsələn, mən Qarabağa gəlməsəydim (əlini üzadıb cibindən bir dəftər çıxarıb, açıb, içində səliqə ilə düzölmüş bir neçə otları göstərib), kim biləcək idi ki, Qarabağın yaylaqlarında bu otlar mövcuddur?"

Lakin Müsyö Jordan tapdığı otlarla ancaq onların Alp və Şveysariya dağlarında, Amerikada və Afrikada mövcud

olması haqqında fikirlərini təkzib etməklə kifayətlənir. Onu daha çox Qarabağda tapdığı otların insanlara gətirdiyi xeyir sevincidir. "Bu otun adı latınca qambretumdur ki, bu zamana qədər Yevropada hərgiz məşhur deyildi, ancaq onu Amerika nəbatatından bildirdilər. İndi mən çox sevinirəm ki, onu Qarabağın dağlarında tapmışam ki, soyuqdəymə üçün nəhayətdə kifayətdir".

Müsyö Jordan səmimi, mehriban insandır. Fransadan gəlib Təklə-Muğanlı qamışlığına düşən Müsyö Jordan yad dildə danışmasına və başqa millətdən olmasına baxmayaraq qonaq olduğu tipik müsəlman ailəsinin böyük hörmətini qazanır. Şəhrəbanu xanım onu səmimiyyətlə "bizim çör-çöp döşürən firəng" adlandırır. O, Şərəfnisə xanımı öz qızı kimi sevir. Hər gün dağlardan çiçək yığıb Şahbaz bəydən ona gəndərir və güzgü bağışlayır. Müsyö Jordanın boynunun vurulması söhbəti ortaya çıxanda Şərəfnisə xanım deyir: "Mən özümü öldürürəm, qoymaram Müsyö Jordanın boynu vurulsun".

Müsyö Jordanın təklifi Hətəmxan ağa ailəsində narahatlıq yaratsa da, Şahbaz bəyi Parisə aparmaq fikri xeyirxah məqsəd izləyir. O, bunu gördüyü böyük hörmətin müqabilində onlara xidmət hesab edir. Alim Hətəmxan ağa ilə söhbətdə deyir: "Mənim qəsdim bu idi ki, Şahbaz bəyi Parisə aparıb, əvvələn, özüm onun tərbiyəsində mütəvvəceh olub, firəng dilini və ülumunu və qədri məqdur ona təlim edim, onu kralımıza tanıdım, burada mənim haqqımda zahir etdiyiniz yaxşılıqların və zəhmətlərin əvəzində kraldan ona bir bəxşeyiş alıb geri qaytaram."

Müsyö Jordan həm də böyük vətənpərvər alimdir. O, öz vətəninə xidmət göstərməyi özünə şərəf işi hesab edir. Alman alimlərinin "kartoflu azarı" tapmaqla ölkəyə gətirdikləri şərəfi Fransada başqa elmi tapıntı ilə yerinə yetirmək istəyir.

Müsyö Jordan Fransa kralının şəxsi dostudur. Monarxist alim kimi kral onun nəzərində dövlətin simvoludur. O, onun uğursuzluğunu Fransanın faciəsi kimi qiymətləndirir. O, 1848-ci il inqilabının xəbərini eşidib sarsılır. Onun təəssüf içində

dalbadal dediyi, "Paris dağıldı, Paris yıxıldı, Fransa xarab oldu" sözləri onun vətənə və dövlətə, onların simvolu krala sədəqə-təkə ilk qərblı obrazı olması ilə deyil, eyni zamanda hərtərəfli işlənmiş kamil insan kimi orijinal və yenidir.

Hatəm xan ağa M.F.Axundzadənin yaratdığı mülkədar və bəy surətləri arasında xüsusi yer tutur. O, "ümənayiquldur-qaçaqlığı özünə peşə seçən Heydər bəydən tamamilə fərqlənirdi. O, ağıllı və zəhmətkeş bir insandır. Müsyö Jordan onu yüksək qiymətləndirir, məntiq qanunlarından xəbərdar "mərdi-kühənsal" kimi səciyyələndirir. Təklə-Muğanlı obasının mülkədarı böyük təsərrüfat sahibidir. Gecə-gündüz ilxı içindədir. O, halal zəhməti ilə böyük sərvət toplamışdır.

Hatəm xan ağa yaşadığı əsrin qaydalarını başa düşən, "ağıllı, fərasətli" adamdır. Mal-mülk və sərvətinin aşıb-daşmasına baxmayaraq, o qardaşı oğlu Şahbaz bəyi müasir ruhda böyütmüş, zəhmətə alışdırmışdır. İlxını onunla bərabər idarə edir. Hatəm xan ağa təmkinli vəziyyətdən baş çıxarmağı və hadisələri qiymətləndirməyi bacaran adamdır. Ailəsinin iradəsinin əksinə olaraq o, Şahbaz bəyə Müsyö Jordana Parisə getməyə razılıq verir. Ona görə yox ki, qardaşı oğlu kraldan bəxşeyiş alacaq. Həm də ona görə ki, o, Şahbaz bəyin dəliqanlılığından ehtiyat edir. Şəhrəbanu xanım onu yumuşaqlıq göstərməkdə ittiham edərkən deyir: "Dəxi mən nə eləyim? Bacarırsan qoyma getsin! Göydə uçan qanadlı quşu öyləmək olursa, Şahbazı da güc ilə öyləmək olur. Rusxət verməsəm, atılar minər atına, hoppanar Arazın o tayına, sonra mən onu haradan tapım? Sən onu tanıyırsan məgər ki, necə höcətdir?"

Hatəm xan ağa Avropa ilə əlaqələrin və avropasayağı inkişafın əhəmiyyətini başa düşür. Onun Müsyö Jordanı qəbul edib, evində saxlaması, Müsyö Jordana hər cür şərait yaratması bunu açıq surətdə nümayiş etdirir. Lakin Hatəm xanın Fransa haqqında təsəvvürü bir tərəflidir. O, Qərbi böyük elmi kəşf-

lərinə, inqilabi fikirlərinə görə yox, bir asiyalı müsəlmanın nəzərində məqbul görünməyən adət və davranışlarına görə qiymətləndirir. Şahbaz bəylə söhbətində deyir: "Mənə yəqin həsil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Paris əhlindədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoy-mazlar... biz papaqlı oturarıq, onlar başıaçıq oturlar; biz baş-maq geyərik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimizlə xörək ye-yərik, onlar qaşığı ilə yeyərlər; biz aşkar peşkəş alarıq, onlar gizli alarlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, onların arvadları uzun libas, bizdə çox arvad almaq adətdir, Parisdə çox ər almaq".

Komediyanın əsas müsbət qəhrəmanı Şahbaz bəydir. Əsərdə təsvir olunan hadisələr birbaşa onunla bağlıdır.

Şahbaz bəy istiladan sonra yeni siyasi mühitdə rus və Avropa mədəniyyətinin təsiri altında yetişən gənclərin nümayəndəsidir. Bir sıra mülkədar və ruhanilər kimi Hatəm xan ağa da siyasi həyat mövqeyini möhkəmləndirmək üçün qardaşı oğlunun müasir ruhda təhsil almasına maraq göstərmişdir. Özünün dediyi kimi "dövləti aliyyəminin şəfqətindən açılan mədrəsələrdə" Şahbaz bəy elmləri, fars, türk və rus dillərini öyrənmişdir. Müsyö Jordanla tanışlıq, kitablarından və elmi axtarışlarından aldığı təəssüratlar onun maraq dairəsini daha da genişləndirmişdir. Şahbaz bəy bilik dairəsini genişləndirmək, qulluğa girib müasir cəmiyyətdə yer tutmaq arzusu ilə yaşayır. Nişanlısı Şərəfnisə xanımla söhbətində arzularından söhbət açaraq deyir; "Mənim tay-tuşlarım tamam mərifət sahibi olub, qulluq edib, hörmət-izzət tapıb, xoşbəxt olublar. Mən qalmışam elə bu qamışlıqda adsız, sansız".

Şahbaz bəy bu arzuları ilə A.Bakıxanovu və M.F.Axundzadənin özünü xatırladır. "Zəmanədən şikayət" şeirində Tiflisə getmək eşqi ilə çırpınan M.F.Axundzadə kimi o da diyarın mərkəzində qulluq etmək həsrətilə yaşayır. O, bundan ötrü vasitə axtarır. Maarifçi gənc çıxış yolunu intellektual səviyyəsini yüksəltməkdə görür. Ona elə gəlir ki, o, Müsyö Jordanla Parisə gedib fransız dilini öyrənsə və krala

təqdim olunsa məşhurlaşar və məqsədinə çatır. O, niyyətini həyata keçirmək yolları haqqında deyir: "Tiflisdə və o biri şəhərlərdə mənə tanıyan yoxdur. Mənə kim vasitə olub mənə bir yaxşı adamdır, mənə də sevir, ocağımızı tanıyır. Bu mənə Parisə aparıb firəng dilini öyrətməkdən və krala tanımaqdan məşhur ollam, qayıdandan sonra hər yerdə yerim olar". O, bir maarifçi kimi ağılın, biliyin gücünü yüksək qiymətləndirir və nailiyyətini onun vasitəsilə təmin etmək istəyir. "Arx bildiyinə görə Allahverdi bəyin oğlu Tarıverdinin hər məclisdə "hörmətli" oması Şahbaz bəydə həsəd doğurmuşdur.

Şahbaz bəy azadlığa can atan, sərbəstliyini üstün tutan və hüquqlarını məhdudlaşdırılmasına yol verməyən bütöv şəxsiyyətdir. O, əmisi Hətəmxan ağaya və əmidostusu Şəhrəbanu xanıma böyük hörmət bəsləyir. Lakin Şəhrəbanu xanım "Əgər Şahbazı Parisə getməyə qoysam bu ləçək çəngilərin ləçəyi olsun!" deyib onu hədələyəndə o, hüquqlarının qəsb olunması ilə barışmır. Ona ədəb dairəsində cavab verərək deyir: "Allahu Əkbər! Əmidostum bilmirəm hansı qarovulları ilə mənə dustaq edəcək?"

M.F.Axundzadə Şahbaz bəyin simasında özünə müstəqil həyat yolu seçməyi bacaran və taleyini özü həll etməyin öhdəsindən gələn yeni nəslin surətini yaratmışdır. Cəmiyyətdə Şahbaz bəylər tək-təkdir. Lakin onlar tərəqqiyə gedən yolun müsafirləri olduqlarına görə qüvvətlidirlər. Təsadüfi deyil, M.F.Axundzadənin Şahbaz bəy surətindən sonra Azərbaycan dramaturgiyası və nəsrində maarifçi ziyalı surətlərinin böyük bir silsiləsi yarandı.

"Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur" Azərbaycan dramaturgiyasının şah əsəridir. Komediyanın köhnəliyə, cadugərliyə və avamlığa çevrilmiş ideyası bədii mükəmməlliyi milli dramaturgiyanın inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. O, illərlə teatrın repertuarından düşməmişdir. Komediyanın süjeti əsasında

"Dərviş Parisi dağıdır" filmi çəkilmişdir.

Dramaturgiya ilə yanaşı Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafında da M.F.Axundzadə misilsiz rol oynamışdır. Yazıçı 1857-ci ildə "Aldanmış kəvakib"-i yazmaqla realist satirik nəsrin və povest janrının əsasını qoymuşdur.

"Aldanmış kəvakib" ilk dəfə 1859-cu ildə dramaturqun komediyaları ilə bir yerdə Tiflisdə canişin mətbəəsində buraxılan "Təmsilat"-ında nəşr olunmuşdur. Əsər 1864-cü ildə yazıçının tərcüməsində rus dilində, "Kavkaz" qəzetində dərc edilmişdir. Povestin rus dilinə Firudun bəy Köçərli tərəfindən edilmiş digər tərcüməsi 1901-ci ildə Tiflisdə "Kafkazski vestnik" məcmuəsində çıxmışdır. Hal-hazırda o, demək olar, bütün mədəni xalqların dillərinə tərcümə olunmuşdur.

"Aldanmış kəvakib" tarixi mövzuda yazılmışdır. Povestdə XVII əsrdə I Şah Abbasın səltənəti dövründə İranda baş verən hadisələr təsvir olunur. Əsərin əsas fabulası İran saray tarixçisi İsgəndər bəy Münşinin "Tarixə Aləmarayi-Abbasi" ("Aləmi bəzəyən Abbasın tarixi") əsərində təsvir edilən bir hadisədən götürülmüşdür. Orada deyilirdi: "Mü-nəccim Mövlanə Cəmaləddin Məhəmməd Yəzdi bir gün şahə xəbər verir ki, Mərrix ilə Əqrəb göydə bir-birinə yaxınlaşacaq və bundan İran və şahına böyük bir bədbəxtlik üz verəcəkdir. Gözlənilən bu bələdan salamat çıxmaq üçün hakimiyyətdən üç günlük əl çəkmək və cəzaya layiq olan bir adamı səltənət başında oturtmaq lazımdır. Bu xüsusda püşk atdılar, çöp Yusif Sərraca düşdü. Odur ki, zati-aliləri (yəni I Şah Abbas) özünü xətti-səltənətdən kənar etdi və öz yerinə həmin adamın şah keçdiyini elan etdi. Onun (Yusif Sərracın) başına tac qoydular və şahə layiq paltar geydirdilər və dəvəyə mindirib əmirlərin və ordunun müşayəti ilə təntənə ilə şahlıq məhəllinə gətirdilər. Şah isə yaxşı xidmətçiləri ilə xəlvət bir guşəyə çəkildi. Üç gün keçdikdən sonra Yusifin evində axtarış aparıb şərab tapdılar və onu dinsiz kimi elan edib cəzalandırdılar. Şah əvvəlki qərar üzrə yenə şahlıq başına keçdi."

Əhvalat bundan ibarətdir. Lakin M.F.Axundov tarixə

müraciət edib rəsmi xronikadan əxz olunmuş faktı bədii surətdə təcəssüm etməklə öz fikirlərini ortaya qoymuşdur. O, istifadə etmişdir. Başqa sözlə, real tarixi fakt M.F.Axundzadəyə özündə orta əsrlərə məxsus istibdad rejimini yaşadan Nəsrəddin şah idarə üsulunu tənqid, islahatçılıq proqramını və maarifçi şah haqqında görüşlərini təbliğ etmək üçün lazım olmuşdur.

Real tarixi hadisələrdən bəhanə kimi istifadə edən yazıçı ona yaradıcı surətdə yanaşmışdır. O, fantaziyanın qüvvəsilə təsvirin dairəsini genişləndirmiş, onu yeni orijinal epizodlarla və insan xarakterləri ilə zənginləşdirməklə tarixi fonda müasir ideyaları təbliğ edən siyasi mündəricəyə malik satirik bir povest yaratmağa nail olmuşdur.

M.F.Axundzadə iranlı müasirlərindən Mirzə Yusif xana göndərdiyi 1871-ci il tarixli məktubunda xronikadakı faktı yazıçı idealına uyğun işləməsi, həyat həqiqətini bədii həqiqətə çevirməsi haqda məlumat verərək yazırdı: "Fərhad Mirzə Məkkə ziyarətinə gedərkən Tiflisə gəlidiyi zaman mənə dedi:

- Mirzə Fətəli, "Tarixi-Aləm-ara"da Yusif Sərrac nağılı o qədər müfəssəl deyildir ki, sən yazmışsan, nə üçün o əhvalatı bu qədər artırıb uzatmışsan?

Dedim:

- Şahzadə, mən məgər tarix yazmışam ki, hər nəx ki, olmuş onu yazım? Mən bir kiçik məsələni əldə bəhanə edib öz fikrində onu genişləndirmişəm. O zamanın nazirlərinin və dövlət başçılarının ağılsızlığını ifşa etmişəm ki, gələcək nəsillər üçün ibrət olsun. Qoy onlar bir daha axmaq münəccimlərin sözlərinə və xəbərlərinə inanmasınlar və özlərini o cür hərəkətlərlə xarici millətlərin məsxərəsinə hədəf etməsinlər".

Despotizm üzərində qərar tutan şahlıq idarə üsulunun tənqidi, islahat yolu ilə istibdad rejiminin dəyişdirilməsi, maarifçilik ideyaları zəminində qurulmuş ədalətli bir cəmiyyətlə əvəz olunması "Aldanmış kəvakib" povestinin əsas ideyasını təşkil edir.

M.F.Axundzadə "Aldanmış kəvakib"də əsərin əsas ideyasının sərrast şəkildə açılmasında əhəmiyyətli rol oynayan maraqlı mənfi və müsbət surətlər silsiləsi yaratmışdır. Povestin mənfi qəhrəmanlarını I Şah Abbas, vəzir Mirzə Möhsün, sərdar Zaman xan, Mollabaşı Axund Səməd, münəccimbaşı Mirzə Sədrəddin, mövlana Cəmaləddin, müstövhi Mirzə Yəhya, müsbət qəhrəmanlarını isə Yusif Sərrac, Molla Rəməzan, Mirzə Cəlil, Qurban bəy, Mirzə Zəki təşkil edir.

"Aldanmış kəvakib" povestinin əsas mənfi qəhrəmanı I Şah Abbasdır. O, İran səltənətinin başçısıdır. Yazıçı onun simasında özündə istibdad rejiminə məxsus bütün eybəcərlikləri əks edən despot, fanatik, nadan, əyani feodal hakim surəti yaratmışdır. O daşdığı vəzifənin məsuliyyətini başa düşmür. Yeddi il hakimiyyətdə olmasına baxmayaraq Vətənin abadlığı, xalqın maddi və mədəni həyat şəraitinin yaxşılaşması üçün heç bir tədbir görməmişdir. İradəsiz atasından sonra 22 yaşlı şahın biganəliyi üzündən ölkə bərhad olub, əsl xarabazara çevrilmişdir. Osmanlılarla müharibədə dağılmış yollar və körpülər təmir edilmədiyinə görə məntəqələr arasında əlaqə, gəliş-gediş çətinləşmiş, ticarət və iqtisadiyyat tənəzzülə uğramışdır. Rəiyyət qaygısı I Şah Abbasa yad bir keyfiyyətdir. Əhalisinin böyük kütləsi kəndlilərdən ibarət olan İranda rəiyyət zülmə, sitəmə məruz qalan əsas təbəqədir. Onun təsərrüfat həyatının dirçəlişi üçün heç bir tədbir görülmür. Suvarma arxları olmadığına görə kəndli ancaq təbiətin mərhəmətinə sığınır. İl quraqlıq keçəndə "əksəri-məhsulat yanıb əmələ" gəlmir. Qəhətlik, bahalıq yaradır. Onun əzabını ancaq əliqəbarlı xalq kütləsi çəkir.

I Şah Abbasın nəzərində səltənət eyşi-işrət vasitəsidir. O, zorla ata-anasından və nişanlısından ayrılmış qadınlardan ibarət böyük hərəmxana saxlayır. Dövlət işləri ilə məşğul olmaq əvəzinə günlərini onlarla söhbətdə və əylənməkdə keçirir. İqtisadiyyatı zəif olan ölkə gəlirinin mühüm bir hissəsi onların təminatına, bəzək və ziynət əşyalarına sərf olunur. Sarayda xüsusi ziynət otağı mövcuddur. "Giranbaha kəşmir

malları, lətif ünə libasları, pakizə ipək parçalar, cəvahiratdan qayrılmış güllər və güşvərələr və üzüklər və mumtaz mir-Bunlar xalqdan müxtəlif adlar altında toplanan vergilərin hesabına alınmışdır.

Gününü hərəmxanada qadınlarla öylənməkdə keçirən I Şah Abbasın idarə üsulunda ağıl və ədalət rol oynadır. O, yalnız zülm və işkəncəyə söykənir. Vəzirlərin və vilayət rəhbərinin əlində öz vətəninə əsirə çevrilən xalqın hər hansı narazılığı ağır cəzələr verməklə nəticələnir. I Şah Abbasın yeddi il ərzində vəhşi cəza tədbirlərinin icrasını, adam qaçqalmaq, burun, qulaq kəsmək, göz çıxarmaq və s. adi hadisəyə çevrilmişdir. Yusif Sərracın hakimiyyətə gəlişi ilə bu qəbil cəzaların qadağan olunması əhalidə təəccüb yaradır. "Əhli-Qəzvin hər gün qələ qapılarından adam qaçqalarını asılmış görmədilər və şah meydanında cəlladların adam qaçqalarını və dardan asmalarını və göz çıxarmalarını müşahidə etmədilər. Bu keyfiyyət onlara xeyli qərribə görünürdü." I Şah Abbas fanatik və qorxaqdır. O, İranda mövhumatın təzahürü olaraq geniş yayılmış istrologiyaya dərin etiqad bəsləyir. O, sarayda münəccimbaşı vəzifəsini icra edən xüsusi adam saxlayır. Şah Mirzə Sədrəddinin ulduzların yaxınlaşması nəticəsində "mülki-İranda sahibi-səltənətin vücuduna" sədəmənin toxunması haqqında xəbəri tərəddüdsüz əsl həqiqət kimi qəbul edir. Qorxudan "rəngi qaçıb...bihuş olur". Yalnız Mövlana Cəmaləddin gəlib fəlakətdən qurtuluş yolunu göstərdikdən sonra "qorxu əsəri rəf olur". "Rəngi ağarmış ikən qırmızılığa təbdil" tapır. Canına bəla toxunmasını deyə taxt-tacı verib xəlvətə çəkilib gizləyir, bəlasının sovuşmasını gözləyir.

Hakimiyyəti əldə saxlamaq ehtirası onu hər cür vəhşi əməlləri həyata keçirməyə məcbur edir. Səltənətin oğlanları tərəfindən qəsb olunmasından ehtiyat edərək onlardan birini öldürür, ikisinin gözlərini çıxarıb şikəst edir. Beləliklə, padşahlıq ömrünü uzadır.

M.F.Axundzadə ölkənin tənəzzülə uğramasının səbəb-

ləri haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq üçün Şah Abbasın ətrafında toplanmış əyanların təsvirinə xüsusi yer ayırmışdır. Vəzir Mirzə Möhsün, sərdar Zaman xan, müstəvfü Mirzə Yəhya, mollabaşı Axund Səməd, münəccimbaşı Mirzə Sədrəddin, mövlana Cəmaləddin və s. povestinin əsas ideyasının açılmasında, I Şah Abbas səciyyəsinin tamamlanmasına xüsusi xidmət göstərirlər. Fərdi keyfiyyətləri ilə bir-birindən seçilən bu personajlar biri digərini tamamlayır, küll halında İran səltənətinin kədərli vəziyyəti haqqında dolğun təsəvvür hasil edirlər. Sarayda müxtəlif vəzifələri icra edən bu əyanlar fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilirlər. Lakin rüşvətخورluqda, ikiüzlülükdə, yaltaqlıqda, talançılıqda bir-birinə bənzəyirlər.

M.F.Axundzadə I Şah Abbası əhatə edən saray adamlarını süjetin inkişafı boyu satirik planda təsvir etmişdir. Yazıçı özünün ifşa üsulundan istifadə edərək sarayda şahın yanında çağırılan məclisdə onları danışdırmaqla nadan, idraksız olduqlarını nümayiş etdirir. Ədibə görə onlar o qədər kütdürlər ki, əməllərinin mahiyyətini dərk etmirlər. Vəzirlər ölkəyə böyük ziyan gətirən tədbirlərini Vətənə və xalqa xidmət kimi qiymətləndirib, özlərini tərəflənməklə gülüş hədəfinə çevrilirlər.

Vəzir Mirzə Möhsün sarayda böyük nüfuza malikdir. O, özünü səltənətin sadıq nöqəri adlandırır. Dövlət qarşısında sədaqətini isbata yetirmək üçün Məhəmməd şahın vaxtında başlamış xəzinəni doldurmaq sahəsində həyata keçirdiyi tədbirləri misal gətirir. Məlum olur ki, o xəzinəni ölkənin ticarət, sənaye və kənd təsərrüfatını dirçəltmək yolu ilə yox, vəzifələri satmaq, əmirlərdən peşkəş toplamaq yolu ilə doldurulmuşdur. Vəzirlik hüquqlarından istifadə edən Mirzə Möhsün saray xidmətçilərindən vəzifəyə təyinat alanların qulluqları və rütbələri müqabilində xəzinəyə pul vermələri haqqında qərar verir. Beləliklə, dövlət atributu sayılan mənəblər alqı-satqı vasitəsinə çevrilməklə xəzinə dolur.

Vəzirin qohumu və yetirməsi xəzinədar müstəvfü Mirzə Yəhya onun ənənələrini başqa yolla davam edir. O, ikiüzlülük edərək şahın fərmanı ilə dövlət məmurları və ordu xid-

mətciləri üçün təyin olunmuş maaşları imza edib yerlərə göndərirlər. Lakin bundan əvvəl məvaciblərin verilməsi haqqında vilayət hakimlərinə tapşırıq verir. Maaşdan məhrum edilən məmurlar məişətlərini təmin etməkdən ötrü xalqı soyurlar. Beləliklə, ölkədə rüşvətxorluq geniş meydan alır. Bundan əliqəbərli kütlə əzab çəkir.

Sərdar Zaman xan Şah Abbas səltənətinin hərbi işlərinə rəhbərlik edir. Lakin onun nəinki hərbi elminə dair biliyi, hətta ordunun vəzifəsi haqqında təsəvvürü yoxdur. O, nizami ordu yaradıb əsgərlərin döyüş hazırlığını təmin edə bilmir. On iki il əvvəl İrana Bəkir Paşa Dəmirçioğlunun sərkərdəliyi altında hücum edən yetmiş min nəfərlik osmanlı qoşununun qarşısına əsgər çıxarmır. O, Osmanlı ordusunun hərəkətinə maneə yaratmaq üçün yolları, körpüləri dağıtmaq, əkin və mal-qaranı tələf etmək haqqında əmr verir. Düşmən orduları sərhəddən Təbrizə qədər ərazidə nəinki topxanalarını keçirə bilmirlər, hətta yeməyə azuqə tapmırlar. Aclığa məhkum olan qoşun geri qayıtmağa məcbur olur. Sərdar Zaman xanın müharibənin vurduğu ziyandan daha ağır bədbəxtlik gətirən tədbiri İran dövlət başçıları tərəfindən hərbi qələbə kimi qəbul olunur. Ölkəni xaricilərin təhlükəsindən xilas etmək üçün yolların və körpülərin dağılmış halda saxlanması məqsədəuyğun hesab olunur. "Yolları pozmaq və körpüləri yıxmaq bir mərtəbədə tədbiri-müfid göründü ki, dövləti-əliyyə Bəkir Paşa qaçandan sonra dəxi belə səlah gördü ki, onları həmişəlik bu qərarda baqi qoysun, dübarə taifeyi-biganənin hücum gətirmək ehtiyatı ilə".

M.F.Axundzadə sərdar Zaman xan və onun ağılsız hərbi hiylələrini bəyənənləri öldürücü satirik gülüşünə hədəf edir. Çünki onlar ölkəni xara-bazara çevirib, iflic hala salmağı döyüş meydanında şəhid olub millətin qəhrəmanlıq ruhunu qaldırmaqdan, Vətən tarixinin qəhrəmanlıq səhifələrini yazmaqdan üstün sayırlar.

M.F.Axundzadə "Aldanmış kəvakib" povestində Şah Abbas sarayında xüsusi mövqə tutan din, mövhumat təbliğatçılarının tənqidinə xüsusi yer ayırmışdır. Bu baxımdan Mol-

labaşı Axund Səməd, münəccimbaşı Mirzə Sədrəddin və Mövlana Cəmaləddin surətləri diqqəti cəlb edir.

Axund Səməd sarayda mollabaşılıq vəzifəsini icra edir. Səltənətin dini işləri onun əlində cəmləşmişdir. O, mövqeyini möhkəmləndirmək, şahın hörmət və etibarını qazanmaq üçün dini təbliğatı Quran və şəriət hökmləri əsasında yox, məzhəbçi Səfəvi sülaləsinin istəyinə uyğun qurmuşdur. İmamlardan başqa "islam mülkündə xəttə və taca malik olan kimsənə" müqəddəs sayılmadığı halda, o, səfəvilərin "xanədanı nübüvətdən və dudimani-imamətdən zühür" etdiklərini isbata yetirir və onların müqəddəs olduqlarını elan edir. Səfəvilərin işə fəaliyyətini sünni məzhəblərə qarşı mübarizə üzərində qurur. O, Şah Abbasın yanında çağırılmış məclisdə səltənət qarşısında xidmətlərindən danışarkən sünnülərə qarşı mübarizəni ön plana çəkir. Mollabaşı mənəsinə təyin olunarkən İranın yarısı sünni məzhəb olduğu halda, hal-hazırda onun fəaliyyəti sayəsində bütün ölkədə beş-altı nəfərdən artıq sünni qalmamışdır. Axund Səməd məharətli, hər sözün deyiliş tərzini və yerini bilən, hər işi məqamında icra edən hiyləgər, riyakar, yaltaq, ikiüzlü bir adamdır. Şah Abbası özünün nəslinə, sədəqətinə inandıran mollabaşı fürsətdən istifadə edib düşmənlərini güdaza verir. Münəccimbaşının "təsiri-kəvakibdən" şahın həyatı üçün təhlükənin yaranmasını xəbər verməsi və qurtuluş yolunu göstərməməsi Axund Səmədə onunla haqq-hesab çürütməyə imkan yaradır. O, Şah Abbasa deyir: "O, qibleyi-ələmə xəyanət edibdir ki, kəvakibin təsirini bildirib, dəfinin əlacını izhar etməyibdir, əlbəttə, bir xəbis fikrə görə necə ola bilər ki, zəhri göstərə, padzəhri göstərməkdən özünü kənara çəkə?" Mollabaşı Şah Abbasa məsləhət görür ki, münəccimbaşını çağırub fəlakətin dəfi üçün çarə istəsin. "Əgər üzr gətirsə, boynunu vurdursun". Mövlana Cəmaləddin Şah Abbasın "vacibül-qətl" kimsəyə" verilməsini təklif edəndə Yusif Sərracı yada salan mollabaşı Axund Səməd olur. O, Yusif Sərracın simasında özünün ideya və əqidə düşməni görür. O,

məsələlər ki, ölkənin ruhani işlərinin rəhbəri kimi onun funksiyasına daxildir, Yusif Sərrac bütün bunlarda xalqı soyub bununla barışa bilmir. O, şaha məsləhət görür ki, "səltənəti və taxtu-tacı bu məluna təslim etsin ki, kəvakibin təsirindən öz mövqeyinə müxalif olan yeganə rəqibi tora salmağa və məhv etməyə nail olur. Mirzə Sədrəddin və mövlanə Cəmaləddin simasında yazıçı cəmiyyətdə zərərli rol oynayan, münəccimliliyi özünə peşə edən, bununla da fanatizmə meydan açan şahın etimadını qazanmaq uğrunda əyan-əsrəf arasında davam edən münaqişədə "səməvi bələdan xəbər verməklə" şaha daha yaxından və qüvvətli təsir göstərirdilər. Təsadüfi deyil Şah Abbas Mirzə Sədrəddinin ulduzların yaxınlaşması haqqında xəbərindən sarsılır. Hər cür vəhşi cəza tədbirləri həyata keçirdiyi taxt-tacdan mövlana Cəmaləddinin məsləhəti ilə müvəqqəti uzaqlaşır. Onlar münəccimlikdən mənəblərini və nüfuzlarını qoruyan vasitə kimi istifadə edirlər. Mirzə Sədrəddin sarayda qalmaqla səbəb olan və həyatını təhlükə qarşısında qoyan xəbəri şaha məhz sosial mövqeyini qoruyub saxlamaq, rəqibləri arasında üstünlüyünü təmin etmək məqsədilə vermişdir. O, bunu etiraf edərək deyir: "Mən qorxdum ki, əgər bu xəbəri şaha əqdəm yetirməsəm, özge münəccimlər onu yetirərlər. Mən şahın nəzərində xəri-nadan qələminə gedərəm, mənəbdən məzul ollam."

Mövlana Cəmaləddin qocaldığına görə evdən çıxıb bilmir. Özünün dediyi kimi "güşəgirli-ixtiyar" etmişdir. Buna baxmayaraq şahın nəzərində nüfuzunu qaldırmaq, mərhəmətindən bəhrələnmək məqsədilə çağırılmadan onun hüzuruna gəlir. Ona Novruzdan on beş gün keçəndən səltənətdən uzaqlaşmağı, taxt-tacı "mücrüm" qətli vacib olan bir şəxsə verməyi və xalqın nəzərindən gizlənməyi məsləhət görür. O surətdə kəvakibin təsiri "haman mücrümün başında çatlayacaq; çünki o vaxt İranın padşahı odur".

M.F.Axundzadə kimyagərlik və cadugərlik kimi münəccimliliyi də zərərli hadisə hesab etmişdir. Mirzə Sədrəddin və mövlanə Cəmaləddin simasında onun icraçıların İran sarayında fəaliyyətlərini tənqid etməklə bunların cəmiyyət həyatı üçün yaramaz hadisə olduğunu göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, Yusif Sərrac sarayda yeni vəzifə bölgüsü apararkən münəccimbaşılığı "dövlətə və millətə zərərən başqa bir faydası" olmayan mənəb kimi ləğv edir.

M.F.Axundzadə "Aldanmış kəvakib"də münəccimliliyin satirik gülüş hədəfinə çevrilib yaramaz əməl olduğunu göstərməklə feodal mühitdə xalqı aldatmaq, soyub talamaq vasitəsinə çevrilmiş kimyagərlik və cadugərliyə qarşı başladığı mübarizəni tamamlamışdır.

"Aldanmış kəvakib" povestinin əsas müsbət qəhrəmanı Yusif Sərracdır. O, əsərdə I Şah Abbas və onun sarayına toplanan vəzir və əmirlərin əks qütbündə dayanır. Onların əqidə və əxlaqlarına qarşı zidd mövqə tutur. Yusif Sərrac yazıçı uydurması deyil, konkret tarixi simadır. Lakin M.F.Axundzadə onu həyatda, naturada olduğu kimi alıb təsvir etməmişdir. Ədib Yusif Sərrac görüşlərində mütərəqqi meyllərə istinad edərək, onu maarifçi görüşlərinin ruhuna çevirmiş, demokratik dövlət quruluşu, ədalətli şah, ictimai islahatlar haqqında məramnaməsini təbliğ etmişdir. Bu məqamda yazıçı şəxsiyyəti ilə müsbət qəhrəmanın məsuliyyəti birləşir. Yazıçının kəskin maarifçi görüşləri, hətta bəzi tərcümeyi-hal faktları Yusif Sərracın üzərinə köçür. Yusif Sərracın atası Kərbalayi Səlim, oğlunun "molla olub üləma silkinə daxil" olmaq arzusu yaşayır. Lakin "tamam ümumi-islamiyyəyə vəqif olduğdan sonra ruhanilərdə müşahidə etdiyi çirkin sifətlər onda bu sifə nifrət yaradır. Özünü onların zümrəsinə daxil etmək fikrindən uzaqlaşdırır."

Yazıçı qəhrəmanını məhəbbətlə təsvir edir. Onun ictimai mənşəyi və ağır həyat yolu haqqında məlumat verməklə mütərəqqi görüşlərinin qaynaqlarını nişan verir. O, Qəzvinin kəndlərində yaşayan bir dehranın oğludur. Uzun illər dini elmləri öyrənməklə məşğul olmuşdur. Mənimsədiyi fikirlərin

heyat üçün faydası olmadığını gördükdə sərraclıq peşəsinə yiyələnmiş, onun xalq mənafeyini müdafiə edən ictimai baxışlar sistemi formalaşmışdır. Mollabaşı Axund Səməd onu güdaza vermək məqsədilə onun görüşləri haqqında məlumat verərək deyir. "Bu məlun həmişə öz müridlərinə məlumat zıkr edir ki, guya üləmayi-giram əvamə firib verirlər. Məsələn, onun əqidəsilə guya ictimad lazım deyil və xüms və imam malı vermək xilafdır və guya üləma fəvt olan müctəhidin rəyində qalmağı o cəhətdən əvamə caiz görünür ki, özlərinin bəzən rəvac olsun. Və bundan əlavə, dövləti-əliyyəyə dəxi bəhslər varid edir, deyir ki, kəndxudadan tutmuş padşahadək küll ərabi-mənasib əhli-zələmə və qütaütəriqlər, mülk və millətə hərgiz bulardan bir mənfəət aid deyil, həmişə öz həvai-nəfsləri ilə biçarə xalqı cərimə və müaxizə və müaqəb edirlər, öz rəftarlarında heç bir qanun və qaydaya mütəmæssik deyillər, bu günə rəftar ancaq əhli-zülmün və qütaütəriqlərin əməlidir."

Yusif Sərracın siyasi baxışlarının mərkəzində xalq hakimiyyəti ideyası durur. Bahalıq və susuzluqdan əhalinin əzab çəkməsi, məmurların bütün bunlara biganə münasibət bəsləməsi onun dostları ilə söhbətlərinin əsas mövzusunı təşkil edir. Ona görə şahlıq xələtini əyninə geyən kimi xalqın mənafeyinə xidmət edən islahatlar həyata keçirməyə başlayır.

Burada xalq mənafeyinə xidmət göstərən, ağır həyat şəraitinin yüngülləşməsinə kömək edən bütün məsələlər əhatə olunmuşdur.

Yusif Sərrac islahata dövlət aparatının yenidən qurulmasından başlayır. O, ölkədə bütün bələlərin Şah Abbas ətrafında toplaşan vəzir və əmirlərin əli ilə törəndiyini nəzərə alıb, onların həbs olunması haqqında əmr verir. Rüşvətxor, ikiüzlü, yaltaq saray məmurlarını xalq arasından çıxmış vətən təəssübü çəkən namuslu adamlarla əvəz edir. Münəccimbaşı mənəşini dövlətdə zərərli hal olaraq ləğv edir. Ruhanilərin hüquqlarını məhdudlaşdırır. Məhkəmə işlərini mollaların nüfuzundan çıxarıb xüsusi dövlət orqanına tabe edir. Yusif Sərrac ölkədə qanunun aliliyini təmin etmək üçün xüsusi fər-

man verir. Bütün işlərin qanun və insaf dairəsində görülməsini tələb edir. "Hakimi-vilayətlərə mənim tərəfimdən elan edərsiniz ki, Allahdan qorxsunlar, nahaq iş tutmasınlar, yəqin bilsinlər ki, bu növ hərəkət axırda onların özlərinin bədbəxtliyinə və fəlakətinə bais olur".

Yusif Sərrac maliyyə islahatlarına xüsusi diqqət yetirir. O, xalqı ağır vergilərin əzabından qurtarmaq məqsədilə əhalinin bütün təbəqələri üçün vahid vergi sistemi yaradır. O, şəhərlərdə mədaxilin ondan bir, kəndlərdə iyirmidən bir hissəsinin xəzinəyə vergi verilməsi haqqında qərar qoyur. "Xüms, imam malı" adı altında seyidlərə, peşkəş kimi şah və dövlət adamlarına verilən könüllü vergiləri qadağan edir.

Yusif Sərrac ölkənin inkişafı üçün xalqla saray arasında əlaqələrin sıxlaşmasına xüsusi diqqət yetirir. Bunu əhalinin rifah halının yaxşılaşmasına kömək edən qanunların qəbul olunması üçün zəruri sayan şah hər vilayətə onun vəziyyəti haqqında vaxtaşırı məlumat verən baxıcılar təyin edir.

Yusif Sərrac ölkənin abadlığına, mədəni yüksəlişinə xüsusi diqqət yetirir. Sərraclıq edərəkən susuzluqdan, yolların, küçələrin xarab olmasından şikayətlənən sərrac şahlığa keçəndən sonra arzularını həyata keçirməyə başlayır. O, əmr edir ki, "hər yerdə yollar təmir olunsun və lazım məqamlarda və mənzillərdə körpülər və karvansaralar tikilsin və hər vilayətdə şəfəxanalar qayrılınsın və mədrəsələr açılsın və susuz yerlərə su çıxarılsın."

Ölkənin mərkəzi Qəzvin şəhərinin abadlığına xüsusi qayğı göstərir. Küçələrin genişlənməsi, "hər yerdə zahir olan" quyuların örtülməsi haqqında sərəncam verir. Kankanlardan ibarət "bir məclisi-məşvərət bərpa" edib şəhərə su çıxarmaq yollarını müzakirə etdirir.

Yusif Sərrac xalq arasından çıxmış sadə bir sənətkardir. Əliqabarı kütlenin mənafeyi onun üçün hər şeydən üstündür. Kəndli və şəhər zəhmətkeşlərinin xoşbəxtliyini təmin edən dövlət yaratmaq onun əsas məqsədini təmin edir.

Verdiyi fərmanlar birbaşa əhalinin güzəranının yaxşı-

laşması işinə xidmət edir. Quraqlıq nəticəsində aclıqdan əzab çəkən əhaliyə dövlət anbarından buğda verir. Dullara və yevəziyyətinin ağırlaşmasına səbəb olan məmur firıldaqlığının qarşısını alır. Yusif şah bilirdi ki, Miraxur hər yay padşahın atlarını yaylağa aparıb bəsləmək bəhanəsilə ətraf kəndlərin əhalisini çapır, talıyır. Topxana əmiri topçuların maaşını xəzinədən götürüb onlara vermir. Xəzinədar dövlət pulunu qəlp pul qatır, bəylər rüşvət alır, dağalar "dövlətilərə füqəraların müqabilində üz" görürlər. Şah bütün bunları xalqa xəyanətdə ittiham edib qulluqdan çıxarır.

Yusif Sərrac ölkənin iqtisadi və siyasi nüfuzunu qaldırmaq üçün onun xarici dövlətlərlə əlaqəsini zəruri sayır. O, Fars körfəzinin yanında yaşayan "holland tayfasının" səfirini qəbul edir, onunla ticarət müqaviləsi bağlayır.

Yusif Sərracın islahatları nəticəsində bir həftənin müddətində İranda yeni dövrə başlayır. Xalq hər gün ölkənin yeniləşməsinin şahidi olur. İranda ədalətli qanunlara söykənən xalq hakimiyyəti qurulur.

Şübhəsiz bunlar feodal İran üçün real deyildir. Onlar M.F.Axundzadənin romantikası idi. O, İranda bu tədbirləri həyata keçirən bir şahın hakimiyyətə gəlməsini arzulayır.

"Aldanmış kəvakib" povesti M.F.Axundzadənin bədii nəsr sahəsində ilk qələm təcrübəsidir. Lakin buna baxmayaraq o, ideya-bədii xüsusiyyətləri baxımından diqqəti cəlb edən kamill sənət nümunəsidir. Əsərin feodal saray despotizminin tənqid, maarifçi şah və mütərəqqi islahatlar təbliğ edən iddiası onun quruluşunu müəyyənləşdirmişdir. Maarifçi realist yazısının köhnəni inkar, yenini təsdiq etmək prinsipindən irəli gələrək "Aldanmış kəvakib" in süjeti iki müstəqil hissəyə bölünür. Süjet xəttinin bir tərəfində feodal dünyasının təmsilçisi Şah Abbas və onun saray əyanları, ikinci tərəfdə cəmiyyətdə mütərəqqi meyillərin daşıyıcısı Yusif Sərrac və onun məslək dostları dayanırlar. Povestin konflikti bir-birinə əks qütblərdə dayanan ictimai qüvvələr arasında qurulmuşdur.

Süjet bu münaqişə üzərində inkişaf edir və xarakterlər bu müstəvidə açılır. Birinci hissənin məzmunu münəccimbaşı Mirzə Sədrəddinin ulduzların toqquşması nəticəsində gözlənilən fəlakətin doğurduğu təşviş və onun dəfi üçün çağırılmış məşvərət məclisinin təsviri təşkil edir. Bu hissənin əsas iştirakçıları Şah Abbas başda olmaqla saray vəzirləri və əmirələri Mirzə Mövsün, Sərdar Zaman xan, Müstəvfə Mirzə Yəhya, Axund Səməd, Mirzə Sədrəddin və Mirzə Cəmaləddindir. İkinci hissədə Yusif Sərracın şahlığa gətirilməsi, islahatlar keçirməsi və müxtəlif qüvvələrin qiyamı nəticəsində taxtdan salınması təsvir olunur. Birinci hissədə iştirak edənlər ikinci hissədə görünürlər. Süjetə Yusif Sərrac, Molla Ramazan, Mirzə Cəlil, Mirzə Zəki, Qurban bəy, Mirzə Həbib, Miraxur daxil olur. Buna baxmayaraq, M.F.Axundzadə povestinin kompozisiyasını elə məharətlə qurmuşdur ki, hissələr üzvi şəkildə bir-birilə bağlanır. Mövlana Cəmaləddinin səltənəti müvəqqəti olaraq qətli vacib olan bir "kimsənəyə" vermək haqqında təklifi və Axund Səmədin Yusif Sərracı namizəd göstərməsi ikinci hissənin yaranması üçün zəmin hazırlayır. Beləliklə, ikinci hissə birinci hissənin məzmunundan doğur. Əsər bütöv mündəricə kəsb edir.

"Aldanmış kəvakib" povesti Şah Abbasın şahlığa gəlişinin tarixçəsi haqqında müxtəlif məlumat və məhbubəsi Səlmə xatunla söhbətinin təsviri ilə başlanır. Bu parça əsərin ekspozisiyasını təşkil edir. Münəccimbaşı Mirzə Sədrəddinin Mərxələ Əqrəbin yaxınlaşması və bundan şahın vücuduna böyük bir bəlanın toxunması xəbərini gətirməsi ilə əsərin duyunu başlanır. Hadisələr bəlanın dəfi üçün əlac göstərməsilə açılmağa doğru gedir.

Şah Abbasın xəlvətə çəkilməsi və Yusif Sərracın saraya gətirilməsi, taxtda oturması, islahatlar keçirməsi əsərin kulminasiyasını təşkil edir. Mirzə Həbib və Miraxurun sözü bir edib müxalif qüvvələri qiyama hazırlamaları ilə başa çatır.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ
(1835-1888)

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin və demokratik ideyaların inkişafında Seyid Əzim Şirvani və məxsus dəyərli xidmətləri olan şair kimi xüsusi yer tutur. O, M.F.Axundzadənin maarifçilik və islahatçılıq ideyalarının alovlu müdafiəçisi və davamçısı H.Zərdabının məfkurə dostu və silahdaşı, M.Ə.Sabirin müəllimi və ustadı olmuşdur. Bir maarifçi olaraq M.F.Axundzadənin dramaturgiya və nəsr, H.Zərdabının publisistika sahəsində gördüyü işi poeziya sahəsində davam etdirmiş, maarifçi realist şeirin nadir nümunələrini yaratmaqla milli ədəbiyyatımıza misilsiz xidmət görmüşdür. Şairin gözəlliyi, ülvi və təmiz məhəbbəti təbliğ, insani hissləri tərənnüm edən lirikası, hakim və istismarçı siniflərə qarşı çevrilmiş acı satirası, vətənpərvərlik, insanpərvərlik, vəfa, sədaqət, mərhəmət, dostluq və s. nəcib keyfiyyətləri təbliğ edən öyüd və nəsihətləri, ədəbi tənqidi mülahizələri, ədəbiyyatşünaslıq və tarixə dair əsərləri Azərbaycan bədii və elmi təfəkkürünün inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir.

Seyid Əzim Seyid Məhəmməd oğlu Mir Səfərzadə 1835-ci il iyul ayının 10-da Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. O, yeddi yaşında olarkən atası vəfat etmiş, anası Gülsüm xanım ilə ata-baba yurdunda sıxıntılı bir həyat yaşamağa başlamışdır. Bundan narahat olan şairin Dağıstanda yaşayan ana babası Molla Hüseyn onları hakimi olduğu Yaqsay kəndinə aparıb himayə etmişdir. Oğul övladı olmayan baba məhəbbətini nəvəyə salmış, onun təlim-tərbiyəsi ilə ciddi surətdə məşğul olmuşdur. Seyid Əzim Dağıstanda yaşadığı on bir il ərzində babasından və xüsusi müəllimlərdən dərs almış, dini və dünyəvi elmləri, ərəb, fars və türk dillərini və yerli ləhcələrin bir neçəsini öyrənmişdir. Seyid Əzim 1853-cü ildə anası ilə bərabər doğma yurda, Şamaxıya qayıtmışdır. Onun

18 yaşında 18 yaş tamam olmuşdu. Onun özünə məxsus ictimai və ailə-məişət qaygıları yaranmışdı. O, 1854-cü ildə 19 yaşında Ceyran xanım adlı bir qızla evlənib ailə qurur. Təhsilini Şamaxıda davam edən Seyid Əzim şeir yazmağa burada başlayır. Bir qədər əvvəl təşkil edilmiş "Beytüs-şəfa" ("Şəfanın evi") adlı ədəbi məclisdə iştirak edir. Elmə maraqlı, ali rütbəli ruhani olmaq arzusu cavan şairi tərk etmir. O, 1855-ci ildə ali dini təhsil almaq məqsədilə Yaxın və Orta Şərqlin inzibati və dini mərkəzlərinə gedir. Bir neçə il Nəcəfdə, bir müddət Bağdadda müctəhidlərdən dərs aldıqdan sonra Şam şəhərinə köçür və burada təhsilini başa çatdırır.

Şair "Rəbiül-ətfal" dərsliyinə "Nazimin ifadəsi" adı altında yazdığı mənzum müqəddimədə yeniyetmə çağlarından, elmi biliklərə olan həvəsindən söhbət açaraq yazırdı:

*Oldum ol gün ki, çardəh salə
Düşmədim fikri-dövlətü malə.
Eylədim arifanə kasbi-ülum
Gah Bəğdad məskənim, gah Rum,
Eylədim Misrū Şamda məva,
Gah yerim Yasrib oldu, gah Bətha
Oxudum nəhvü sərfü fiqhü üsul,
Hikmətū heyət eylədim məhsul.*

Şairin təhsil illəri maddi çətinliklər girdabında keçmişdir. Şamda oxuyarkən daha ciddi mərhumiyyətlərlə qarşılaşmışdır. O, qəzəllərinin birində vəziyyətinin ağırlığından söhbət açaraq yazırdı:

*Diyari-Şamə ol gün kim, məni hökmi qəza çəkdi,
Nə möhnətlər gör ol viranədən bu binəva çəkdi.*

Təhsil illərini başa çatdırıb Vətənə qayıdan Seyid Əzim burada ruhanilərin müqaviməti ilə qarşılaşır. Şeirlərinin tənqidi pafosundan qorxan molla, vaiz və püşnamazlar onu şeir ya-

radıcılığı yolundan uzaqlaşdırmağa səy göstərirlər. Dostu Cəlal Ünsizadənin dediyinə görə, o, əlinə "qələm götürüb birdəfəlik mübarizə şiddətlənir. Nəticədə ruhani ailəsindən uzaqlaşmağa məcbur olur. İki il Şamaxıda yaşadıqdan sonra Həcc ziyarətinə gedən Əlabbas adlı bir varlığını Məkkə səfəri zamanı müşaiyət edir. Özü də onunla bərabər "Qara daşı" ziyarət edib Hacı olur. Səfər zamanı fürsətdən istifadə edib ərəb ölkələrini, inzibati və mədəni mərkəzləri gəzib dolaşır. Türkiyədə, İranda olur, bu yerlərin görkəmli adamları, alim və şairləri ilə görüşür. Məkkə səfəri Avropa kapitalizminin ərəb xalqlarının həyatına nüfuz etdiyi, maarifçilik ideyalarının təsiri altında islahatların keçirildiyi, müstəmləkəçilərə qarşı mübarizənin genişləndiyi illərə təsadüf edirdi. Bütün bunlar Seyid Əzimin dünya görüşünə təsirsiz qalmamışdır. Vətənə döndükdən sonra burada gördüyü yeniliklər onun əsrin mədəni tərəqqi hərəkatına qoşulmaq meylini qüvvətləndirirdi. Özünün dediyi kimi, "məscid yolun tərki" edib məktəbə tərəfə üz tutdu. 1874-cü ildə Bakı quberniyası Ruhani idarəsi Şamaxı sünni məclisinin üzvü Hacı Səid Ünsizadə qubernator D.S.Staroselskinin icazəsilə şəhərdə yarı dini, yarı dünyəvi "Məclis" adlı məktəb açır. O, qardaşı Cəlal Ünsizadə ilə bərabər ağır güzəran keçirən Seyid Əzimi də məktəbə müəllim dəvət edir. Şair-alim burada Azərbaycan və fars dillərini tədris edir. Ömrünün fərəhli günləri başlayır. İki ildən sonra H.C.Ünsizadə Tiflisə Zaqafqaziya Sünni Ruhani İdarəsinə ezam olunur. O, qardaşı C.Ünsizadə və digər ailə üzvləri ilə Tiflisə köçür. "Məclis" məktəbi və onun 70 nəfər şagirdi Seyid Əzim Şirvaninin ixtiyarına verilir. O, tamamilə yoxsul olmasına baxmayaraq, böyük fədakarlıq göstərir. Heç bir rəsmi idarədən və cəmiyyətdən maaş və maddi yardım almadan, ancaq şagirdlərdən toplanan cüzi təhsil haqqının hesabına məktəbi idarə edir. Onun fədakarlığı maarif məmurlarının diqqətini cəlb edir. Maarif müfəttişlərinin hesablamalarında şair pedaqoqun ünvanına təriflər deyilir. Seyid Əzimin pedaqoji təcrübəsini yaymaq

ve digər şəhərlərdə "Məclis" in tipində məktəblər açmaq təklif olunur. 1875-ci ilin iyulunda Bakıda "Əkinçi" qəzetinin nəşrə başlanması Seyid Əzimin yaradıcılığının müasir məzmun, ictimai pafos qazanmasına və vətəndaş kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərdi. Şair səsini H.Zərdabının səsinə qoşdu. Ədəbi fəaliyyətini qəzetin ideya istiqamətinə uyğunlaşdırdı. Maarifçilik ideyalarını poetik dildə təbliğ etməyə başladı. O, beş mühərrirə göndərdiyi bir məktubda "Rəbiül-ətfal" ("Uşaqların baharı") dərsliyindəki şeirlərin "Əkinçi" ideyaları və mövzuları arasında yaxınlıqdan söhbət açaraq yazırdı: "Öz türkü lisanumuzda çox asan ibrətlərlə bir türkü-kitab nəzm etmişəm. Haman kitabdan bu bir neçə əşar ki, bundan sonra yazılacaq, yazıb xidmətivizə irsal elədim ki, sizin qəzetinizin məzmununda olan mətləblərə münasibdir. Seyid Əzim fəaliyyətini bununla məhdudlaşdırmadı. O, "Əkinçi"nin nəşri ilə mütərəqqi və mürtəcə ideyalar və onların tərəfdarları arasında gedən mübarizəyə qoşuldu. Qəzetin mövqeyini cəsarətlə müdafiə etdi. Qabaqcıl fikirlərinə görə əsrin böyük alimi H.Zərdabini nalayiq və çirkin sözlərlə təhqir edən Həsən Qara Hadi və kapitan Sultanov kimi geridə qalmış təəssübkeş fanatiklər Seyid Əzim satirasından ağır zərbə aldılar. "Quba təziyadarlarına", "Sultanov Hadiyyə", "Həsən Qara Hadiyyə" satiralarında onların fanatizmi yaymaq cəhdlərini ifşa etdi. Təzə və köhnə fikirlərin zəminində gedən ideya ixtilafı və ədəbi mübarizələr Seyid Əzim tərəfindən "əkinçi" döyüşlərinin poetik salnaməsinin yaranması ilə nəticələndi. Beləliklə, XIX əsrin 70-ci illərində Seyid Əzim Şirvaninin "Əkinçi"də iştirak etməsi ilə maarifçi realist poeziya məktəbi yarandı. 1877-ci ilin sentyabr ayında S.Ə.Şirvaninin həyatında yeni fərəhli bir hadisə baş verir. O, H.Zərdabi və Axund Molla Abdulla adlı birisinin köməkliyi ilə Şamaxı şəhər məktəbinə "Azərbaycan dili" və "Şəriət" fənləri üzrə müəllim təyin olunur. İki məktəbdən aldığı əmək haqqı şairin maddi vəziyyətinin nisbətən yaxşılaşmasına təsir göstərir. 1876-cı ildən üzərində işlədiyi "Şəriət" və "Rəbiül-ətfal" dərsliklərini ta-

mamlayır. 1883-cü ilin mayında "Tacül-kütub" dərsliyi üzərində işini başa çatdırır. Bütün bunlarla yanaşı o, lirik, satirik və didaktik şeirlərini yazmaqda davam edir.

1879-cu ilin iyununda Şamaxı şəhər məktəbinin inspektoru Seyid Əzimi iyul ayının 1-dən etibarən səbəbini özünə alır. Vəziyyətin bu cür dəyişməsinə şair-pedaqoqun "Şəriət" dərsliyi olmuşdur. Belə ki, Seyid Əzim hazırladığı tədris vəsaitini nəşr olunmaq məqsədilə alima-arif dairələrinə tədris etmiş, rəydən ötrü Peterburqda Daxili İşlər Nazirliyinin xarici dinlərə baxan departamentinə göndərmişdir. Müstəmləkəçi islamşünas alimlər müsəlman şəriət qaydaları ilə hesablaşmayıb imperiya maraqlarından çıxış edərək dərsliyi araşdırmış, orada mövcud dövlət siyasətilə nəinki səsələməyən, hətta onunla ziddiyyət təşkil edən fikirlər aşkara çıxarmışdılar. Rəyçilər müəllifi başlıca olaraq müsəlmanları onların üzərində hökmranlıq edən hakimə itaətsizlik göstərməyə çağırmaqda çarizmin ucqarlarda yeritdiyi mənfur "parçala, hökm sür" siyasətinin əksinə olaraq sünni-şie təriqətləri arasında fərq və ziddiyyətləri ört-basdır etməkdə ittiham edirdilər. Onlar dərslük müəllifini siyasi baxımdan etibarlı elan edib Rusiyanın gələcək vətəndaşlarının tərbiyəsini ona tapşırmağa məsləhət görürdülər.

Bir təsadüf nəticəsində məktəbdən çıxarılmayının səbəbini öyrənən Seyid Əzim hüquqlarını müdafiə etmək üçün Tiflisə şikayətə gedir. Yolüstü Gəncədə Nizaminin məqbərəsini ziyarət edir. "Xəmsə" müəllifinin dağılmış məzarı ilə özünün pərişan halı arasında uyğunluq görür.

*Ey Şeyx Nizami, ey nizami dağılan,
Ey Gəncədə izzü ehtişamı dağılan,
Olmuşmu sənində mən kimi aləmdə
Beyti, evi, məktəbi, kəlamı dağılan?*

Seyid Əzim Qafqaz Təhsil Dairəsinin poeçiteli

K.P.Yanovskinin qəbulunda olur. Şairin məntiqi dəlilləri qarşısında tərkisilah olan müdir ondan üzr istəyib, işdə saxlanması haqqında yeni sərəncam verir.

Maarif rəisinin hörmətini qazanan pedaqoq yenidən fəaliyyətə başlayan Zaqafqaziya Müəllimlər seminariyası nəzdində açılmış müsəlman şöbəsində Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsini tutmağa təşəbbüs göstərir. Lakin həmin yerə hakim dairələrin yaxından tanıdıqları Axund Əbdülsəlim Axundzadə tövsiyə olduğuna görə ora təyinat ola bilmir.

Qəbələ ilə Şamaxıya dönmə müəllim, polis idarəsinin nəzarətində saxlansa da hər iki məktəbdə fəaliyyətini davam etdirir. Ehtirasla yaradıcılıq imkanlarını genişləndirir. "Əkinçi"də olduğu kimi Tiflisdə nəşrə başlayan "Ziya" (Ziyayi-Qafqaz) 1879-1883), "Kəşkül" (1883-1891) qəzetlərində məqalə və şeirlər dərc etdirir. "Rəbiül-ətfal" dərsliyini təkmilləşdirib və şeirlər variantını hazırlayır. 1883-cü ildə şəhər məktəb mükəmməl variantını hazırlayır. 1883-cü ildə şəhər məktəbinin birinci sinfinin şagirdləri üçün tərtib etdiyi hekayələrdən ibarət "Tacül-kütub" dərsliyini tamamlayır. "Rəbiül-ətfal" və "Tacül-kütub"u birləşdirib "Müntəxəbat" adı altında nəşr olunmaqdan ötrü xalq maarif idarəsinə təqdim edir. Azərbaycan, İran və Rumda yaşamış türkdilli şairlərin əsərlərindən ibarət "Təzkirə" üzərində işini başa çatdırır. "Tarixi-Şirvanname" əsəri üzərində çalışır. 1886-cı ilin ortalarında rəsmi qaydaya əsasən Qafqaz Cənubunun Mülki işlər üzrə dəftərxanası pedaqoqun xalq maarif sahəsində xidmətlərini nəzərə alaraq onun sinədə daşımaq üçün Stanislav lenti üzərində "Səyine görə" sözləri yazılmış gümüş medalla təltif olunması barədə məsələ qaldırdı. O, bu medala 1888-ci il may ayının 10-da alır. Qərribə burasıdır ki, şair bu fərəhli hadisədən on gün sonra 1888-ci il may ayının 20-də qəflətən vəfat edir. O, Şamaxının Şahxəndan qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

YARADICILIĞI

Seyid Əzim Şirvani bədii yaradıcılığa XIX əsrin 50-ci illərində "Seyid" təxəllüsü ilə eşq-məhəbbət tərənnüm edən şeirlərlə başlamışdır. Lakin kapitalizmin inkişafı ilə zəmanənin dəyişməsi, sosial həyatın mürəkkəbləşib, ictimai və sinfi göstərməmişdir. Onda tərəqqi hərəkatına qoşulmaq, cəmiyyətdə gedən proseslərə müdaxilə etmək, iştirakçısına çevrilmək və onların əks-sədasını ədəbiyyata gətirmək meylini qüvvətləndirmişdir. Beləliklə, Seyid Əzimin yaradıcılığı məhdud mövzuların çərçivəsindən çıxıb geniş ictimai məsələlərin orbitinə daxil olmuşdur. Narahat zəmanənin meydana çıxardığı əlvan problemlərə cavab vermək ehtiyacından doğaraq Seyidin yaradıcılıq dairəsi genişlənmiş, lirika ilə yanaşı, müxtəlif janrlarda satirik didaktik, publisist pafosa malik şeirlər, öyüd və nəsihətlər, mənzum və mənsur hekayələr, təmsillər, poetik məktublar, məqalələr yazılmışdır. O, istedadının qüdrəti, əsərlərinin dərin ictimai mündəricəsinə görə müasirləri tərəfindən "Mələküş-şüəra" (Şairlərin rəhbəri) adlandırılmışdır.

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılıq aləminə lirik şair kimi gəlmişdir. O, ədəbi fəaliyyətinin sonrakı mərhələlərində müxtəlif janrlara və rəngarəng mövzulara müraciət etsə də, lirika onun həmişə məşğul olduğu sahə olaraq qalmışdır. O, klassik şeirin qəzəl, qəsidə, qitə, müxəmməs, müsəddəs, müstəzad, tərkibbənd, rübai formalarında zəngin poetik irs yaratmışdır.

Seyid Əzim Şirvani klassik Azərbaycan və ümumiyyətlə şərq şeirinin zəngin mütərəqqi əməkləri üzərində yetişmişdir. O, min bir tellə Əbu Nuvvaz, İmrəl Qeys, Firdovsi, Nizami, Xaqani, Sədi, Hafız, Cami, Rumi, Füzuli və s. Sənətkarlarla bağlıdır. Şair klassik poeziya ənənələrinə dərinləndirilmiş, onları yeni qərinədə inkişaf etdirərək köhnə formalarda müasir dövrün simasını, insanların əhval-ruhiyyəsini əks etmişdir. S.Ə.Şirvani poeziyasının qarşısında məsul vəzifələr durur.

O, zərifliyi, incə mənalar ifadə etməyi şeirin başlıca keyfiyyəti hesab edirdi. O yazırdı: "Ürəfalar və zürəfalar şeiri tükəndən götürüblər. Ərəb lisanında şeir tük deməkdir. Və əşarda dəxi tükəndən nazik məzmunlar olmalıdır".

Seyid Əzimin yaradıcılığı bütünlükdə irəli sürdüyü bu estetik tələbə cavab verir. Onun lirik şeirlərində insan qəlbinin dilidə ifadəsi çətin olan gizli və narahat hissləri bədii surətdə təəcəssüm edilmişdir. Seyid Əzim lirik formalar arasında qəzələ daha çox üstünlük vermişdir. Ətraf mühitin şairin prototipi olduğu lirik qəhrəmanda doğurduğu təəssürat bu qəzəllərin məzmununu təşkil edir. Qəzəllərin qəhrəmanları aşıq və məşuqələrin simasında müasir insanın mənəvi dünyasının nikbin və bədbin düşüncələri, məhəbbət və nifrət, hicran qəmi əks olunmuşdur.

Beləliklə, şair aşıqın hiss və həyəcanlarını canlı və təbii təsvir etmək yolu ilə müasiri olan qəhrəmanların obrazını yaratmışdır.

Seyid Əzim qüvvətli müşahidə qabiliyyətinə malik həssas şair idi. O, zəmanəsinin hər bir hadisəsinə vaxtında münasibət bildirirdi. Buradan irəli gələrək şairin qəzəllərinin mövzu dairəsi geniş idi. Bunların arasında həyat mənbəyi kimi məhəbbətin təsviri aparıcı yer tutur.

Şair eşq-məhəbbətə dərin mənə verir. Onun nəzərində eşq sadəcə ehtiras, sevənlərin könül bağlantısından ibarət deyildir. O, yaşayışın mahiyyəti, xoşbəxtliyin mənbəyi kimi canlanır. Dünyada xeyir və şər əməllər eşqin təzahürüdür. Mənsuru dar ağacına aparın, Qeysi dərddə salan, Fərhad Şirinin nəqşini dağda çəkdirən eşqdır.

*Eşqdir aləm ara dara çəkən Mənsuri,
Eşqdir Qeysi qılan Leyli qəmindən naşad.
Dağda surəti-Şirininə nəşş eylər ikən,
Başına vurdu külüngün niyə axır, Fərhad?*

Şairə görə eşq aləmi insanlığın, ağıl, kamal, mərifət

məktəbidir. O, eşqin "Mürşidi-kamil"ə addımlarını onun müridlərinə oxşadırdı. Mürid mürşiddən dərs alan kimi, "cahan əhli" də eşqin səfasından və cəfasından öyrənməklə təkmilləşir, kamilləşir.

*Eşqdır mürşidi-kamil, ona afaq mürid,
Eşqə şagird cahan əhli, o kamil ustad.*

S.Ə.Şirvaninin fikrincə, eşq aləmi dünyanın bütün məqamlarından ucadır. O, "diyari-eşqdə" nökrəliyi sultanlıqdan üstün tutur.

*Ol gədayi-eşq, sultanlıq muradıdır əgər –
Kim, diyari-eşqdə afaqə sultandır gəda.*

Şərq şeirinin humanist istiqamətini təşkil edən məhəbbət və gözəllik məfhumları Seyid Əzim tərəfindən yaradıcı surətdə mənimsənilmişdir. O da sələfləri kimi məhəbbət və gözəlliyi həyatın mənası, insanlığın ləyaqət rəmzi sayırdı. Şair başında sevdə, ürəyində eşq atəşi gəzdirməyən adamları cılıvsuz heyvana bərabər tuturdu. Çünki onların hər ikisi mənəvi nemətin ləzzətindən məhrumdurlar.

*Heyvandı ki, yox başının əfsarı, həqiqət,
Hər kimsənə kim aşiqi-vəchü-həsən olmaz.*

Seyid Əzim ay üzlü gözəlləri ilahinin nuru qədər müqəddəs hesab edirdi. O, dilbər eşqi məkan tutmayan könülləri eyni zamanda, "nuri-xudadan" da məhrus sayırdı.

*Bir könül ki, ola ol mahliqadan xali,
Bu yəqinimdir olur, nuri-xudadan xali.*

Kamil insan yetişdirmək, könülləri əhval-ruhiyələr yaymaq naminə Seyid Əzim qəzəllərində məhəbbət və gözəlliyi ehtirasla təbliğ edirdi. Buradan irəli gələrək insan şəx-

siyyəti qarşısında səcdə Seyid Əzim lirikasının əsas mövzularından birini təşkil edirdi. Məşuqənin gözəl siması aşiqi heyretə salır və onun lətafət və məlahətində yerdə insanın, göydə ayın ola biləcəyinə inanmır.

*Bu hüsnü lətafətdə yəqindi bəşər olmaz,
Rüsxaruva bənzər, fələk üzrə, qəmər olmaz.*

Şair məşuqənin əzablarını müxtəlif şeylərlə müqayisə edir. Lakin nabatda dodağının şirinliyini, sərvdə boyunun səmərini görmür. Şair onun varlığında "Rəhmət" ayəsinə bənzər bir müqəddəs əlamət görür.

Məşuqənin qaşlarını, qəddini, zülfünü Quranın yazıldığı hərflərə oxşadan şair gözəlliyin dəyərini surələrin mənasına bərabər tutur.

*Qaşların nuni-qələm, qəddin əlif, zülfün lam,
Üzüvi sureyi-quran dedilər, gerçək imiş.*

Aşiq ehtirasla sevir, məşuqəsinin yolunda hər cür fədakarlığa hazırdır. O, özünü Şərq ədəbiyyatında dəyanət, cəsərat və mərdlik simvolu kimi vəsf olunan Məcnundan, Fərhadan üstün tutur.

*Xüblər eşqində gör şimdi mənim rüsvaylığım,
Qüsseyi-Fərhad ilə Məcnunu əfsanə bil.*

Aşiq sevəndən, eşqin əzablarına alışmadan sonra Məcnunun səhralara düşməsinin, Fərhadın dağ çapıb başına külüng vurmasının, canının boynundan xaç asmasının səbəbinin başa düşmüşdür. Bütün bunları insanın təbii hisslərinin təzahürü sayan aşiq Şeyx Sənani tərsa qızına vurulduğuna görə töhmətə məruz qoyanlara etiraz edir. Ona haqq qazandırır.

*Şeyx Sənənə məzəmmət nə rəvadır vaiz,
Kafər olmazmı belə düxtəri-tərsanı görən?*

Eşq atəşinə alışmış aşiqin həyəcanları, sevgi duyğularının elvan çaları, vüsəlın sevinci, ayrılığın dərdi, hicranın sitəmindən, biganələr və vəfasızlığından doğan kədər və məşairin "Olacaqsan" rədifli qəzəli səciyyəvidir. Bu baxımdan adi sevgi münəqqişəsindən ibarətdir. "Yarı-vəfadar" olacağına ümid bəsləyib könül verdiyi məşuqənin üz döndərməsindən doğan kədər, pərişanlıq və peşimanlıq hissələrinin təsviri lirik şeirin süjetini təşkil edir.

*Mən eylə bilirdim ki, mənə yar olacaqsan,
Aləmdə mənə yarı-vəfadar olacaqsan.
Mən eylə xəyal etmiş idim ey güli-rəna,
Sərbəstə olan qəmlərə qəmxar olacaqsan,
Əvvəl eləyib mehrü məhəbbət mənə, axır,
Məndən nə bilim ki, belə bizar olacaqsan
... Dil verməz idim mən sənə, ey yarı-dilazar,
Bilsəydim əgər beylə dilazar olacaqsan.*

Seyid Əzimin lirik qəhrəmanı özünü əvsənəvi aşıqlərin varisi, məsələn, eşq diyarının sultanı Qeysin yerində oturan, "əmir" hesab edir. Sevgilisinin yolunda fədakarlıq göstərərək, hətta dəli-divanə kimi rüsvay olmaq onun təbiətinə də xasdır. O da "canan yolunda" can verməyi səadət adlandırır. Şairə görə can və canan ayrı-ayrı məfhumlardır. Onları bir qəlbə yerləşdirmək olmaz. Aşiq ya canını, ya cananını sevməlidir. O, cananı sevib, ağrı-acı çəkməkdən qorxanlara "aşiq" adını daşmağı layiq görmürdü.

*Aləmi-eşq içrə cananın sevən can istəmər,
Bak edən canü dilindən vəsli canan istəmər.*

Aşiq kimi kamillikdə özünü Məcnundan üstün tutur.

*Məcnun ilə bir məktəbi-eşq içrə oxurdum,
Mən xətmə-kəlam etdim, o, "Välleyl" də qaldı.*

Seyid Əzimin lirikasında məşuqə təbiətdə gözəlliyin, fiziki və mənəvi kamilliyin təcəssümü kimi təqdim olunur. O, zərifliyi, incəliyi və kövrəkliyi ilə seçilir. Onun qəddi-qaməti, letafət və mələhəti qarşısında aşiq vəcdə gəlib səcdə edir.

*Yarım kimi bir sərvi qəddü gülbədən olmaz,
Rüxsarına bənzər o gülün nəstərən olmaz.
... Dəryədə dişin tək düri-şəhvar tapılmaz,
Ləlin kimi kan içrə əqiqi-Yəmən olmaz.*

O, xüsusi bir pərəstişkarlıqla "mələk sima" adlandırdığı məşuqəsinin "cəmalını" qibətə doğuran cənnət bağına, qamətini Tubaya, dodağını gul yarpağına oxşadırdı. Aşiq məşuqəsinin cəmiyyətdə müqəddəs sayılan bütün məfhumlardan üstün tuturdu. Onun nəzərində dilbərin üzündə olan şəfanın yüzdən biri Kəbədə yoxdur.

*Bu qədər kim görünür arizi-dilbər də səfa,
Yoxdur yüzdən biri ol Kəbeyi-davərdə səfa.*

Aşiq məşuqənin arizini "ümmül-kitaba" kitablar anası Qurana, üzündəki çapığı Məhəmmədin barmağı ilə qəməri parçalamasına, qaşlarının təsirini Həzrət Əlinin Zülfüqarının kəsərinə, qədəminin daşına səcdə etməyi namaz qılmağa, xalını həcərə, ondan ayrılığı məhşər gününə oxşadırdı. Simasında müqəddəs məfhumları birləşdirən gözəli vətəndə görməyib Hicazə ziyarətə gedən hacıları məzəmmət edir.

*Həcər o xal, üzün Kəbə, qara örtüğü zülfün,
Qoyub səni, niyə hüccaclər Hicazə gedərlər.*

Xalı həcərə, zənəxt Zəmzəmə oxşadığına görə onu
hətta İslam qibləsi adlandırmağa layiq görür.

*Xalı oxşar həcərə, Zəmzəmə çahi zənəxin,
Yeri vardır desələr qibleyi-islam sənə.*

Aşıqın nəzərində məşuqə dünyada gözəllik anlamında
yaranmışların hamısının şövqündə durur. Onun müqabilində
maddi və mənəvi nemətlərin hamısından imtina edir.

*Neylərəm gülzarı kim, sən gülzarımsan mənim,
Sünbülüm, sərvim, gülüm, bağım, baharımsan mənim.
Dəlsa aləm xublərdən, istəməm, zira ki, sən
Xublərdən, sevdiğim, ziba nigarımsan mənim.*

Simasında təbiətin gözəlliklərini cəmləşdirən real in-
sanın müqabilində huri-qılmana meyl etməyə heç bir əsas
görmür.

*Hurü qılmana necə mey eləsin aşıqi-zar,
Sürəti-zahirə baxsınmı bu mənanı görən?*

Aşıq vaizi ona görə nadan adlandırır tənqid edir ki,
zahirində və batinində heç bir qüsuru olmayan məşuqəsini
görmür, behiştədən əfsanəvi danışır.

*Arizi-yarıma bax, yoxdu gər əqlində qüsür,
Vaiza, vəsfi-behişt eyləmə, əfsanədi bu.*

Seyid Əzimin lirik əsərləri arasında müxəmməsləri,
müsəddəsləri, müstəzadları, rübailəri, qitələri də vardır. Şairin
"Səbr eylə" və "Guş qıl" müxəmməsləri bədii cəhətdən mü-
kəmməlliyi və emosionallığı, mənə dərinliyi ilə diqqəti cəlb
edir. "Səbr eylə" şairin lirik qəzəlləri ilə mövzu və ideya ba-

xımından müstərəkdir. Müxəmməsin lirik qəhrəmanı aşıqdır.
"Məktəbi-uşaqda" eşqin əzab və izzətlərini onu kamilləşdirib
mədrik bir insana çevirmişdir. "Bəlayi-eşqə" düşüb "hicr
əhdindən" "gününün qarə" olmasına baxmayaraq, o başa düşür
ki, təmiz məhəbbət aşıqdan dözümlü tələb edir.

*Vuran Mənsurluq lafin qəmi-darından incinməz,
Özün pərvanə tək şəmə vuran narından incinməz.
O şirin ləlin, aşıq, təlx göftarından incinməz
Gülüstanı-cahanda gül sevən, xarından incinməz,
Əgər yar istəyirsən, tənəyi ağyarə səbr eylə.*

Şairə görə bəlayi-eşq elə bir dərddir, onun çarəsini nə
Əflatun, nə Cəm, nə Cam tapa bilməmişdir. Bu müşkülün yeganə
çarəsi səbr etməkdən ibarətdir. Şair müxəmməsinin birinci
bəndinin bütün misralarında, digər bəndlərdə son misrada
"səbr eylə" rədifini təkrar etməklə aşıqləri vəslə yetmək
yolunda dözümlü olmağa çağırır.

*Bəlayi-eşqə düşdün, ey büti-məhparə səbr eylə,
Günün oldisə gər hicran əlində qarə, səbr eylə.*

"Səbr eylə"dən fərqli olaraq "Guş qıl" müxəmməsi
dərin və kəskin ictimai mündəricəyə malikdir. Şeir birbaşa
insan ruhuna qida verən, aqlını cilaladınan mənəvi nemətləri
qadağan edən ruhani təbliğatına, zahid, vaiz moizələrinə qarşı
çevrilmişdir. Şəxsiyyəti mənən kasıblaşdırıb fiziki varlığa
çevirmək məqsədilə qəlbə fərəh gətirən bədii qidamı haram
elən edən ruhanilərin əksinə olaraq şair cəmiyyət üçün daxilən
zəngin, yüksək zövqə malik vətəndaş tərbiyə etmək məsələ-
sini qoyur. O, bu işdə musiqinin rolunu yüksək qiymətləndirir.

Seyid Əzim musiqini insanın nikbinləşdirib həyata
bağlayan, ona diriliyin mənasını anladan, "elmü ədəb feyzini"
qandırın sehirli bir qüvvə hesab edir. Şairə görə insanın "səbr
qərar"ını qarət edən quru çubuqda sirli bir aləm var. Şair

"naleyı-ney", "nəğmeyi-tar" və "müğənni-dəmini" Davud peyğəmbərin nəfəsinə bərabər tutur. Belə bir qənaətə gəlir ki, musiqidə Davud səsinin insanları yüksəlişə, mənəvi paklığa, ürfana, İsa nəfəsinin diriliyinə, qüssədən azad xoşbəxt bir təlimi ehtiva edən musiqi məclisi ancaq arif və vaqif adamların məskəni ola bilər. Çünki "ləhni-Davud" cansız əşyalara təsir etmər. Bundan ötrü yüksək mərifət və zövq tələb olunur.

*Musiqi məclisinin əhli gərək əhli-bəsər,
Ta görə pərdeyi-əsrarda yüz nəqşi süvər.
Kim ki, zövq əhli degil, ani hesab eylə həcər,
Ləhni-Davud eləmərz novi-cəmadətə əsər,
Məni ərbabı edər guş süxən, ey hüşyar.*

XIX əsrin son rübündə Azərbaycanda ictimai ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, mədəni tərəqqi hərəkatının genişlənməsi, xüsusilə Şamaxıda "Məclis" məktəbinin təşkili, Bakıda "Əkinçi" qəzetinin nəşri, Seyid Əzim Şirvaninin birinci sinif müəllimi işləməsi, ikinci sinfə əməkdaşlıq etməsi onun dünyagörüşünün və ədəbi baxışlarının təkamülünə faydalı təsir göstərdi. Onun cəmiyyətin mənəvi dirçəlişinə, ictimai qüsurların tənqidinə, maarifçilik ideyalarının təbliğinə imkan yaradan janrlarla keçidin zəruriliyi haqqında fikir formalaşdırdı. Şairdə ədəbi fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində aludəçilik göstərdiyi təmiz lirikaya maraq azaldı. O, istedadını ictimai və əxlaqi-didaktik məsələlərin xidmətinə verməyi qərara aldı. Şair "Əlifbanın ricası" şeirində ədəbi mövqeyini elan edərək sənət yoldaşlarını təqlidçilikdən uzaqlaşmağa çağırırdı:

*Nə olur, ey ədibi-əhli-cahan,
Edəsən pəndimi qəbul əlan,
Çəkəsən şiveyi-qəzaldən əl,
Qəzələ qoymayıq qəzal məhəl.*

O, müasirlərinə köhnə yaradıcılıq yolundan uzaqlaşdıraraq yola tutmağı, müasir mövzularda əsərlər yazmağı tövsiyə edərək deyirdi:

*Huşə gəl, mərdlik zamanı deyil,
Dəxi bidərdlik zamanı deyil.
Olma bikar, ol mübaşiri-kar,
Gərçi bimüştəri qalib bazar.
Yox mətai-hünər xəridari,¹⁹
Saldı gərdun kəsədə bazarı.
Demə aşar, rəsmi şeiri unut,
İndi sən bir təriqi-digər tut.*

Aydın məfkurə və ədəbi mövqedən çıxış edən Seyid Əzim Şirvani yaradıcılıq imkanlarını genişləndirdi. Onun yaradıcılığında satira, publisist mənzumə, poetik məktub, öyüdnəsihət, mənzum və mənsur hekayə, təmsil, məqalə əsas istiqamət təşkil etdi. O, ədəbiyyat meydanında tamamilə yeni biçimdə görünməyə başladı.

Şairin yaradıcılıq ideali böyük idi. Köhnə dünyanı dəyişib yerində yeni bir cəmiyyət qurmaq onun amalı təşkil edirdi. O, birmənalı şəkildə yazırdı:

*Gətirmək tazə üsluba
Gərəkdir köhnə dünyanı!*

Bu ideal uğrunda mübarizədə Seyid Əzim müxtəlif bədii vasitələrdən bol-bol bəhrələndirdi. O, bir maarifçi kimi çıxış edərək bir tərəfdən cəmiyyətin feodalizmdən üzə bəri yığılıb qalan ictimai qüsurlarını tənqid edir, digər tərəfdən müasir mütərəqqi fikirləri və nəcib əxlaqi keyfiyyətləri yayırdı. Beləliklə, maarifçi şairin yaradıcılığının yeni mərhələsində satira didaktika ilə paralel surətdə inkişaf edirdi.

Satira elementləri Seyid Əzim yaradıcılığının ilk addımlarından özünü büruzə verirdi. Şairin dostu jurnalist.

Cəlal Ünsizadənin yazdığına görə şair "şeir və nəzmə şuru edər-etməz" ruhanilər onu "fənni-şeyrguluqdan peşman etməyə çalışmışlar". Seyid Əzim "bir həcviyyəsiylə" onların qarşısına çıxıb, "qələm götürüb bir dəfəlik cümləsini lal" eləmişdir. O, 1859-cu ildə 24 yaşında olarkən Şamaxıya gəlib zəlzələdən ziyan çəkən əhaliyə yardım göstərməyən Nəsrəddin Şaha kəskin satira həsr etmişdir.

Zaman keçdikcə Seyid Əzim yaradıcılığında satirik notlar qüvvətlənmiş, müstəqil istiqamətə çevrilmişdir. XIX əsrin I yarısında Baba bəy Şakir, Qasım bəy Zakir, Mirzə Baxış Nadim yaradıcılığında inkişaf edən ictimai satira yüzilliyin son çərəyində Seyid Əzim fəaliyyəti sayəsində yüksək zirvəyə qalxmışdır. Şair ağı kimi zəhərli, qılınc kimi kəsib doğrayan satiraları ilə cəmiyyətin rüşvətçuluqdan, bürokratizmdən, riyakarlıqdan, tamahkarlıqdan, satqınlıqdan, mənfəətpərəstlikdən ibarət olan müxtəlif eyblərini ifşa etmişdir. Onun "Alimləri məzəmmət edən cahillərə", "Şirvanın təzə bəyləri haqqında", "Şamaxının təzə bəylərinin həcvi", "Quba təziyədarları və xeyməni qarət edənlərə", "Sultanov Hadiyə", "Həsən Qara Hadiyə", "Abdulla bəy Asiyə", "Şamaxı babiləri haqqında", "Müctəhidin təhsildən qayıdması", "Xan və dehqan", "Allaha rüşvət", "Köpəyə ehsan", "Səfeh qazı", "Qarınqulu abid" və s. satiralarında cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin həyat-məişət tərzini, əxlaq və davranış normaları əks olunmuşdur.

Çarizmin müstəmləkə ucqarlarında idarə üsulu, xüsusilə silki siyasət və bunun doğurduğu acı nəticələr, eybəcər əxlaqi münasibətlər "Şirvanın təzə bəyləri haqqında" və "Şamaxının təzə bəylərinin həcvi" satiralarının əsas tənqid hədəfi idi. Satiraların hər ikisi tarixi fakt və şairin real həyatı müşahidələri əsasında yazılmışdır. Mövzunun müştərək olmasına baxmayaraq, şair bunların hər birində hadisənin bir inkişaf istiqamətini əks etdirmişdir. "Şirvanın təzə bəyləri haqqında" satirasının əsas təsvir obyektinə və tənqid hədəfinə çarizmin "səltənət mülkünü təmir" etmək, özünə yerlərdə da-

şey yaratmaq məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlər və idarəçiliyin zəifliyi üzündən bunlardan şəxsi mənafeləri üçün istifadə edən bəylərdir. Əsrin birinci yarısında daxil edilən Yermov tərəfindən tərtib olunmuş siyahıya görə bəylərin bəhrələnmək həvəsinə düşmüş, Şirvanın özündə bəylərin sayı çoxalmışdır. Vəziyyətin mürəkkəb şəkli aldığı üçün bəylərin rəsmi dairələr bunların əsl-nəcəbətini müəyyənləşdirmək üçün köhnə bəylərdən ibarət xüsusi komissiya yaratmışdır. Şairin yazdığı kimi "Çlen"lərin ərizələrini araşdırıb bəyliklərin silki mənsubiyyətlərini obyektiv surətdə müəyyənləşdirəcəklərinə and içmələrinə baxmayaraq, tamahları cövlan edib gözlərini bağlamışdır. Onlar nəinki pul alıb adi adamlara bəylik titulu vermişlər, hətta həyasızlaşıb əslən zadəgan olanların əsl-nəcəbətini inkar etməkdən çəkinməmişlər.

*Qaraqaş oğlu ki, heç bəy döydü, bəg dedilər,
Pul ki, gəldi araya, bardağa səhənk dedilər.
Kim ki, pul vermədi - ol yazığa Bərmək dedilər,
Müxtəsər, eşşəyə at, ata da eşşək dedilər,
Bu eşşəklər yeyibən arpanı tuğyan elədi.*

"Çlen" və "pristatel" in qanuna və insafa sığmayan çirkin əməllərini "kürən atlar" in eşşəkdən arpa qoparmalarına oxşadırdı. Vaxtilə şəhərə dilənçi halında ("Bisərüpa") gələnlərin komissiyada haqqı batıl eləməklə topladıqları rüşvət hesabına "tirmə çuxa" geyənlərini, "yağlanıb" qoyun tək qarnı sallamalarını şair ikrahla damğalamışdı.

"Şamaxının təzə bəylərini həcvi" satirasının əsas təsvir və tənqid hədəfi bəy olmaq mərəzinə tutulan adi adamlardır. Seyid Əzim M.F.Axundovun "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimiyagər" komediyasının müsbət qəhrəmanı Hacı Nuru kimi bəylik iddia edənlərin əsl-nəcəbətini nişan verir. Onların nəcəbətində bəy silkinə daxil olmaq üçün heç bir əlamət görmür. Onlar bazar əsnafından, əllatdan, dəlləkdən, çobandan

və s. ibarət qaragürh kütlədir. Bunları "dövlətdən hörmət" görmək, müftə pul yemək arzusu bu yola təşviq etmişdir. Msarifçi dünyagörüşünün məhdudluğu üzündən dövlət siyaməni və kasıblıqda, dünya malından ötrü qeyrətətsizlik göstərərək iman satmaqda ittiham edirdi. Cəmiyyətin məni iflası uğramasından narahat olan şair yazırdı:

*Xəlqi bidin eyləyib görə necə bəylik həvəsi,
Tərk edib axirəti, cümlə tutub dünyanı.
Cümlə biqeyrətü bihümmət olub xəlqi-cahan,
Cümləsi cifə üçün badə verib imanı.
Cəm olur on iki adəm ki, filanı bəydir,
And içirlər qoyuban ortalığa Qurani.
Biri bəy olmaq üçün on ikisi kafər olur,
Tutar axır olan həm qəzəbi-rəbbani.*

Çarizmin bürokratik idarə üsulu, məhkəmələrdə, qəzəvatxanalarda, polis idarələrində dövlət məmurlarının yaratdıqları hərəmərclik Seyid Əzimin əsas tənqid hədəflərindən idi. Xalqın məmur zülmünə məruz qalması, qanun adına divanxanalarda soyulub talanması şairin vətəndaşlıq qəzəbini coşdurmuşdu. Dövlət məmurları tərəfindən icra edilən zümləri təsvir etməyə əlinə qələm alan şair belə bir qənaətə gəlmişdi ki, onları yazmaqda qurtarmaz.

*Əhli-divanın işin şərh qılım bir neçə bab,
Şərhi itmamə yetişməz yazıla əlli kitab.*

Şair ölkədə məmur zülmünün tüğyan etməsinin səbəbini birinci növbədə çarizmin idarə üsulunun səmərəsizliyi ilə izah edirdi. "Advokatlar demə, bu xəlq ilə minəndi yağ", "füqəralar yanuban zülm oduna oldu kitab" deyərək fəryad edən Seyid Əzim bunların səbəbini "Hər tərəfdə bir sarsağın" hakim qoyulması ilə izah edirdi. Onun fikrincə, pristav, köməkçi,

kvartal və qazaqdan ibarət olan hökumətin yerlərdə təmsilçiləri rəiyyət hüququnu müdafiə edib, ölkədə əmin-amanlıq yaratmaq məqsədi izləmirlər. Əksinə bunlar əl-ələ verib müxtəlif təxribatlar yaratmağa, vilayətin xarabazara çevrilməsinə tələf təxribatlar yaratmağa, vilayətin xarabazara çevrilməsinə tələf olurlar. O, dinc adamların qaçaq düşməsinə, günahsız insanların həbs olunmasına işarə etməklə siyasi vəziyyətin mənzərəsini əks etdirdi.

*Nə pristav, nə köməkçi, nə kvartal, nə kazak,
Hamısı qurd kimi soymaqlığa xəlqi ki, qoçaq,
Məsləhətçin eləyiblər əşxası qaçaq,
Nəçə kəs var ki, nahaqdan olubdur dustaq,
Kimi öldürdü görək, hansı sinib qan elədi?*

Şair xalqın məruz qaldığı ictimai təzyiqlərin miqyasını təkcə qanunsuzluqdan doğan məmur özbaşınalığı və soyğunçuluğu ilə məhdudlaşdırmırdı. O, hökumət tərəfindən müxtəlif adlar altında toplanan vergiləri də yoxsul əhali kütləsinə əzab verən, ağır, çəkilməz yük hesab edirdi. İqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş əyalətlər gündəlik yeməyə möhtac olan əhalidən töycülərin tapılmasını qiyamət gününün əzabına oxşadan Seyid Əzim yazırdı:

*Bir yaman dərd budur nazil olub tazə bəla,
İstənilir töycü pulu, xəlq qılır vaveyla!
Gəldi bəy çıxdı, qalib yerdə fəqirü füqəra,
Füqəra qövminə bir tazə qiyamət görünür.*

Seyid Əzim satiralarında ruhani təbəqəsinin tənqidi geniş yer tutur. Şair din xadimlərinin mühitinə, psixologiyasına və çirkin əməllərinə yaxşı bələd idi. O, bunları millətin cəhalətdə və nadanlıqda qalmasının əsas səbəbkarlarından biri sayırdı. Vətəndaş sənətkar bütün yaradıcılığı, fəaliyyəti boyu molla, vaiz, axund, əfəndi, pişnamazlara qarşı mübarizə aparmış, nəticədə onların fitnə-fəsadlarının qurbanı olmuşdur.

Seyid Əzim din xadimlərini müxtəlif mövqedən tənqid edirdi. Riyakarlıq, ikiüzlülük, tamahkarlıq şairin ruhanilərə verdiyi başlıca ittihamlar idi. O, belə hesab edirdi ki, ruhanilərə şəxsi mənafeləri, rahat yaşamaları xatirinə "Quran"ı və peyğəmbər tərəfindən qoyulmuş şəriət təlimini müxtəlif şəkildə yozur, avam kütlədə onun haqqında yanlış təsəvvür yaradırlar. Şairin "Köpəyə ehsan", "Dəli şeytan", "Bəlx qazisi və dülgər" satirik hekayələrinin süjeti ruhani əxlaqını ifşa etmək üçün şair tərəfindən ustalıqla seçilmiş tipik hadisələr idi.

"Köpəyə ehsan" satirasında məzəli bir hadisə təsvir olunur. Şahsevən tayfasında bir hacı qoyun sürülərinin qorunmasında böyük zəhməti olan Bozlar adlı itin ölmesindən dərin təəssüf hissi keçirir. Təsəlli tapmaq üçün ona qüsul verib, ipək kəfənə büküb insan kimi qəbristanda dəfn edir. Bundan xəbər tutan bir molla hacının əməlini islamə hörmətsizlik hesab edir.

*İt nədir, dəfnü kəfnü qəbristan?
Getdi əldən şəriətü Quran.*

- deyib haray qoparır. Şəriət qanunlarını müdafiə etmək üçün at minib hacı ilə haqq-hesab çəkməyə gedir. Lakin ruhani əxlaqına bələd olan hacı bundan narahat olmur. O bilir ki, tamahkarlığı özünə peşə edən molla rüşvət verməklə fikrindən döndərmək olar. Ona görə sürüdən əlli qoyun ayırıb yol üstə saxlayır. Mollaya Bozlar haqqında məlumat verib şəriətə zidd hərəkətinin səbəbini izah edəndən sonra hacı deyir:

*Hər vəsiyyət ki, etdi qıldım əməl,
Bir vəsiyyət sizinçün etmiş əzəl
Söyləyib siz cənabə əlli qoyun,
Demişəm onları yol üstə qoyun.*

Şair antiteza üsuluna müraciət etməklə şəriət qanunlarını şəxsi mənafeyinə qurban verən din xadimlərinin daxili

aləmini açır.

"Va milləta" deyib din adından hacı ilə "məşhər bərpa" etmək məqsədilə gələn molla onun əməlinə özünə xeyir gördükdə məramını dəyişir. O, hacını ittiham etmir, əksinə ona bəraət qazandırır və itin "vəsiyyəti"ni alqışlayır:

*Qoyun adın eşitdi çün molla,
Dedi: - "Əhsən, bu halə, nam-xuda!
İt demə, o dəxi bizim birimiz,
Belə ölmüşlərə fəda dirimiz.*

"Molla və çoban əhvalatı" satirik hekayəsi çobanla molla arasında dialoq üzərində qurulmuşdur. Çoban şeytanın dəğdəgəsilə rastlaşdığı molla başına çomaq vurmaq istədikdə o, şeytanın feline uymamağı tövsiyə edir. Lakin şeytanın ona iki quzu bağışlamaq haqqında təklifini eşitdikdə çobana arabir şeytanın sözünə qulaq asmağı tövsiyə edir.

Şeytan şər əməllərin simvoludur. O, Allahın dərgahında lənətlənib qovulmuşdur. Buna baxmayaraq araya mənəfət söhbəti gəldikdə molla şeytanın fikrini bəyənməklə özünü rüsvay edir. "Bəlx şəhərinin qazisi və dülgər" hekayəsində şairin ruhani tamahkarlığına qarşı çevrilmiş tənqidi daha da kəskinləşir. O, qızıldan ibarət bol rüşvətə aldanıb halal arvadının kəbinini dülgərə kəsən qazının əməlini təsvir etməklə beyinlərə belə bir fikir yeridir ki, ruhanilər nəinki şəriət qaydalarını, hətta şərəf və namuslarını pula satmaqla özünü gülcünc vəziyyətə salırlar.

Seyid Əzimin "Elmsiz alim", "Müctəhidin təhsildən qayıtması", "Alim oğlu ilə avam ata" satiralarında ruhani təhsilin sərəməzliyi atəşinə məruz qoyulmuşdur. Şair belə hesab edirdi ki, xalqın pulu ilə şərqi dini mərkəzlərinə oxumağa göndərilənlər vəsaiti eyş-ışrətə sərf edir, vətəndaşların dini və mənəvi tələblərini təmin etmək üçün hazırlanmırlar. "Alim oğul və avam ata" satirasında şair təhsildən qayıtmış oğulun savadsız atanın sualına qanəddici cavab verə

bilməməsini təsvir etməklə təhsil illəri və külli miqdarda vəsaitin mənasız işlərə sərf olunduğunu nümayiş etmişdir.

Alim oğulun cavabları avam atada istehza və təəssüf hissi doğurur. "Elmsiz alim" satirasında hiylə ilə savadsızlığı pərdələyən fırıl-daqqı pişnamaz obrazı yaradılmışdır.

Bu baxımdan Seyid Əzimin "Müctəhidin təhsildən qayıtması" satirası aktualdır. Əsərdə İraqa, İsfahana oxumağa gedən, təhsilini başa vurduqdan sonra vətənə dönüb xalqın tərəqqisinə yardım göstərməyən müctəhidlərin həyatından tipik bir səhnə təsvir edilmişdir. Təhsildən qayıdan müctəhid camaat tərəfindən təntənə ilə qarşılır. Şərəfinə ziyafətlər verir. Ona ev tikilir, gözəl bir qızla evləndirilir. Lakin bütün hörmət və zəhmətlərin müqabilində xalqa faydalı bir şey verə bilmir. O, özünü avam gözündə alim göstərmək üçün islam dünyasının fəxri Razi, Beyzavi kimi məşhur alimlərin əsərlərində səhvlər aşkar etdiyini, yeni təfsirlər yazdığını desə də aşkar xalq onun "boş dağar olduğunu" başa düşür. Şair diqqəti lovğa müctəhidin təmtəraqlı nitqlərində haqqında danışdığı elmlərin faydasızlığına diqqət cəlb edir.

*Tutalum elmə olmusan vasil,
Bizə bu elmdən nədir hasil?
Hansı nadanı alim etdin sən?
Hansı bimarı salim etdin sən?
...Hanı islam üçün sərəncamın?
Yerə girsin o müctəhid namın!*

O, bunları nəinki icra etməmişdir, əksinə teleqramı İblis, dəmir yolunu şeytan işi, Dum, yəni dövlət xəzinəsindən alına pulu haram elan etməklə cəmiyyətdə mürtece rol oynamış, xalqın müasir tərəqqidən geridə qalmasına səbəb olmuşdur.

Ümumiləşdirmə yolu ilə təhsildən qayıdan savadsız müctəhidin simasında islam xalqlarının tənəzzülünə səbəb olan mürtece ruhaniləri ittiham etmişdir.

*Xaçpərəstlər təmam düşdü qabaq,
Tökülüb dalda qaldıq, ay sarsaq!
... Əhli-islam oldu xarü zəlil,
Baisi sənsən, ey imami-cəlil!*

Dini fanatizmin təsiri altında ictimai şüuru zəifləyib həqiqəti dərk etməyən kütlədə Seyid Əzim satirasının atəşindən kənar qalmamışdır. İranda geniş yayılmış babilik hərəkatının islama rəxnə salmaq cəhdini anlamayıb, onun fırıl-daqqı başçılarını təntənə ilə qəbul edib, onu həzrət Əliyə bərabər tutan və əməlində dünyanı doğru yola istiqamətləndirmək əlaməti görən Şamaxı avamları ("Şamaxı babiləri haqqında"), ağ köynək geyib xəncərlə baş yarmağı və bədəninə xəsarət yetirməyi şəriət qanunu sayan Quba fanatikləri ("Quba təziyadarları və xeyməni qarət edənlər"), onları vəhşi adətlərə təhrik edənlər ("Sultanov Hadiyə" və "Həsən Qara Hadiyə"), satiralarının əsas tənqid hədəfidir.

Feodalizm cəmiyyətində hakim-rəiyyət münasibətləri, zülm və istismarın yaratdığı cəhalət və nadanlıq şairin "Xan və dehqan", "Allaha rüşvət" satiralarında kəndli həyatından alınmış epizodlarda əks olunmuşdur. Mövzusu kəndli həyatının müxtəlif səhnələrindən alınmış hər iki əsəri ümumi bir cəhət, cəhalət və nadanlığın tənqidi birləşdirir. "Xan və dehqan" satirasında mülkədar və kəndli münasibətlərini təsvir predmeti seçən şair diqqəti cəmiyyətdə alçaldılmış və təhqir olunmuş kəndli şəxsiyyətinə cəlb edir. Nəsilbənəsil xan, bəy zülmü altında əzilən və mərhəmət, hörmət görməyən kəndli onların təhqir və söyüşlərini, "it", "donuz" deyib dindirmələrini özlərinə "səadət" və "iltifat" hesab edirlər. "Allaha rüşvət" satirasında məmur və ruhanilər tərəfindən soyulan və hər işdən ötrü rüşvət verməyə adət edən kəndlilərin obrazı ümumiləşdirilmişdir. Yağış həsrəti çəkən Həmədan kəndliləri yağış yağdırmaq üçün Allaha rüşvət verməyi qərara alırlar. Topladıkları pulu kəndxudaya verib mövlaya göndərirlər. O,

səhrada əlində quş, yanında iki tazi olan, ova çıxan bir atlı ilə rastlaşır. Kəndxuda onu Allah hesab edib rüşvəti ona təqdim edir. Təsadüfən yağan bol yağış "qəryə heyvanlarını" həlak edir. Bundan narazı qalan kəndlilər yağışın ziyanını Allaha verilən rüşvətin çoxluğu ilə izah edirlər.

*Dedilər: - Ol xudayi-biminnət
Harda görmüşdü min tümən rüşvət?
Pulu çox gördü, eylədi ifrat,
Deyəsən ki, atıbdı həbbi-nişat.*

Seyid Əzim Şirvani satıraları realizmin dərinliyi, təsvirlərin dəqiqliyi, səciyələrin aydınlığı ilə seçilir.

Pedaqoji fəaliyyətə başlaması Seyid Əzim Şirvanini məktəblilərin dərslik və oxu kitablarına olan tələbləri ilə qarşılaşdırdı. O, şagirdlərinin mənəvi ehtiyaclarını təmin etməkdən ötrü axtarışa başladı. Klassik ədəbiyyat xəzinəsində məqsədinə müvafiq faydalı bir şey tapmadı. Sonralar yazdığı kimi, klassik şairlər əsərlərini elə qəliz dildə, ağır təşbih və istiarələrlə yazmışdılar ki, onları nəinki şagirdlər, hətta müəllimləri dərk etməkdə çətinlik çəkirdilər. Vəzifə borcu və uşaqlara məhəbbət şairi onlardan ötrü müasir məzmununda, asan dildə əxlaqi-didaktik əsərlər yazmağa sövq etdi. Bununla da onun yaradıcılığında yeni bir istiqamət inkişaf etməyə başladı. O, ədəbi fəaliyyətində bu təkamülün səbəbi haqqında yazırdı:

*Pir idim, tile oldu ustadım,
Feyzi-həqdən yetişdi imdadım.
Badeyi-nitqi etdi məst məni,
Eylədi əmrə payəst məni.*

Beləliklə, Seyid Əzim Şirvaninin "Rəbiül-ətfal" ("Uşaqların baharı") adlı poetik dərsliyi yarandı. Məcmuə öz quruluşu etibarlı ilə Nizami Gəncəvinin "Sirlər Xəzinəsi" və Şeyx Sədinin "Bustan" əsərinə oxşayırdı. Sələfləri kimi Seyid

Əzim də "Rəbiül-ətfal"ı müstəqil hissələrə ayırmışdır. O, hər bölməni oğlu Mir Cəfərə müraciətlə etik məsələlərə dair baxışlarını ifadə edən öyüd və məsləhətlərlə başlayır. Şair, əxlaqi görüşlərini əks edən öyüd və nəsihətlərinin məzmun və ideyasını real gerçəklikdən, Şərq, o cümlədən Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatından ustalıqla seçilmiş süjetlər vasitəsilə əyaniləşdirir. Öyüd və nəsihətlərin irəli sürülmüş fikrə münasib hekayə, təmsillərlə müşayət olunması və bir-birini tamamlaması fəsillərin məzmununa bütövlük və tamlıq aşılayır.

Seyid Əzim Şirvani belə hesab edirdi ki, bir sıra faydalı mətləblər var, onların mənimsənilməsi bütün insanlar üçün vacibdir. Bunlar əsasən bəşəriyyətin əsrlər boyu sınaqdan çıxmış təcrübəsindən və sabitləşmiş formalarından ibarətdir. Milli və dini fərqlərdən asılı olmayaraq bunlar bütün xalqlar üçün müştərəkdir. Şair maarifçi görüşləri ilə səsleşən bu ideyaların təbliğindən ötrü bir ədəbi forma kimi öyüd və nəsihəti əlverişli saymışdır. Seyid Əzimin öyüd və nəsihətləri mövzularının rəngarəngliyi və problemlərinin əlvanlığı ilə diqqəti cəlb edir. Orada müxtəlif əxlaqi problemlər qoyulur. Uşaqların diqqəti müasir səciyyə daşıyan ümumbəşəri əxlaqi məsələlərə cəlb olunur. Bir qayda olaraq şair öyüd və nəsihətlərini oğluna xitabla başlayır. Lakin bu şərti səciyyə daşıyır. O, oğlunun simasında bütün yeniyetmələrə və gənclərə müraciət edir. Öyüd və nəsihətlərinin mərkəzində zəngin həyat təcrübəsi qazanmış, dünyanın isti-soyuğunu dadmış, bərk-boşundan çıxmış müdrik şair-ata obrazı dayanır. Bunlar çıpaq moizələr deyil, dünyagörmüş şairin uşaqlar və gənclərlə səmimi söhbət və mübahisələridir. O, sanki şirin və acı həyat təcrübələrindən çıxardığı nəticələri onunla bölür. Onlara həyat yollarında nəyin faydalı, nəyin zərərli olduğunu başa salır. Xələflərinə düzgün həyat yolu və vətəndaşlıq mövqeyi seçməkdə kömək edir.

Seyid Əzimin yeniyetmə və gənclərə aşılamaq istədiyi hissələrin başlıcası vətən sevgisidir. Vətənpərvərlik, yurdse-

vərlik, elpərəstlik məfhumları şair tərəfindən ehtirasla təbliğ olunan ideyalardır. Şair oxucularına başa salır ki, vətən müqəddəs məkandır. Onu sevmək hər bir vətəndaşın borcudur. Özünün oğlu Mir Cəfərin Şamaxıda doğulduğunu iftixarla qeyd edən şair onu gözəllikdə gah Kəşmir, gah İsfahanla müqayisə edir. Keçmişindən, mədəniyyət tarixinə verdiyi alim uşaqlarda, gənclərdə vətən qüruru hissini qüvvətləndirməyə çalışır.

*Hansı Şirvan, o gülsitani-qədim
Konda Şirvanşəhilər oldu müqim.
Nə Şamaxı ki, onda İzzədin,
Nəzmdən zahir etdi sehri-mübin.
Məşqətür-rəsi-paki-Xaqani,
Hünərin Zülfuqari-bürrani.
Nə Şamaxı ki, onda sübhi məsa,
Verdi rüxsari-şeri-Bədr ziya.*

Bir maarifçi olaraq Seyid Əzim Şirvani təbii hüquq nəzəriyyəsinin mövqeyində dururdu. O, belə hesab edirdi ki, insanlar anadan bərabər doğulurlar. Yetişdikləri yerin, iqlimin, mühitin təsiri altında onların rəngində, tərbiyəsində fərq olsa da, bu adamların yüksək və alçaq irqdən olduqlarını söyləməyə əsas vermir. Bir məntiqə söykənən şair uşaqlara millətçilik təəssübündən uzaqlaşmağı, bütün insanlara qardaşlıq gözü ilə baxmağı tövsiyə edirdi.

*Demirəm mən gedən təriq ilə get,
Əqli tut, ol gözəl rəfiq ilə get.
Sənə bürhan deyil təriqi-pədar,
Gör nə yol getdi zadeyi-Azər.
Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan get, əhli-ürfan ol.*

Şair fikrini bununla əsaslandırır ki, müxtəlif dillərə məxsus "boq", "tanrı", "xuda" ifadələri allah məfhumunu ifadə edir. Sanki şair sual verib soruşur: bir halda ki, insanlar təbii qanunlar zəminində yaranmışdır, onları dinlərə, irqlərə, millətlərə bölməyə əsas varmı? O, bunda məna görmür.

*Çatmayıb şərtədən bizə bu xəbər –
Ki, ərəbdən siva dil oldu hədə.
Nə ərəbdir xuda, nə rum, nə zəng,
Nə həbəşdir, nə zəngübarü firəng.
Xah boq, xah tanrı, xah xuda
Birdi mənada, ey düri-yekta.
Ləfz edərsə ifadə mənanı
Sərf edər əhli-mərifət anı.*

O, bəşər cinsinə özündə dini və irqi təəssübət, ali insani keyfiyyətləri tərbiyə etməyi, xoş əməlləri, gözəl əxlaq sifətləri ilə həmcinslərinə fərəh, şadlıq gətirməyi tövsiyə edir.

*Cəhd qıl bəs sütudə-əxlaq ol,
Əhli zövq ol, məlihi-afaq ol.
Xoşəban ol, oğul, gülər üzlü,
Milh göftarlı, şəkər sözlü.
Cəhd qıl ta ki, ey nəticəyi-nur,
Verəsən qəlbi mömünə sürür.
Olma dilbəstə, ol cəbini güşad,
Səni gördükdə mömün olsun şad.*

Seyid Əzim Şirvani alimləri ağılı və zəkası ilə cəmiyyətə doğru istiqamət verən, insanlara cəhalət və nadanlıqdan qurtuluş yolunu göstərən nadir sima kimi yüksək qiymətləndirirdi. O, irqindən, dinindən asılı olmayaraq alimlərə hörmət bəsləməyi hamıya borc bilirdi. Şair oğluna nəsihətlərinin birində yazırdı:

*Üləmə həqqini rəayət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl.
Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var o, insandır.
... Alimə kim ki, eyləməz hörmət
O deyildir peyğəmbərə ümmət.*

Seyid Əzim insanlara elm təlim edən müəllimin xidmətini ata-ananın zəhmətinə bərabər tutur və onu mənəvi ata hesab edirdi:

*Sənə hər kimsə elm edər təlim,
Ona vacibdir eyləmək təzim,
Harda gördün ona salam eylə,
Baş əyib, qul tək, ehtiram eylə.
... Bil ki, ustadın, ey rəşid pesər,
Sənə ruhaniyyətdə oldu pədər.
Pədər bir mənəm bir ustadın,
Cəhd qıl yaxşı çıxmağa adın.*

Seyid Əzim Şirvani öyüd və nəsihətlərində sağlam cəmiyyət quruculuğu, kamil insan tərbiyəsi üçün zəruri sayılan bir sıra əxlaqi keyfiyyətlərin təbliğinə xüsusi yer ayırırdı. Şair doğruluğu, səmimiyyəti insanın ən yaxşı xasiyyəti sayırdı. O, millətin mənəvi ehtiyaclarını təmin etmək üçün təhsilə göndərilən tələbələrə yalan danışmaq xalqı aldatdıqlarına görə tənqid edirdi. Onlar günlərini eys-ışrətdə keçirir, pulu qurtaranda vətən əhlinə məktub göndərərək elmi kəşflərlə məşğul olduğunu, onları tamamlamaq üçün vaxt və vəsaitin vacib olduğunu bildirir. Gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyən vətən əhli tələbənin gecələr az yatdığına eşitdikdə boğazlarından kəsib ona pul göndərirlər. Əslində isə bunlar aldanışdan başqa bir şey deyildi.

*Bu pəyamı eşitcək əhli-vətən,
Alışib, od tutub çi mərdü çi zən.*

*Göndərirlər ki, hiç eyləmə bim,
Pul gəlir, hər qədər ki, sən qalasan,
Təki sən sahib ictihad olasan.
Pul ki, çatdı cənab tüllabə,
Yenə verdi əvvəlki mis qabə.*

Öyüdlərinin birində Seyid Əzim şəraxorluğu insan əxlaqının naqis tərəflərindən biri kimi tənqid edir. Şair şərabi "ümmül-fəsad" adlandırır, onu bütün naqisliklərin səbəbi sayırdı. Onun başlıca ziyanını "əqlü-şüur"u əldən almaqda, nəticədə xanimanların dağılmasına səbəb olmaqda görürdü.

*Ey oğul, olma talibi-badə,
Getməsin ta ki izzətin badə.
Badənin zuri əqli zail edər,
Əqldəndir şərəfəti-insan,
Olmasa əql, mərd olur nadan.
Veribən simü zər şərab alma,
Ey oğul, əqlüvə hicab alma.
Bilki, ümmül-fəsaddır badə,
Verdi çox xanimanları badə.*

Şair xəbər gəzdirməyi, bəd xəbər yaymağı, böhtan deməyi və s. naqis əxlaqi keyfiyyət kimi pisləyir, insanlara, xüsusilə qadın cinsinə ehtiram bəsləməyi, ətrafındakı adamlar arasında xoş əhval-ruhiyyə yaymağı tövsiyə edirdi.

Öyüd və nəsihətlər yuxarıda deyildiyi kimi orada irəli sürülmüş əxlaqi fikirləri əyaniləşdirən və ideyasının tamamlanmasına kömək edən mənzum hekayələr, təmsillər və hadisələrlə müşayət olunur. Lakin buna baxmayaraq bunların hər biri müstəqil mövzusu, konkret məzmunu, ideyası, orijinal süjet-kompozisiyası olan müstəqil əsər kimi səslənir. Onlar didaktik və satirik pafosa malikdir. Şair burada bir tərəfdən cəmiyyətin xəstə cəhətlərini tənqid edir, digər tərəfdən onların

islah olunma yollarını nişan verir. Bu mənada hekayə və təmsillərin hamısı dərin əxlaqi məzmununa malik idi.

Seyid Əzim Şirvaninin mənzum hekayə və təmsilləri də öyüd və nəsihətinin məzmununa uyğun olaraq mövzu baxımından rəngarəng idi. Onların bir qisminə ədalətli idarə üsulu, adil şah təbliğ olunur. "Nuşirəvanın ova getməsi" hekayəsində ova çıxarkən duz götürməyi yaddan çıxaran nökrin müqabilində haqq ödəməsini tapşırması təsvir olunur. Duzun dəyersiz bir şey olduğunu deyən nökrə Nuşirəvan başa salır ki, bütün zülmərlər və dağıntılar azdan başlanır. Qarşısı alınmadığına görə artır, kəndlər, ölkələr dağılır. Tənəzzülün qarşısını almaq üçün birinci növbədə şah özü ədaləti bərpa etməlidir.

*Yəsə bir sib əgər şahi-baqi,
Olu viran rəiyyətin bağı.
Beş yumurta əgər yəsə sultan,
Ləşkəri min toyuq edər büryan.
... Zülmədən yer üzündə ot bilməz,
Zülmü soltan edəndə kim etməz?
Padşah etməsə ədalət əgər,
Olur albəttə dəhr zirü zəbər.*

"Harun və şairlər" əhvalatı hekayəsində Seyid Əzim Harunun simasında xeyirxah niyyətlərin, xoş məramların təbliğinə rəvac verən şah obrazı yaratmışdır. O, yanına gələn, eyni mənanı "yaxşı felə yaxşı cəza" "yamana yaman" şəklində iki cür ifadə edən şairlərin birincisinə min dinar, ikincisinə onun yarısı qədər hədiyyə verir. Xəlifədən səbəbi soruşulduqda o, bunu onların əxlaqi keyfiyyətlərinin dəyəri olduğunu bildirir. Min dinara layiq görülən dilinə "yaxşı" sözünü götürməklə xeyirxah, beş yüz dinar olan mətləbi "yaman"dan başladığına bədniyyət olduğunu göstərmişdir.

*Dedi kim, şəxs olsa xoştinət,
Yaxşılıqdan müdam edər söhbət,
Var idi tinətində çünki səfa,
Yaxşılıq fərdin eylədi o əda.
Ol birində yamanlıq oldu nihan,
Odu kim söylədi yamanə yaman.*

"Həccacın seyidləri qırdırması", "Alimin zalım padşaha cavabı" hekayələrində qanlı əməlləri və zülmkarlıqları ilə ad çıxarmış hakimlərə qarşı xalq arasından çıxmış cəsarətli adamlar qoyulur və müstəbid idarə üsullarının çirkin mahiyyəti açılır. Alimə ibadətdən danışmağı təklif edən şah ondan belə cavab alır: Alim ona işlə məşğul olmağı yox, yatmağı məsləhət görür. Çünki onun ayıq qalıb fəaliyyətdə olmasından insanlar əzab çəkirlər. Peyğəmbər nəslinə ədavət bəsləyib onları amansızlıqla qırdıran Həccac onun cinayətlərini cəsarətlə üzünə deyən bir seyidi öldürmür və bunun səbəbini belə izah edir:

*Məsləhət eyləsə mənə, bir kəs
Etmənəm mənə ona xəyanət bəs.*

Seyid Əzimin təmsillərində birlik, həmrəylik, dirilik və xoşbəxtlik rəmzi kimi təbliğ olunur. "Aslan və iki öküz" təmsili bu baxımdan maraqlıdır. Çəməndə otlayan öküzlərə hücumu uğursuzluqla nəticələnən aslan hiylə işlədib onları bir-birindən ayırır və hər ikisini yeyir. Şair belə bir qənaətə gəlir ki, öküzlər nə qədər həmrəy idilər, aslan onları məğlub edə bilməzdi. Birini aldadıb öz tərəfinə çəkməklə hər ikisini təkləyir, beləliklə hər ikisini parçalayıb yeyir. Şair təmsilin məzmunundan belə nəticə çıxarır:

*Əgər olsaydı ittifaqları,
Ki, olar görməz idi bu xəteri.
... İttihad ilə, ittifaq ilə,
Üzünü hər məkanda ağ eylə.*

"Siçan və balası" təmsilində xoş gələn zahirə aldan-mamağı, hər şeyin daxili mənasına diqqət yetirmək təbliğ olunur. Anasından xəbərsiz yuvasından çölə çıxan siçan balası rastlaşdığı pişiyin görkəmindən xoşlanır. Xoruzdan zəhləsi gedir. O, gördüklərinin təəssüratını anasına danışarkən o, balasını başa salır ki, onun xoşuna gələn pişik onların düşmənidir. İkrax etdiyi xoruz isə onların həyatı üçün təhlükəsizdir. Şair hadisədən belə nəticəyə gəlir:

*Var elə şey ki, xoşnümədi sənə.
Leyk batında bir bələdi sənə.
Var elə şey ki, xoş gəlir gözüvə,
Leyk anın ziyanı var özüvə.*

XIX əsrin son rübündə Azərbaycanda milli həyatın dirçəlişi, xüsusilə, Bakıda "Əkinçi" qəzetinin nəşri və onun bu qəzetlə əməkdaşlıq etməsi Seyid Əzim Şirvaninin dünyagörüşünün inkişafına və yaradıcılıq təkamülünə faydalı təsir göstərirdi. Bu mütərəqqi hadisələr şairin əsrin maarifçilik hərəkətinə qoşulmaq, onu poetik vasitələrlə təbliğ etmək meylini qüvvətləndirdi. Onda uzun müddət xüsusi aludəçilik göstərdiyi təmiz lirikaya maraq azaldı. O, yaradıcılığında dərin maarifçi mündəricə aşıladı, ədəbi fəaliyyətini "Əkinçi"nin ideya istiqamətinə cəsarətlə təbliğ etdiyi fikirləri poeziya dilində yaymağa başladı. Şairin yaradıcılığında epistolyar və publisist şeir janrı formalaşdı. Bununla da Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realist şeir məktəbinin təməli qoyuldu. Seyid Əzim Şirvani onun banisi kimi məşhurlaşdı. Lakin şairin "Qəzet nədir", Həsən bəy Məlikova ünvanlanmış "Ey Həsən bəy, müəllimi-dana", "Ey bizə xeyrixah olan Möhsün", "Ey Həsən bəy, müəllimi-hüşyar", "Ey Həsən bəy, əmiri-alişan", "Ziya" qəzetinə həsr olunmuş şeirləri şairin maarifçi düşüncələrini və maarifi yaymaq yolları haqqında fikirlərini əks etdirir, ideyanın müştərək olmasına baxmayaraq, bu şeirlərin hər birində problemin bir cəhəti işıqlandırır. "Qəzet

"nədir" mənşəsində xalqların mənəvi inkişafında mətbuatın rolundan bəhs olunur.

"Əkinçi"nin zamanının yeniliklərini müsəlmanların həyatına daxil edib, məişət və təsərrüfatını müasir dövrün tələblərinə uyğun qurmaq söylərini qiymətləndirməyib, onu "pul tələsi" adlandıranları məzəmmət edir.

*Babamız görməmişdi maşın işi:
İngilis kimi tovlayır bu kişi.
Dad edir ki, gərəkdir elm oxumaq,
Çəkmə tikmək və ya ki çit toxumaq.
... Nə gərəkdir ki, yazıb ki, ol sadə:
Fəhlələr cəng edir Amerkadə.*

Şair nadan kütlənin diqqətini əxlaqi fəaliyyətinin baş məramına, əhalinin mənəvi dirçəlişi, siyasi-ictimai həyata qoşulmaq uğrunda mübarizəsinə cəlb edir, çağırışlarını dinləməyi tövsiyə edir.

*Xassə ol kim, "Əkinçi"yi-dana
Əhli-islamı eyləyib ehya.*

"Əssalam, ey əhaliyi-zişan" misrası ilə başlanan mənşədə sonuncu rus-türk müharibəsi ilə əlaqədar sensor təqiblərinin qüvvətlənməsi əhalinin döyüşlər haqqında informasiya ala bilməsi və "Əkinçi"nin bağlanmaq təhlükəsi ilə qarşılaşmasından doğan vətəndaşlıq narahatlığı ifadə olunmuşdur. Şair qəzetdə müharibə haqqında xəbərlərin verilməsinin səbəbini xalqa çatdırır və onlara buna görə özlərini yeganə mənəvi qida mənbəyindən məhrum etməməyi tövsiyə edirdi.

*Bəs "Əkinçi" cəlalımızdı bizim,
Nasehi xoşməqamımızdı bizim.
Səy edin, ey güruhi-niksifat!
Etməsin ta bizim "Əkinçi" vəfat.
...Ey "Əkinçi" xirid edən kəslər,
Verməsə cəngdən "Əkinçi" xəbər,*

*Qazeta tərkın etməyin zinhar,
Nə gərəkdir bizə o nəqlü gūzar,
Qadağandır o növ söhbətlər.*

"Ey bizə xeyirxah olan Möhsün" misrası ilə başlanan mənzumə M.F.Axundovun H.Zərdabiyə "bizim əzizimiz və gözümüzün işığı" müraciəti ilə xalq maarifinin inkişaf yolları haqqında "Əkinçi"də başlanan müzakirələrlə əlaqədar yazılmışdır. O da M.F.Axundovla eyni mövqedən çıxış edib millətin sərvətinin azlığı, müasir məktəb-dərslik və müəllim kadrlarının yoxluğu üzündən "Əkinçi"nin elmə və məktəbə çağırışlarının asanlıqla həyata keçəcəyinə naümid idi. Şairin əsas dəlili bundan ibarət idi ki, milli təsisatların hamısı, məktəb, müəllim və dərslik köhnə idi.

*Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
Edirik kəsb onda elmü ədəb.
Məktəbin fərşi altı köhnə həsir,
Neçə ətfali-müztər onda əsir.
Dərsimizdi kitabı - "Gürbəvü muş "
"Nəqli həmdunə", "Qisseyi-xərguş."
Oxuruq, çox tərəqqi etsək əgər
Cümlə "Tarixi-Nadir"i əzbər.*

Bütün bunları dəyişib yenidən qurmaq böyük məbləğdə vəsait tələb edirdi. Şair millətin özündə belə bir qüdrət tapacağına inanmırdı:

*Deyəcəksən ki, ey qərini-ədəb,
Bəs gəlin tazədən açaq məktəb.
Biz bu əmrə görək ki, ey xoşnam,
Hansı qüdrətlə eyləyək iqdəm?
Pulumuz varmı ol sərəncamə,
Ta yetişsin fəqirlər kamə?*

Seyid Əzim məktəbləri yeniləşdirib müasir elmi biliklərin təbliğindən ötrü sahmana salmaq üçün müasir təhsil görmüş ziyalıların yetişdirilməsini vacib sayırdı. Təsadüfi deyil ki, o, Moskvada ali təhsil alan Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgər ağa Goraninin adını çəkir, onlardan imdad gözləyirdi.

*Məgər ol Əsgəri-Gorani gələ,
Neçə məktəb gələ dəxi əmələ.
Vəzirov bəlkə eyləyə imdad,
Qıla bu qövmi elm üçün irşad.
Aça onlar da mən kimi məktəb,
Çəmələr ruzü şəb əzabü təəb.*

Seyid Əzim Şirvaninin "Ey Həsən bəy, əmiri-alişan" misrası ilə başlanan başqa bir məktubunda Şamaxı "Məclis" məktəbinin təsviri fonunda Azərbaycan məktəbi və maarifinin maddi və mənəvi yoxsulluğundan irəli gələn acınacaqlı vəziyyətini təsvir edirdi. Biqrafik elementlər əsasında yazılmış məktubda şairin əsas tənqid hədəfi cəmiyyətdə müasir elmi biliklərin rolunu qiymətləndirə bilməyən və ona kömək göstərə bilməyən, yolunda pul xərcləməyən dövlətlilər idi.

*Şükrillillah, vardı dövlətimiz,
Çoxlu əsbabü malü şövkətimiz.
Vardı dövlət və leyk himmət yox,
Əhli-islamda həmiyyət yox.*

Seyid Əzim Şirvaninin maarifçi şeirlər silsiləsində "Qafqaz müsəlman-larına xitab" mənzuməsi xüsusi yer tutur. Şairin digər şeirlərində haqqında danışdığı ayrı-ayrı məsələləri burada ümumiləşdirir, millətin tale yüklü problemi kimi müzakirəyə qoyur, "millətin qeyrətin çökən kəslər"lə bir yerdə vəziyyətdən qurtuluş yolu axtarır. Təsadüfi deyil ki, digər məktublardan fərqli olaraq mənzumə ayrı-ayrı fərdlərə – Həsən bəyə, Möhsünə yox, bütün Qafqaz əhlinə, onların

qabaqcıl adamlarına müraciətlə başlanır. Şair onların diqqətini müasir elmi biliklərə nabelədlük üzündən girdabına düşdükləri qəmli sosial mənzərəyə cəlb edir.

*Dadü fəryad, ey guruhi-izam,
Oldu zayə bu milləti-islam,
Günü gündən zəlilü xar olduq.
Möhnətü qüssəyə düçar olduq.
Bu qədər dərd kim, olur hadis,
Ona biəlmlik olur bais.*

Şair müasir şəraitdə müsəlman həmvətənlərinin dövrünü xəstə kişinin vəziyyətinə oxşadırdı. Millət nadanlıq azarına tutulmuşdur. Naxoşluq onun bütün əzalarına sirayət edib, bütün bədənini çürütmüşdür. Dərdin şiddətindən vilayətin sağlam, mütərəqqi qüvvələri tükənmiş, onun səfəhini mikroblar işğal etmişdir. Onların çoxluğu millətin bədəninin sağalib səhəhət tapmasına ümidi azaltmışdır. Bunlar xalqın maddi və mənəvi həyatına heç bir xeyir gətirməyən, ancaq onu soyub talamaqla məşğul olan tüfeyli təbəqədən, din xadimlərindən ibarətdir.

*Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü axund, tələbə,
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamının sözləri tamam yalan;
Əlli min suxtə, əlli min sail.
Əlli min hoqqabazi-naqabil.
Hamının fikri xəlqi soymaqdır,
Quru yerdə bu xəlqi qoymaqdır.
Xəlqə bunlar qurublar dam,
Bir bunu annamır bu qövmi-avam.*

Başdan-başa tüfeylilər tərəfindən işğal olunmuş cəmiyyətin mədəni inkişaf səviyyəsini tənəzzülə uğramış, heç bir

ictimai əhəmiyyət daşımayan, ancaq əhalinin birliyinin pozulmasına səbəb olan cılız mətləblər kütlənin qidasına çevrilmişdir.

*Şiəməz sünniyə edər töhmət,
Sünnimiz şiədən edər qeybət.
Bizi puç etdi şiə, sünnü sözü,
Əhli-islamın oldu kur gözü.
Bizə sairələr eyləyir töhmət,
Çün tərəqqi edibdir hər millət,
Gərçi var iş qanan kişi tək-tək,
Əksəri-xəlq əvamdır bişək.*

Tüfeylilərdən ibarət qaragüruhün toruna düşmüş cəmiyyətdə sağlam düşüncə, sərbəst fikir zindanına salınmış, milli tərəqqiyə yardım edənlər təqibə məruz qalmışlar. Müasir dirçəlişə dair mətləblər küfr elan edilmiş, təbliğatçılar baykot edərək susdurulmuşdur.

*Leyk biz bilmənük göz açmağı,
Köhnə işlərdə qalmışığı baqi.
Babamızdan nə görmüşük əvvəl,
Dəxi ondan səvayə olmaz əməl.
Məsələn, bir müəllimi-ələm,
Deyə xurşidi mərkəzi-ələm,
Deyə sabit günü, yeri səyyar,
Zəlzələ bəisin bilirsə buxar;
... Şərh edə gün tutulmağın sözünü,
Deyə kim, ay tutur günün üzünü.
... Deyəcəklər ki, cümlə: kafərdir,
Bu şəqi münkiri-peyğəmbərdir!*

Seyid Əzim Şirvani "Əhli-islam" arasında təzahür edən eybəcər həyat-məişət normalarının, mühafizəkar düşüncə tərzinin hakim mövqə tutmasının səbəbini müasir elmi biliklərin xalqın qida mənbəyinə çevrilə bilməməsi ilə izah edirdi.

*Bu nədəndir? Savadımız yoxdur,
Elmdə ictimadımız yoxdur.
Bilmirik biz hədis mənasın,
Qanmırıq əhli-şər fitvasın.
Bixəbər olmuşuq şəriətdən,
Başımız çıxmır elmi-hikmətdən.
Bağlanıbdır rəhi-məişətimiz,
Gərçi var kəsbə istitaətimiz,
Olmuşuq misli-tənbəli-Bəğdad,
Edirik cümlə bəxt əlindən dad.
... Zinəti-şəxs elmi-ədyandır,
Elmsiz şəxs misli-heyvandır.*

Şair həmvətənlərinə belə bir fikri çatdırdı ki, dünya dəyişilib, yeni texniki ixtiralar sayəsində insanların yaşayışı asanlaşmışdır. O, xalqların tərəqqi edib böyük nailiyyətlərə nail olduqları bir zamanda müsəlmanların ata-baba qaydalarının çərçivəsində ömür keçirmələrini millətin taleyi üçün təhlükəli hal hesab edərək yazırdı:

*Babi-elm olmayıb bizə məsdud,
Kəsb edən yoxdur anı, leyk, nə sud!
Bundan əqdəm əgərçi kəsbi-ülum,
Müskil idi və leyk, ey məxdum,
İndi işlər çıxıbdır asanə,
Rəsmi-dünya düşübdü samanə,
Tapıb övzai-masiva təğyir,
Göyə çıxmağa xəlq edib tədbir
Paraxod oldu gəştii-yelkan,
Özgə samanə düşdü xəlqi-cahan.*

Şair elmin insanların taleyinə gətirdiyi səadəti göstərmək üçün Həsən bəy Zərdabini misal gətirirdi. O, Zərdab

kəndində doğulmuş "bir ləim" olduğu halda, zəhmət çəkib elmi biliklərə yiyələnmək sayəsində yüksək məqama çatmışdır.

*Bu Həsən bəy ki, xud müəllimdir,
Tanıyırsız ki, bir onu kimdir?
Bir ləim idi ol rəfi cənab,
Məsqətür-rəsi-qəryeyi-Zərdab.
Oxuyub elm hasil eylədi
Ta ki, oldu bu nemətə vasil.
Elmdən oldu ol bülənd məkan,
Qaldı yoldaşları vəli çuban.*

"Qafqaz müsəlmanlarına xitab" publisist şeirdir. Onun məzmununu Azərbaycan cəmiyyətinin sosial problemlərinin təsvir və təhlili təşkil edir. Əsər iki hissədən ibarətdir. Dörd beytdən ibarət olan birinci hissə Həsən bəy Zərdabiyə məktub şəklində yazılmışdır. Şair baş mühərrirdən onun xalqın tərəqqi yolları haqqında düşüncələrini qəzetdə dərc edib yaymağı xahiş edir.

İkinci hissə xitab şəklində yazılmışdır. Sanki şair xalqla üz-üzə durub onları müasir inkişafdan geridə qoyan dərdlərini nişan verir, səbəblərini açıqlayır, qurtuluş yolunu göstərir. Əsərin kompozisiyasında təhkiyəçi rolunda şair-müəllif çıxış edir. O, mövcud vəziyyəti mühakimə edir, qiymətləndirir. Şeirinin ümumi ideyası müəllifin hiss və həyəcanları vasitəsilə ifadə olunur. "Qafqaz müsəlmanlarına xitab" şeirində antiteza əsas kompozisiya üsulu kimi aparıcı yer tutur. Əsərdə nadanlıq xəstəliyinə tutulan, tüfeyli dindar təbəqə və mühafizəkar fikirlərin girdabında mürgüləyən müsəlman cəmiyyəti ilə "göyə çıxmağa" tədbir edən avropalıların həyatı qarşı-qarşıya qoyulur. Birin-cisinə ikrah, ikincisinə rəğbət olunur. Açıq tendensiya üsulundan istifadə edən müəllif tez-tez təsvir etdiyi hadisələrə müdaxilə edir, bir maarifçi kimi onlara münasibət bildirir, oxucunun diqqətini dünyada gedən meyllərə cəlb edir.

"Qafqaz müsəlmanlarma xitab" 70 beytdən ibarətdir. Onları təşkil edən misralar lakonik şəkildə elə ustalıqla qurulmuşdur ki, hər biri bitkin bir fikir ifadə edir, hətta zərb-məsəl kimi səslənir. Məsələn:

*Kişidə olmasa əgər qeyrat,
Ondan, əlbəttə, yaxşıdır övrət.*

Misraların xüsusi mənə yükü daşması, beytlərin müstəqil fikir ifadə etməsi əsərin məzmun dolğunluğunu, ictimai kəşərini daha da artırır.

Seyid Əzim Şirvaninin qəbir daşı üzərində belə bir epitafiya var:

*Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida! Ölməyəm, aləmdə səsim var mənim.*

Bu, şairin məhəbbət mövzusunda yazdığı yüzlərlə qəzəldən birinin son beytidir. Lakin bu təsadüfi, gəlişi gözəl seçilməmişdir. Burada onun öz sənətinin ictimai dəyərinə, bədii sanbalına, bir-birini əvəz edən nəsillərin mübarizəsinə, həmvətənlərinin tərbiyəsi işinə yaxından yardım edə biləcəyinə dərin inamı ifadə olunmuşdur. Bu nikbin əhval-ruhiyyə isə onun yaradıcılığının bəşəri mahiyyətindən, bütün dövrlər üçün müasir səslənən mündəricəsindən doğmuşdur. Seyid Əzim inanırdı ki, onun siyasi əqidəsindən, dini etiqadından, irqindən asılı olmayaraq bütün insanları qardaşlığa səsləməsi, mənəvi təmizlik, sosial ədalət, xeyirxahlıq kimi nəcib fikirləri, sülh və əmin-amanlığı təbliğ etməsi, xalqın qanını soran «sosial həşəratları», «əmmaməli jandarmları» tənqid atəşinə tutub, onlara qarşı mübarizənin zəruriliyi ideyasını məzlumların zəhninə çatdırması, ictimai tərəqqi yolunda maneəyə çevrilən vətən və millət xainlərini odlu qələmin hədəfinə çevirməsi gələcək nəsillər tərəfindən təqdir olunub alqışlanacaqdır. Çünki o öz fəaliyyəti, «köhnə dünyanı» dəyişmək uğrunda mübarizəsi ilə zəhmətkeş kütlənin yaxşı

həyat haqqında arzularının xəyaldan həqiqətə çevrilməsi işinə xidmət göstərmişdir.

Seyid Əzim Şirvani vətəni doğma Azərbaycanda gəc-tez xoşbəxt bir cəmiyyətin qurulacağına dərin inam bəsləyirdi. Ona görə də o, üzünü gələcəkdə yaradılacaq yeni cəmiyyətin üzvlərinə tutub bu yolda döyüşən, lakin arzusu ürəyində qalıb həsrətlə ölənlərdən biri kimi məsud anlarda onu da yad etmələrini xahiş edir, hər misrasında və hər sətrində ürəyinin döyüntüləri eşidilən əsərlərini oxuyub bəhrələnmələrini məsləhət görürdü:

*Ol zaman kim, bu dövreyi-əflak,
Çürüdüb eyləyər vücudumu xak.
Oxuyanlar həqiri yad edələr,
Ruhumu qəbr evində şad edələr.
Gələcək aləmə çox əhli-məzaq,
Olacaqlar vücuduma müştəq.
Deyəcəklər ki, heyif Seyyidi-zar,
Oldu Şirvan ara qəribəməzar.
Kaş olaydı zamanəmizdə bizim,
Bəzmi-cəngü çəğanəmizdə bizim!
Ey gələn ruzigarə növrəslər,
Qaşları qövs tək müqəvvəslər,
Sizlərə sərbəsər salamum var,
Olmasam da özüm, kəlamum var.
Oxuyun şerimi qılın yadım,
Şad olsun bu ruhi-naşadım.*

MÜNDƏRİCAT

«GƏRƏK GÜNƏŞ DAĞLARI AŞIB SÖNMƏYƏYDİ...» (Ön söz əvəzi).....	3
GİRİŞ.....	10
ABBASQULU AĞA BAKIXANOV.....	18
QASIM BƏY ZAKİR.....	49
MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH.....	74
İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLI.....	83
XIX ƏSRİN II YARISINDA ƏDƏBİYYAT.....	87
<i>Dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı.....</i>	87
<i>Mətbuatın meydana gəlməsi.....</i>	92
<i>Ədəbiyyat.....</i>	104
MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ.....	122
SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ.....	170

X E Y R U L L A Q U L A M O Ğ L U
M Ə M M Ə D O V

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI

Çapa imizalanıb: 27.07.2006. Kağız formatı: 60x84 1/16
Həcmi: 13,5. Sifariş: 123. Tiraj: 500

mətbəəsində çap olunub

XEYRULLA QULAM OĞLU MƏMMƏDOV

1935-ci il avqustun 1-də Lerik rayonu Zuvand mahalının Höveri kəndində anadan olmuşdur. Atası Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuşdur. Babası Molla Məcid Məmmədqulu oğlu 1891-ci ildə Tiflisdə imtahan verərək prixod mollası attestatı almışdır. Bu attestatı Şeyxülislam Molla Həsən Tahirov və görkəmli yazıçı Abdulla Şaiqin atası Axund Mustafa Talıbzadə imzalamışlar. Xeyrulla Məmmədov Lerik qəsəbə orta məktəbini bitirdikdən sonra (1952) Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində oxumuş (1952-1957), təyinatla Lerikdə müəllim işləmiş (1957-1960), 1960-cı ildən ömrünün sonuna qədər (2005)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində çalışmışdır. O, 1962-ci ildə «Sultan Məcid Qənizadə» mövzusunda namizədlik, 1981-ci ildə «XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarifçi realist ədəbi hərəkat» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü seçilmiş, dekan və kafedra müdiri vəzifələrində işləmişdir. Alimin 10 illər boyu Bakı, Moskva, Sankt-Peterburq, Tbilisi, Kazan, Daşkənd, Alma-Atı şəhər arxivlərindən əldə etdiyi sənədlər və elmi-tarixi faktlar ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünasın «XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarifçi realist ədəbiyyat» (1978), «Sultan Məcid Qənizadə» (1983), «Əkinçi»dən «Molla Nəsrəddin»ə qədər» (1986), «XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» (1992), «Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hüddudunda» (1999) və s. dərslik və monoqrafiyaları işıq üzü görmüşdür. O, səriştəli mətnşünas alim kimi S.Ə.Şirvaninin, N.B.Vəzirovun, S.S.Axundovun, Ə.Haqqverdiyevin seçilmiş əsərlərini, S.M.Qənizadənin «Gəlinlər həmayili», «XX əsr Azərbaycan nəsr», üç cildlik «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı» (XIX-XX əsrlər) və s. adlı kitabları tərtib etmiş, onları geniş müqəddimə və şərhlərlə oxuculara çatdırmışdır. Prof. X.Q.Məmmədov həmçinin «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı», «Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq metodu», «Filologiya elminin tarixi və metodologiyası» tədris proqramlarının müəllifidir. Azərbaycanda nəşr olunan müxtəlif ensiklopediyalarda alimin 130-dan, dövrü mətbuatda isə 600-dən çox məqaləsi çap olunmuşdur. Prof. X.Məmmədovun böyük zəhmətlə yazıb tamamladığı «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi», «Azərbaycan ədəbi tənqid tarixi», «İsmayıl bəy Qaspiralı» adlı dərslik və monoqrafiyaları, o cümlədən onlarla elmi məqaləsi, felyetonları və digər janrlarda yazdığı bədii nümunələri çap olunmamışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim 2005-ci il sentyabrın 8-də qəflətən vəfat etmişdir.